

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar
Ömer E. LÜTEM

İşgal Altındaki İstanbul'da Türk Yetimlerinin Ermenileştirilmesi
Yrd. Doç. Nejdet BİLGİ

XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜNAY

Venedik'in Ermeni Meselesindeki Rolü Hakkında
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Analizi
Dr. Ahmet AKTER

Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri
(Kasım 1917-Nisan 1918)
M. Serdar PALABIYIK

SÖYLEŞİ

Prof. Dr. Nurşen Mazıcı ile Ermeni Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Günümüzdeki
Yansımaları Hakkında Bir Röportaj
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

KİTAP TAHLİLLERİ

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

GÜNCEL BELGELER

27-28

2007
Fiyatı: 7.75 ytl

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2008, Sayı 29

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

E. Büyükelçi Ömer E. LÜTEM
(Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı)

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ABONE SORUMLUSU
ASAM Kitap Dağıtım

YAZI KURULU
Alfabetik Sıra İle

-
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)	Prof. Dr. Enver KONUKÇU
(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Gündüz AKTAN
(E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Hasan KÖNİ
(Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE
(İnönü Üniversitesi, Malatya)	Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
(Selçuk Üniversitesi, Konya)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Türk Tarih Kurumu,
Karadeniz Teknik Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü
ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(Milletvekili, E. Büyükelçi)	Ömer E. LÜTEM
(E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
(Türk Tarih Kurumu Başkanı)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI
(Marmara Üniversitesi)
Dr. Erdal İLTER
(Tarihçi-Yazar)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Türk Tarih Kurumu)
Dr. Yaşar KALAFAT
(Tarihçi, Yazar)	Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Yeditepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ
(Fırat Üniversitesi, Elazığ)	Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ
(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram KODAMAN
(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)	Dr. Bilal N. ŞİMSİR
(E. Büyükelçi, Tarihçi)
-

DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA
(Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)
Andrew MANGO
(Gazeteci, Yazar)	

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayınlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalarını ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara
Tel:0.312. 491 60 70 Fax: 0.312. 491 60 99

www.asam.org.tr

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Yayın İdare Merkezi

Konrad Adenauer Cad., No.61, 06550, Yıldız-Çankaya, Ankara
Tel:0.312.491 60 70 Fax: 0.312. 491 70 13

Baskı Tarihi: 30 Haziran 2008

www.eraren.org

Elektronik Posta: bilgi@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: GRAFT Reklam ve İletişim Hizmetleri, www.graft.com.tr
Tel:0.312 468 2795, Fax: 0.312 468 5874, bilgi@graft.com.tr

Baskı: Umut Tanı Sağlık Matbaa Turizm İnşaat San. ve Tic. A.Ş.
Saner Basım Sanayii , Ostim Org. San. Böl. Turan Çiğdem Cad. No:15
Yenimahalle /ANKARA Tel: 0.312 385 91 03 (pbx)

Yurtiçi Abone Ücreti: 25 YTL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:

YTL-304400-2001540, döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi müdürünü, sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Editorün Notu..... 5

MAKALELER

Olaylar ve Yorumlar..... 7

Ömer E. LÜTEM

Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919) 45

Doç. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu..... 55

Yrd. Doç. Dr. Coşkun TOPAL

Ermenilerin "Amerika"sı: Worcester..... 65

Dr. Ahmet AKTER

*1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve
Maraş Divan-ı Harbi Örfisinin Yargulamaları*..... 87

Dr. Nejla GÜNAY

*Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve
Faaliyetleri Kasım (Nisan 1918 - Aralık 1918)*..... 119

M. Serdar PALABIYIK

Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri.....137

Osman KILIÇ

SÖYLEŞİ

*Dr. Erdal İlter İle "Ermeni Meselesi" ve Bu Konudaki Bazı İddialar
Üzerine Bir Röportaj*..... 159

Oya EREN

KONFERANSLAR

*EUSAS II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu- XIX. Yüzyılda Ermeni
Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Büyük Devletlerin Politikaları*..... 185

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

KİTAP TAHLİLLERİ

- Prof Dr. Ahmed Akgündüz, Doç Dr. Said Öztürk, Dr. Recep Kara:**
Sorularla Ermeni Meselesi..... 191
(Oya EREN)
- Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin:** *Osmanlı Devleti'nde Katolik Ermeniler,
Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)*..... 195
(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)
- Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin:** *Osmanlı Devletinin Son Dönemlerinde
Sivas ve Susehri Bölgelerinde Ermeniler*..... 199
(Sultan Deniz KÜÇÜKER)
- Dr. Nejla Günay:** *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*..... 203
(Yrd. Doç. Dr. Asiye DUMAN)
- Ali Özoğlu:** *Belgeler, Mektuplar ve Resmi Yazışmalarla
Türk Soykırımında Fransız Ermeni İlişkileri*..... 207
(Pınar ÖZBEK)
- EN SON ÇIKAN KİTAPLAR** 209
(Yıldız DEVECİ BOZKUŞ)

GÜNCEL BELGELER

- Belge 1. Dışişleri Bakanı Alı Babacan'ın Şehit Edilen Dışişleri Bakanlığı Mensupları İle
Diğer Kamu Görevlilerini ve Aile Fertlerini Anmak Üzere Düzenlenen Törende
Yaptığı Konuşma*..... 211

YAZIM KURALLARI..... 215

EDİTÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Dergisinin bu 29. sayısında ilk yazıyı, ilk sayıdan bu yana olduğu gibi “Olaylar ve Yorumlar” oluşturmakta ve burada son üç ay içinde Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkiler, soykırım iddialarına ilişkin gelişmeler ve Ermenistan’daki Başkanlık seçimleri incelenmektedir. Bu seçimleri Başbakan Serj Sarkisyan’ın kazanmış olması Ermenistan’ın politikalarında fazla bir değişiklik olmayacağı şeklinde yorumlanmaktadır.

Doç. Dr. İbrahim Ethem Atnur, “Ermenistan Sorunu ve Kafkasya’da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)” başlıklı yazısında I. Dünya Savaşı bitiminde İngiliz kuvvetlerinin Kafkasya’yı işgalini ve burada büyük bir Ermenistan kurmak için gayretlerini incelemektedir.

“Ermenistan’ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mültecileri Sorunu” başlığını taşıyan yazısında Yrd. Doç. Dr. Coşkun Topal, az incelenmiş bir konuya el atarak, Ermenistan’ın Sovyetleştirilmesinden sonra buradan Türkiye’ye göç etmek isteyen Ermeniler konusunu irdelemektedir.

Dr. Ahmet Akter “Ermenilerin “Amerika”sı Worcester” başlıklı yazısında 19 yüzyılda Amerika’ya göç eden Ermenilerin önemli bir kısmının Worcester şehrine yerleştiğini anlatmakta ve bu şehrin Ermeni göçlerindeki rolünü vurgulamaktadır.

Mustafa Serdar Palabıyık, “Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Doğu Lejyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri” başlığını taşıyan yazı dizisinin beşincisini bu sayımızda yayımlamaktadır. Yazı 1918 yılı Aralık ayının sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır.

“Adana Olaylarının Maraş’taki Yansımaları ve Maraş Divan-ı Harbi Örfisi’nin Yargulamaları” başlıklı yazısında Okt. Dr. Nejla Günay, II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havası içinde bazı Ermenilerin rahatça örgütlenip 1909 Adana isyanını çıkardıklarını ve bu isyanların Maraş ve çevresine de yayıldığını anlatmaktadır.

Osman Kılıç “Protestan Misyonerler ve Ermeni Olaylarına Etkileri” başlıklı yazısında Protestan Misyonerlerin eğitim faaliyetlerinin Ermenilerde milliyetçilik fikirlerinin yayılmasına ayrıca Misyonerler aracılığıyla yabancı ülkelere tahsile giden Ermenilerin bazılarının da dönünce ihtilalci olmalarına değinmektedir.

Bu sayımızda değerli bilim adamı ve Ermeni sorunu konusunda bir çok incelemesi bulunan Sayın Dr. Erdal İter ile yapılmış bir söyleşi yer almaktadır.

Bu sayıda ayrıca, Kayseri ve Nevşehir Üniversiteleri tarafından düzenlenen ve “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Büyük Devlet Politikaları” başlıklı konferans hakkında bilgiler, Ermeniler ve Ermeni sorunu hakkında son zamanlarda yayımlanmış beş kitap hakkında tahliller ve bu konularda en son çıkan kitapların bir listesi yer almaktadır.

İçten saygılarımızla.

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

FACTS AND COMMENTS

Ömer Engin LÜTEM

E. Büyükelçi
ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı
oelutem@eraren.org

Öz: *Bu yazı Mart-Mayıs 2008 döneminde Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkileri, Ermeni soykırımı iddiaları konusundaki gelişmeleri, 19 Şubat 2008 tarihinde yapılmış olan Ermenistan Devlet Başkanlığı seçimini, bu seçime katılan adayları, seçimlerin sonucuna yapılan itirazları ve seçimlerden sonra Ermeni hükümetinin kurulmasını incelemektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Ermenistan, Bulgaristan, Vatikan, İsrail, Arjantin, soykırım iddiaları, Levon Ter-Petrosyan, Serj Sarkisyan, Robert Koçaryan, Karekin II.*

Abstract: *This article examines the relationship between Turkey and Armenia between March and May 2008 and the recent developments regarding the Armenian genocide allegations. What is more, it elaborates on the Armenian presidential elections on February 19, 2008, the candidates of the election, the reaction to the election results as well as the establishment of Armenian government after the elections.*

Key Words: *Turkey-Armenia, Bulgaria, Vatican, Israel, Argentina, genocide allegations, Levon Ter-Petrosyan, Serj Sarkisyan, Robert Kocharian, Karekin II.*

I - TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Serj Sarkisyan 19 Şubat 2008 tarihinde Ermenistan Devlet Başkanı seçildikten kısa süre sonra, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül kendisine 21 Şubat 2008'de şu kutlama mesajını göndermiştir¹:

"Sayın Devlet Başkanı,

Ermenistan Cumhurbaşkanlığına seçilmeniz dolayısıyla, Türk milleti ve şahsım adına Zat-ı Devletlerini kutluyor, başarılar diliyorum.

¹ http://www.cankaya.gov.tr/tr_html/ACIKLAMALAR/21.02.2008-4244.html

Yeni görevinizin, yüzyıllar boyunca barış ve uyum içerisinde birlikte yaşayabildiklerini kanıtlamış olan Türk ve Ermeni halkları arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için gerekli ortamın yaratılmasına imkan tanıyacağını umuyorum.

Ortak çabalarımızın, bölgemizde barış ve refaha katkıda bulunacak, istikrar, karşılıklı güven ve işbirliğine dayalı bir atmosfer oluşturmalarını içtenlikle temenni ediyorum.

Bu vesileyle, sağlık ve mutluluğunuz ile Ermenistan halkının huzur ve refahı için en samimi dileklerimi iletiyorum.”

Seçimlere hile karıştırıldığına ilişkin yaygın duyumların alındığı ve seçim sonuçlarını kabul etmeyen Ter Petrosyan'ın öncülük ettiği büyük gösterilerin yapıldığı ve bu nedenlerle de bir çok ülkenin Sarkisyan'ı kutlamak için acele etmediği bir ortamda Türkiye Cumhurbaşkanı'nın bu mesajı, Türkiye'nin Ermenistan'daki yeni iktidara iyi niyetli yaklaştığını gösteriyordu.

Ermenistan Hükümeti kurulduktan sonra da Başbakan Erdoğan Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan'a ve Dışişleri Bakanı Ali Babacan'da Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan'a birer kutlama mesajı gönderdiler.

Dışişleri Bakanı Ali Babacan bu konuda gazetecilerin sorularına verdiği cevapta Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme arzusunda olduğunu ve bu amaçla diyalog yollarını açık tuttuğunu söyledi².

İki gün sonra, 23 Nisan gecesi, Erivan'da yapılan gösterilerde Türk bayrakları yakıldı. 24 Nisan'da Soykırım Anıtında ise Türk bayrağı çiğnendi. Bu olay, haklı olarak, Türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Dışişleri Bakanlığı ertesi gün şu açıklamayı yaptı³:

“Bazı Türk basın organlarında bugün yer alan haberlerde, Ermenistan'ın başkenti Erivan'da 24 Nisan 2008 günü düzenlenen resmi törenlerde, alana Türk bayrağının serildiği, bu şekilde tören katılımcılarının bayrağımızı çiğneyerek geçtikleri, bundan bir gün önce de yine Erivan'da yapılan bir gösteride Türk bayrağının yakıldığı yönünde haberlerin yer aldığı görülmektedir.

Bu konudaki haberlerde Erivan'daki törende söz konusu uygulamanın resmi yönetici-

2 “Ermenistan'a Diyalog Mektubu”, www.cnnturk.com, 21 Nisan 2008.

3 http://www.mfa.gov.tr/sc_11---25-nisan-2008_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa

lerce yapıldığı yönünde de bilgilere rastlanmaktadır.

Türk bayrağı taşıdığı anlam itibariyle, yüce Türk milletinin tarihten bugüne gelen bütün temel değer ve inançlarını, özgürlüğünü sembolize etmekte, bu yönüyle de milletimizin bir nevi var oluşuyla eşanlı kabul edilmektedir. Türk milletinin bu değerlerine ve bunları yansıtan bayrağına atfettiği önem bütün herkes tarafından da yakinen bilinmektedir. Bu bakımdan söz konusu haberler toplumumuzda büyük üzüntü, tepki ve infial doğurmuştur.

Söz konusu davranış ve eylemleri şiddetle kınıyoruz”.

Bu olayın yanında Ermenistan’ın yeni Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın 24 Nisan münasebetiyle yayınladığı bildirinin çok olumsuz öğeler taşıdığı görüldü⁴.

Sarkisyan, Ermeni “soykırımının” uluslararası tanınması ve kınanmasının Ermenistan dış politikası gündeminin vazgeçilmez bir parçası olduğunu ifade ederek bu konuda Koçaryan hükümetleriyle yeni hükümet arasında bir fark olmadığını gösterdi. Bildirideki “tarihi adaletin yerine getirilmesi için Ermenistan gayretlerini ikiye katlamalıdır”. ifadeleri de olumsuzdur; zira “tarihi adalet”in tanımlaması yapılmamışsa da bu deyimle genellikle Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu döneminde adaletsizliğe uğradığı bu nedenle de soykırım iddialarının tanınması yanında “kaybedilen” toprakların geri verilmesi ve tehcir için de tazminat alınması söylenmek istenmektedir.

Sarkisyan mesajında Türkiye’ye dolaylı bir atıf yaparak, bir çok ülkenin gerçeği kabul ettiği dikkate alındığında inkârcılığın bir geleceği olmadığını söylemiş ve böylelikle Türkiye’ye “soykırımı” inkâr değil kabul etmesi imasında bulunmuştur.

Ermenistan Devlet Başkanı amaçlarının (soykırım iddialarının tanınması ve “tarihi adaletin” yerine getirilmesi) düşmanlık veya intikamla ilgisi olmadığını “suçsuz kurbanların anısını canlı tutarken, halen, hiçbir önkoşul olmadan, Türkiye ile normal ilişkiler kurmaya hazır” bulduklarını da ifade etmiştir. Bildiri yakından incelendiğinde bir yandan soykırım iddialarının kabul edilmesi

⁴ “RA President: Armenian Genocide bears universal significance and must receive universal recognition”, PanArmenian.Net, 24 Nisan 2008.

için çabaların arttırılmasının ve imâ yoluyla dahi olsa toprak ve tazminat taleplerinin dile getirilmesinin, diğer yandan Türkiye ile normal ilişki kurmak istenmesinin bir çelişki oluşturduğu görülmektedir. Diğer yandan üslup ve demagoji bir yana bırakılırsa, bildirinin Koçaryan döneminin “önkoşulsuz ilişki kurmak” formülünü de açıkça benimsemiş olduğu gözlemlenmektedir.

Bilindiği üzere Türkiye Ermenistan ile normal ilişki kurmak için bazı koşullar öne sürmektedir. Bunların başında iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıması gelmektedir. Ermenistan’ın soykırım iddialarının kabul edilmesi için gayretlerine son vermesi ve Karabağ sorununun bir çözüme bağlanması da diğer koşullardır. Ermenistan ise bu sorunları çözmeden (yani önkoşullara uymadan) Türkiye ile diplomatik ilişki kurmayı ve kara sınırını açtırmayı amaçlamaktadır.

Basın haberlerine göre Başbakan Erdoğan Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan’a gönderdiği kutlama mesajında⁵, özetle, diyalog yoluyla mevcut sorunlara kalıcı çözümler bulunmasının ve iyi komşuluğun inşasının öncelik taşıdığını, ikili ilişkiler alanında bazı spesifik adımlar atılabileceğini, bu çerçevede daha önce Ermenistan’a yapılmış olan önerilerin hala gündemde bulunduğunu ifade etmiştir. Ermenistan Başbakanı Tigran Sarkisyan verdiği cevapta⁶, özetle, kişisel temaslar yoluyla iki tarafı ilgilendiren sorunların çözümünü teşvik edebileceklerine emin olduğunu, yapıcı bir diyalogun başlatılması ve iki ülke arasında önkoşul olmadan normal ilişkiler kurulması hususunda Ermenistan hükümetinin istekli bulunduğunu bildirmiş ve karşılıklı bir güven havasının yaratılmasının önemini vurgulamıştır.

Dışişleri Bakanı Babacan da Ermenistan Dışişleri Bakanına bir mesaj göndererek kendisini yeni görevi için tebrik etmiş ve iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi amacıyla diyalog çağrısında bulunmuştu⁷. Bu mesaja verilen cevabın da olumlu olduğu ancak ön koşulsuz ilişki kurulması isteğinin tekrarlandığı anlaşılmaktadır.

Bu arada Ermenistan’ın yeni Dışişleri Bakanı Edward Nalbantyan’ın bazı vesilelerle soykırımın Ermenistan tarihinin karanlık sayfalarından biri olduğu bu sayfa-

5 “Erdoğan :Turkey and Armenia Have a Priority to Build Up Good-Neighborly Relationship”, PanArmenian Net, 28 Nisan 2008.

6 Aynı kaynak.

7 “Ermenistan’a Diyalog Mektubu”, www.cnnturk.com, 21 Nisan 2008.

yı çevirmek ve istikrarlı bir gelecek inşa etmek için Türkiye ile birlikte çalışılması gerektiği hakkındaki sözleri⁸ ilginçtir. Kanımızca “soykırım” hakkında sayfayı çevirmenin en kolay yolu Ermenistan’ın 1915 sevk ve iskânını günümüze değil geçmişe ait bir olay olarak görmesidir. Bu bağlamda Türkiye’nin 2005 yılında Ermenistan’a önerdiği Ortak Tarihçiler Komisyonu bu olayla ilgili bilimsel araştırmaların yapılması için en uygun araçtır.

Bu mesajlar iki ülke arasında bir görüşme sürecinin başlamakta olduğunu göstermektedir. Ancak taraflar, iyi niyet ifadelerinde bulunmakla beraber, şimdiye kadar bilinen tutumlarında bir değişiklik yapabileceklerine dair açık bir işaret vermediklerinden bu görüşme sürecinden ne gibi bir sonuç alınabileceği hakkında tahminde bulunmak zordur.

II - SOYKIRIM İDDİALARINA İLİŞKİN GELİŞMELER

1. Arjantin

Arjantin Parlamentosu son zamanlarda her yıl aldığı kararlarla Ermeni soykırım iddialarını en fazla tanıyan ülke olmuştur. Bu konudaki ilk kez 1994 yılında Arjantin Senatosu bir karar kabul etmiştir. On yıl kadar aradan sonra, 2003 yılından başlamak üzere her yıl Arjantin Senatosu’nun bir kararı vardır. 2007 yılında ise bu konuda bir kanun kabul edilerek 24 Nisan “Halklar Arasında Hoşgörü ve Saygı İçin Eylem Günü” ilan edilmiş ve bu gün için Ermeni asıllı öğrenciler ve kamu kesiminde çalışan Ermeni asıllı kişiler izinli sayılmıştı. Türkiye Arjantin’de alınan bu kararlardan sonra gerekli diplomatik girişimleri yapmış ve Dışişleri Bakanlığı ayrıca bu konuda açıklamalar yayınlamıştı⁹.

Bu yıl Arjantin Senatosu 24 Nisan münasebetiyle yeniden bir karar kabul etmiştir. Dışişleri Bakanlığı’nın bu konudaki 25 Nisan tarihli açıklaması aşağıdadır¹⁰ :

Arjantin Senatosu asılsız Ermeni iddialarına destek veren yeni bir metin daha kabul etmiş bulunmaktadır.

Bu kararın alınması üzerine, “Medeniyetler İttifakı Girişimi” için 28-29 Nisan

8 “Turkey makes strange demands of Armenian to establish relations”, PanArmenian, Net 22 Nisan 2008.

9 Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 23-24, ss.45-51.

10 http://www.mfa.gov.tr/sc_10---25-nisan-2008_-disisleri-bakanligi-sozcusunun-bir-soruya-cevabi-_arjantin-senatosunun-kabul-ettigi-metin-hk_.tr.mfa

2008 tarihlerinde Buenos Aires'teki bir toplantıya katılacak Devlet Bakanı Sayın Mehmet Aydın'ın bu seyahati iptal edilmiştir.

Arjantin Senatosu'nun kararı tarihi gerçeklerle bağdaşmamakta, uluslararası hukuk ilkelerini ihlal etmektedir.

Şiddetle kınadığımız ve tümünü reddettiğimiz bu kararla ilgili olarak gerekli girişimler yapılmaktadır.

Bu çerçevede Ankara'daki Arjantin Büyükelçisine bir protesto notası verilmiş olduğu da anlaşılmaktadır.¹¹

Arjantin Parlamentosu'nun son kararına karşılık Devlet Bakanı Mehmet Aydın'ın bu ülkede yapılacak bir toplantıya katılmaması toplantının ikili düzeyde olmayıp uluslararası bir toplantı olmasından dolayı fazla bir etki yapması beklenmemektedir.

Diğer yandan bu tür kararların alındığı birçok ülkede hükümetler, bu konuda kendileri tarafından bir telkinde bulunulmadığı veya kararı tasvip etmediklerini ancak önleyemedikleri gibi gerekçeler göstererek meclis kararlarıyla aralarına mesafe koymak istemekte ve böylelikle Türkiye ile olan ilişkilerinin zarar görmemesine çalışmaktadırlar. Arjantin hükümetinin böyle bir yaklaşımı olmadığı görülmekte, bu ise iki ülke arasındaki sorunu daha da vahim hale getirmektedir.

Sonuç olarak, bu konuda Arjantin ile bu safhada bir mutabakat sağlanamadığına göre, Türkiye için, ister istemez, bazı yaptırımların gündeme gelmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bir kaynağa göre¹² Türkiye'nin bu ülkedeki Büyükelçisinin geri çağırılması ve buna bağlı olarak da Arjantin Büyükelçisinin de ülkesine dönmesi söz konusudur. Ancak, Arjantin'in Parlamento ve Hükümetinin bu güne kadar tutumları dikkate alındığında böyle bir girişimin etkisi sınırlı olacaktır. O nedenle ekonomik alanda yaptırım olanaklarının da incelenmesinde yarar vardır.

2. Başkan Bush'un Bildirisi

Başkan Bush, son sekiz yıldan beri yaptığı gibi, bu yıl da 24 Nisan'da bir bildiri yayınladı.

Bu konudaki tüm bildirilerinde olduğu gibi bu kez de "soykırım" sözcüğünü de-

¹¹ "Argentina Losing Us Over Genocide Row, Warns Ankara", Today's Zaman, 15 Mayıs 2008.

¹² Aynı kaynak.

ğil, yaklaşık aynı anlama gelen “mass killings” (kitle halinde öldürme) deyimini kullandı. Ayrıca bu olayı “20. asrın en büyük trajedilerinden biri” olarak nitelendirdi. Diğer yandan, hiçbir bilimsel veriye dayanmamakla beraber 1,5 milyon civarında Ermeninin yaşamını yitirdiği iddiasını yineledi.

Bildiride, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için çalışan Türkiye ve Ermenistan’daki kişilerden övgü ile bahsedildi; ancak bu kişilerin kim olduğu hakkında bilgi verilmedi.

Bildirideki tarihi olayların samimi ve açık incelenmesi gereğinden ve tarih hakkında ortak bir anlayışa varmak için çalışanların ABD tarafından desteklendiğinden bahseden ifadeler, Türkiye’nin 1915 olaylarının bir ortak tarihçiler komisyonu tarafından incelenmesi hakkındaki önerisinin ABD tarafından da desteklendiği anlamına gelmektedir. Başkan Bush 2005 yılı bildirisinde, Başbakan Erdoğan’ın adını da vermek suretiyle, bu öneriyi açıkça desteklerken, Ermenilerin karşı çıkması sonucunda öneriye olan desteğini artık dolaylı ifadelerle belirtmek yolunu seçmiştir.

Bildiride ayrıca ABD’nin Karabağ sorununun barışçı çözümünden yana olduğu da kayıtlıdır.

Amerika’daki başlıca Ermeni kuruluşları bu bildiriden memnun kalmamışlar ve Başkan Bush’u seçilmeden önce Ermeni soykırım iddialarını tanımak konusunda verdiği sözü tutmadığı için eleştirmişlerdir.

3. İsrail

İsrail Parlamentosu (Knesset) sol kanat partilerinden Meretz’in başkanı Haim Auron’un 26 Mart 2008 tarihinde Parlamento’ya sunduğu ve “Ermeni Soykırımı” konusunun ele alınmasını öngören önerisi kabul edildi. Bu konunun görüşülmesi sırasında Hükümet adına Parlamento’da bulunan Tarım Bakanı Şalom Simhon da olumlu oy kullandı. Simhon Yahudi halkı için bu konunun çok hassas olduğunu, Türkler ve Ermeniler arasındaki bu soruna İsrail’in taraf olmak istemediğini söyledi¹³ ve bir kaynağa göre bu konuda soykırım değil, trajedi sözcüklerini kullandı¹⁴.

Haim Auron geçen yıllarda da, 24 Nisan vesilesiyle “Ermeni Soykırımı”nın Knes-

13 “1915 Olayları İsrail Parlamentosunun Gündeminde”, Milliyet, 27 Mart 2008.

14 “Israeli Knesset to Debate Armenian Genocide”, PanArmenian.Net, 27 Mart 2008.

set tarafından tanınması için girişimlerde bulunmuştur¹⁵. Adı geçen Ermenilerin soykırımı uğradıklarını kanıtlamak amacıyla kitaplar yazan Prof. Yair Auron'un¹⁶ kardeşidir. Haim Auron'un önerisi ilgili komisyonda görüşülecek, kabul edilirse Knesset Genel Kurulu'na oylama için gelecektir.

Türk Hükümeti bu olaya derhal tepki göstermiş ve Tel Aviv'deki Türkiye Büyükelçisi Namık Tan Dışişlerine giderek önerinin durdurulmasını istemiş, kendisine İsrail'in tutumunun değişmediği yanıtı verilmiştir¹⁷.

Bu olaydan on gün kadar sonra T.B.M.M. Dışişleri Komisyonu Başkanı Murat Mercan beraberindeki bir heyetle birlikte İsrail'e giderek, bölge güvenliği, İsrail-Filistin ilişkileri İran ve Irak gibi konular yanında Knesset'e verilen "Ermeni Soykırımı" hakkındaki öneri konusunda da, başta Cumhurbaşkanı Şimon Perez olmak üzere yetkililerle görüşmüş ve bu girişimin sonuçsuz kalacağı yönünde sinyal aldıklarını söylemiştir¹⁸.

Knesset'de İsrail-Ermenistan Parlamentolararası Birliği Başkanı Zeev Eklin ise "Ermeni soykırımı" konusunun 20 yıldan beri İsrail'de görüşülemediğini, konunun gündeme alınmasının bile büyük başarı olduğunu, her yıl bu konunun gündeme getirildiğini ancak bu kez sadece muhalefetten değil koalisyona dahil bir partiden de destek aldıklarını söylemiş ve ayrıca bu konuda milletvekillerinin İsrail Dışişleri Bakanlığı ve Türk ve Azerbaycan lobisinin baskısı altında bulunduğunu belirtmiştir¹⁹.

Museviler bilinen nedenlerle soykırım konusuna ve iddialarına karşı son derecede duyarlıdır. Şimdiye kadar İsrail'in Türkiye ile olan ilişkilerin önemi dikkate alınarak, Ermenilerin gerek ABD'de gerek İsrail'deki bazı girişimlerine rağmen, Ermeni soykırım iddiaları genelde arka planda kalmıştı. Ancak, gitgide artan Ermeni propagandasına ilaveten Türkiye'nin son yıllarda Filistinlilerle kurduğu yakın ilişkilerin etkisiyle Musevilerin Türkiye'ye karşı tutumunda değişiklik görülmeye başlanmıştır. Bunun en iyi örneğini geçen yıl Amerikan Musevi kuruluşlarının,

15 "Soykırım'da Sıra İsrail'de", Radikal, 28 Mart 2008.

16 Yair Auron'un bu konudaki en bilinen kitabı "Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide" başlığını taşımaktadır.

17 "İsrail ile Ermeni Krizi Kapıda", Cumhuriyet, 28 Mart 2008.

18 "Ermeni Soykırımı İddiası İsrail'in Gündeminde", Milliyet, 8 Nisan 2008.

19 "The Knesset Goes on Holiday, but Ankara Has Already Started Putting Pressure On Israel in the Issue of Armenian Genocide", PanArmenian.Net, 12 Nisan 2008.

Temsilciler Meclisi'ndeki Ermeni soykırım iddiaları hakkındaki 106 sayılı karar hakkında değişik tutum almaları olmuştur. Bazı kuruluşlar, geleneksel tutumu sürdürerek bu karara karşı çıkarken bazıları lehinde tutum almış en büyük kuruluşlardan olan ADL ise, ortalama bir yol izleyerek, bir yandan soykırım iddialarını kabul etmiş ancak 106 sayılı karara karşı çıkmıştır²⁰. Knesset'deki son oylama bazı Musevi çevrelerinin Türkiye'ye karşı tutum değiştirmekte olduğunu göstermektedir. Buna karşın, normal koşullarda, söz konusu önerinin bu kez reddedileceği sonucuna varılmaktadır. Ancak sorun devam edeceği görülen Ermeni soykırımı iddialarını kabul ettirmek girişimleri karşısında Knesset'in bundan sonra ne yapacağıdır.

4. Bulgaristan

Bulgar Millet Meclisi'nin Ermeni soykırım iddialarını kabul etmesini öngören karar tasarıları sunulduğunu ve bunların Koalisyon Hükümeti ortağı Hak ve Özgürlükler Partisi'nin girişimleriyle önlendiğini daha önce açıklamıştık²¹.

Bu kez Bulgaristan'daki bazı Ermeni kuruluşları aşırı milliyetçi ATAKA Partisi ile birlikte bazı şehir meclislerinden kararlar çıkartmak girişimlerine²² başlamışlar ve Burgaz, Filibe, Eski Zağra (Stara Zagora) Rusçuk, Silistre, Dobriç ve Varna şehir meclisleri bu yönde kararlar almışlardır.

Sofya şehir Meclisi'nin de karar alması için Mart ayı sonunda bir girişim olmuş ancak Başbakan Erdoğan o sırada Bulgaristan'ı ziyaret ettiğinden, Bulgar Hükümeti'nin girişimiyle bu karar önlenmiştir. ATAKA Partisi gösteriler düzenlemek suretiyle Başbakan'ın Bulgaristan içindeki ziyaretlerini engellemeye çalışmıştır. İkinci girişim iki hafta kadar sonra olmuş ancak yapılan oylamada Sofya Şehir Meclisi sunulan karar tasarisını gündeme almamış ancak Meclis Ermeni soykırımı kurbanları anısına bir dakika saygı duruşunda bulunmuştur. Sofya Belediye Başkanı Boyko Borisov ayrıca Ermeni Cemaati ileri gelenleriyle görüşüğünü ve onlara taziyelerini bildirdiğini ifade etmiş, kararın gündeme alınmayışını ise Türkiye ile sorun çıkartmak istememesine bağlamıştır²³.

Bulgar basınına göre Rusçuk Şehir Meclis 17 Nisan 2008 tarihinde kabul ettiği

20 Bu konuda bkz. Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 26, ss.32-37.

21 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 27-28, ss.35-36.

22 "Bulgaristan, Erdoğan'ı Jestle Karşladı: Ermeni Tasarısı İptal", *Zaman*, 28 Mart 2008.

23 "Sofia City Council Fails to Vote on Armenian Genocide", *Sofia News Agency*, 24 Nisan 2008.

bildiride "Türk Devlet ve Ordusu tarafından Ermenilere ve Bulgarlara karşı yapılan soykırımı tanımıştır. Kararda 1903 ve 1913 arasında on binlerce Bulgarın, Bulgaristan dışındaki Türkler tarafından katledildiği ve 1915-1918 arasında da 1,5 milyondan fazla Ermeninin öldürüldüğü; bundan önce de 1895-1896'da 100.000 ilâ 200.000 Ermeninin boğazlandığı" gibi ifadeler yer almıştır. Bildiride 20. asrın başında vuku bulan bu çok aşırı şiddet hareketlerini Türkiye'nin tanınması ve bu konuda sorumluluk yüklenmesi, Bulgarları beş asır boyunca köle yaptırdığı için ve 1879 Berlin Antlaşması gereğince Türkiye sınırları içinde kalmış tüm Bulgarlara karşı girişilen kitlesel katliamlar için özür dilemesi ve Türkiye'de kalmış bulunan toprak ve mallarına el konmuş olduğu ve çektikleri acılar için mültecilere ve mirasçılara tazminat ödemesi çağrısında bulunmuştur. Bu bildirinin Sofya'daki Türkiye Büyükelçiliğine ve Avrupa Parlamentosu'nun İnsan Hakları Komisyonuna sunulması kararlaştırılmıştır²⁴.

Söz konusu bildirinin Burgaz Şehir Meclisinde kabul edileniyle aynı olduğu ve Burgaz'da bu kararın alınması üzerine Edirne'nin bu şehirle olan ortak projeleri sona erdirdiği de haberlerde yer almaktadır.

Görüldüğü gibi bu bildirinin ana konusu Ermeni soykırım iddiaları değil, aşırı milliyetçi Bulgarların Türkiye'ye karşı suçlamaları ve talepleridir. Ermeni soykırımı iddialarından bu taleplerin ileri sürülmesi için yararlanılmıştır.

Nasıl bugün diaspora Ermenileri soykırım iddialarıyla kendi kimliklerini muhafaza etmeye çalışıyorlarsa, 1877-1878 savaşından sonra Bulgaristan, Rusya tarafından kendisine hediye edilen toprakları muhafaza edebilmek için, o zamana kadar Bulgar halkında hemen hiç mevcut olmayan milliyetçiliği yaratmak durumunda kalmış ve bunun içinde Türklerin (Osmanlıların) Bulgarları beş asır esaret altında tuttuğu, geri bıraktığı gibi bazı mitoslar yaratmıştı. Bir diğer mitos da kurulan Bulgar devletinin Orta Çağdaki Bulgar devletinden çok küçük olduğundan, o devletin sınırlarına ulaşmak, diğer bir deyimle Büyük Bulgaristan'ı kurmaktır. Bulgaristan bu hayallerle Balkan Savaşlarına, I. ve II. Dünya Savaşlarına girmiş ve hepsinde de mağlup olmuştur. Bu savaşlardaki kayıplar, zaten kök salmış olan Bulgar milliyetçiliğini daha da körüklemiş ve intikam ve rövanş arzularını canlı tutmuştur. 1944 yılında ülkeye hakim olan Komünist rejim, Sovyetlerin Balkanlarda statükonun korunmasını öngören politikası karşısında, komşularından toprak istemekten vazgeçmiş ancak bir süre sonra aşırı milliyetçi duygularını Türk azınlığına karşı yöneltmiştir. Türklere karşı zaman içinde giderek gelişen baskılar

24 "Recognition of Genocide", Frontier Times (Bulgaria), 19 Nisan 2008.

ve asimilasyon politikası, 1985 yılı başlarında Türklerin isimlerinin zorla Bulgar isimleriyle değiştirilmesi ve Türkçenin, Türk müziğinin, geleneksel kıyafetlerinin yasaklanması ile doruk noktasına ulaşmış ancak 1989'da Jivkov'un devrilmesinden sonra zorla asimilasyona son verilmişti. Komünist rejimin devrilmesinden sonra aşırı milliyetçilik akımları bu kez Sağ'da ortaya çıkmış, marjinal olmakla beraber daima varlığını korumuş ve hatta, ATAKA örneğinde olduğu gibi, Bulgaristan AB katıldıktan sonra bu akımlar güçlenmiştir. Bugün ATAKA'nın izlediği politika, Ermeni soykırım iddialarına birçok AB ülkesinde sempatiyle bakıldığından, Bulgarların aşırı milliyetçi taleplerini de bu iddialarla beraber öne sürülmek suretiyle bunları da kamu oylarına duyurmaya çalışılmaktadır.

5. Karekin II'nin Vatikan'ı Ziyareti

Tüm Ermenilerin Katolikos'u (Patriği) Karekin II Mayıs ayı başında Vatikan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Adı geçen bu ziyareti sırasında soykırım iddialarına ve Karabağ sorununa da değinmiştir.

Karekin II, 7 Mayıs 2008 tarihinde, Vatikan'da her Çarşamba günü düzenlenen halka açık toplantı sırasında Papa XVI. Benedikt tarafından kabul olunmuş ve burada yaptığı uzun konuşmada soykırım iddialarına da değinmiştir. Karekin II bu çerçevede Ermenilerin, "soykırımı yaşamış bir halk olarak" aşk, kardeşlik, dostluk, barış ve güvenli bir yaşamın değerini bildiğini, "Osmanlı Türkiye'si" tarafından Ermeni halkına karşı yapılmış olan soykırımın bugün dünyanın birçok ülkesi tarafından tanındığını ve kınandığını, kendisinin 2000 yılında yaptığı ziyaret sırasında Papa Jean-Paul II'nin de Ermeni soykırımını tanıdığını, tarih boyunca meydana gelen soykırımları ve günümüzde de devam edenleri kınamaları için tüm milletlere çağrıda bulunduğunu söylemiştir²⁵.

Papa ise konuşmasında bu konuya dolaylı bir şekilde değinerek "Hıristiyan Ermenilerin, özellikle geçen asırda maruz kaldığı şiddetli zulümlerden bahsetmekle yetinmiştir²⁶.

Vatikan'ın dünyanın Katolik olmayan Hıristiyanlarına karşı bir yakınlaşma politikası izlediği bilinmektedir. Ortodoks kilisesi gibi büyük kiliselerin, çeşitli nedenlerle, Vatikan ile yakınlaşmaya pak taraftar olmaması karşısında Vatikan bu

25 "First Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians", Press Release, Mother See of Holy Etchmiadzin, 7 Mayıs 2009.

26 "Garegin Urges Armenian Genocide Recognition Before Pope", RFE/RL, 7 Mayıs 2008.

politikayı daha küçük kiliselerde uygulamaya çalışmaktadır. Bu çerçevede Ermeni Kilisesiyle de yıllarca müzakereler yapılmıştır. Bu çerçevede ilk önce Karekin II'nin Papa'yı ziyaret etmesi Vatikan tarafından istenmiş Ermeniler de buna karşılık Papa'nın "soykırımı" tanımalarını talep etmişlerdir. 2000 yılında Karekin II'nin Roma'yı ziyareti sırasında bu tanıma yapılmış ve Jean-Paul II 2001 yılında bu ziyareti iadesi sırasında tanımayı teyit etmiştir²⁷. Türkiye'nin gösterdiği tepkileri dikkate alan Vatikan'ın artık, mümkün olduğu kadar, "Ermeni soykırımı" konusuna değinmemek istediği anlaşılmaktadır. Buna karşın Karekin II, resmi konuşmalarda Papa'nın soykırım sözcüğünü kullanmayacağı kendisine daha önceden bildirilmiş olmasına rağmen ısrar ederek kendi konuşmasında bu konuya değinmiştir. Karekin II'nin böyle yapmakla Ermenistan'da ve diasporadaki çok sayıdaki aşırı milliyetçileri memnun etmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Karekin II, iki gün sonra, 9 Mayıs'ta Papa'yı makamında ziyaret etmiştir. Papa'nın bu münasebetle yaptığı konuşmada, dini konular dışında, şu ifadeleri dikkati çekmiştir²⁸. "Yakın geçmişte Ermeni Kilisesinin tarihi, zulüm ve şehitlik, karanlık ve ümit, aşağılama ve manen yeniden doğma gibi birbiriyle çelişkili renklerle yazılmıştır. Ermeni kilisesinin yeniden özgürlüğüne kavuşması hepimiz için büyük bir sevinç kaynağı olmuştur. Papa'nın bu yakın geçmişe ilişkin sözleri hayli belirsizdir. Ancak Ermeni Kilisesinden ve bu kilisenin özgürlüğüne kavuşmasından bahsetmesi, Osmanlı değil Sovyetler Birliği dönemini kastettiğini düşündürmektedir.

Karekin II ise konuşmasında²⁹ Papa Jean-Paul II'nin "Ağrı Dağı'nın nazarları altında" Ermenistan'da ağırlandığını belirttiikten sonra bu kez Karabağ sorununa değinerek "Dağlık Karabağ için milli kurtuluş mücadelesinde Ermeni halkının zaferinden" ve ayrıca özgür ve kendi kaderini kendisi tayin etmiş olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin uluslararası tanınmasının Tanrının iradesi ve insancıl ve adil hükümetlerin yardımıyla gerçekleşmesinden bahsetmiştir.

Karabağ güncel bir sorundur. Papalık, dini yönleri de olanlar hariç, ilke olarak, siyasi sorunlara karışmamayı benimsemiş olduğundan Karekin II'nin bu konudaki ifadelerinin, en azından Azerbaycan'ın tepkisini çekeceği için, memnuniyetsizlik yarattığından şüphe yoktur. Ne var ki Karekin II, özellikle diğer ülke-

27 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı. 3 ss.13-15.

28 "Pope Recalls Armenian Martyrdom", RFE/RL, 12 Mayıs 2008.

29 "Second Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians to His Holiness Benedict XVI, Pope of the Catholic Church", Press Release, Mother See of Holy Etchmiadzin, 9 Mayıs 2009.

leri ziyaretlerinde de bu şekilde hareket etmektedir. 2006 yılında Rum Patriği Bartolomeos'un davetlisi olarak İstanbul'a geldiğinde de böyle davrandığını malumdur³⁰. Bu vesileyle Beyrut'a Antelyas'ta oturan diğer Ermeni Patriği Aram II'nin, Karekin II'den çok daha fazla bir şekilde siyasi konularda konuştuğunu ve özellikle Türkiye'yi hedef aldığını belirtmek isteriz.

6. Avrupa Parlamentosu

Avrupa Parlamentosu Türkiye'nin Avrupa Birliğine üye olmak için ilk başvurusunu yaptığı 1987 yılından beri Ermeni sorunuyla ilgilenmektedir. Anılan yıl kabul edilen ve "Ermeni Sorununun Siyasi Çözümü" başlığını taşıyan bir kararında Parlamento 1915 olaylarını soykırım olarak kabul etmiş, Türkiye'den de kabul etmesini istemiş ve kabul etmediği sürece Avrupa Birliği'ne katılamayacağını bildirmişti. Türkiye'nin adaylığı kabul edilmeyince söz konusu karar da bir sonuç doğurmamıştı.

Türkiye'nin 1999 yılında yeniden AB'ye başvurması üzerine Ermeni sorunu tekrar gündeme gelmiştir. Avrupa Parlamentosu her yıl Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan İlerleme Raporlarını inceledikten sonra bu konuda kabul ettiği kararlarda, bir yıl hariç soykırım iddialarına yer vermiştir. Hatta 28 Eylül 2005 tarihli kararında Türkiye'nin Ermeni "soykırımını" tanımmasının Avrupa Birliği'ne katılmasının ön şartı olduğunu ileri sürmüştür.

Avrupa Parlamentosu'nun bu tutumu 2007 yılında değişmeye başlamıştır. 2006 yılı İlerleme Raporu hakkındaki 24 Ekim 2007 tarihli kararda "soykırım" konusuna değinilmemiştir. Ancak Hrant Dink'in katledilmesinin kınandığı belirtilmiş ayrıca (Ermenistan kastedilerek) Türkiye'nin her türlü abluka ve sınırların kapanmasından kaçınması gerektiği bildirilmiş ve Türkiye ile Ermenistan'dan uzlaşma konusunda bir süreç başlatmaları istenmiştir.

Avrupa Parlamentosu'nun 17 Ocak 2008 tarihinde Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya politikası hakkında kabul ettiği bir başka kararda soykırım iddiaları yer almamıştır. Kararda "geçmiş olayların açıkça ve dürüstçe tartışılması için Türkiye'nin ciddi ve yoğun çaba göstermesine" dair ifadeler bu konuya dolaylı bir atıf olarak görülmüştür. Diğer yandan kararda Türkiye ve Ermenistan'dan, bugün ve geçmiş için, bir uzlaşma süreci başlatmaları, Avrupa Komisyonu'nun bu sürece yardımcı olması, ayrıca Avrupa Komisyonu ve Konseyi'nin, Türkiye'nin

30 Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 23-24, ss.51-52.

Ermenistan ile olan sınırının açılması konusunu bu iki ülkenin makamlarıyla ele alması istenmektedir. Kars-Ahalkalek demiryolu projesiyle ilgili olarak ise, dünyanın bu bölgesinin Avrupa'ya ve uluslararası ekonomiye, ekonomik ve siyasi alanlarda daha iyi entegre olmasının yolunu açtığı ve bölgenin ekonomik ve ticari gelişmesine katkıda bulunacağı bildirilmektedir. Buna karşılık bu projenin Ermenistan'da işler durumdaki demiryolunu "by-pass" ettiği de belirtilmektedir.

Türkiye hakkındaki 2007 İlerleme Raporu hakkında Avrupa Parlamentosu Dışişleri Komisyonu'nda 23 Nisan 2008 tarihinde 2 karşı, 4 çekimsere karşı ve 53 olumlu oyla kabul edilen bir karar tasarısında da Ermeni soykırım iddialarına yer verilmemiştir. 2006 yılı kararında olduğu gibi bu kararda da ekonomik ablukaya son verilmesi ve Ermenistan'la olan sınırını açması için Türkiye'ye çağrıda bulunmuş, Türkiye ile Ermenistan'dan günümüz ve geçmiş için uzlaşma konusunda bir süreç başlatmaları tekrar istenmiş ve bu amaçla geçmiş olayların açık ve samimi bir tartışmasının yapılması ve Avrupa Komisyonu'nun da bu uzlaşma sürecine yardımcı olması talep edilmiştir.

Bu rapor Avrupa Parlamentosu tarafından 62 olumsuz ve 61 çekimsere karşı 467 oyla kabul edilmiştir³¹.

7. 24 Nisan'ın Türkiye'de Anılması

Ermeni "soykırımının" başladığı gün olarak lanse edilen 24 Nisan 1915 tarihinde, devlete karşı faaliyetleri olan veya bu şüphe altında bulunan İstanbul'daki 200 kadar Ermeninin tutuklandığı ve bu kişilerin, iddia edildiğinin aksine, öldürülmeyip Çankırı ve Ayaş'a yollandıkları bilinmektedir. Ancak 24 Nisan, çok büyük bir katliama sahne olmuş gibi, her yıl Ermenilerin bulunduğu her ülkede büyük törenlerle anılmaya devam edilmektedir.

Bu yılki törenler geçen yılkiye benzer nitelikte ve yoğunlukta olmuştur. Ancak Serj Sarkisyan'ın bu yıl yayımladığı ve bu yazımızın "Türkiye-Ermenistan İlişkileri" bölümünde incelediğimiz mesajı, Koçaryan'ın geçen yılki mesajına nazaran daha sert ifadeler içermiştir.

Türkiye'de şimdiye kadar, geçen yıl bir girişim hariç, 24 Nisan anılmamıştı. Bu yıl bu "eksiklik" giderilmiş bulunmaktadır. İnsan Hakları Derneği 24 Nisan 2008 tarihinde Bilgi Üniversitesi'nin Dolapdere

31 Hürriyet, 21 Mayıs 2008.

kampüsünde "24 Nisan 1915'te ne oldu?" başlığını taşıyan bir sempozyum düzenlemiştir. Polisin, katılımcıları korumak için geniş güvenlik önlemleri aldığı bu sempozyumda, açılış konuşmasını yapan İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi Başkanı Gülseren Yoleri'den başka, Londra'daki Gomidas Enstitüsü Direktörü Ara Sarafyan, Avukat Eren Keskin, Yazar Erdoğan Aydın ve Yayımcı Ragıp Zarakolu söz almışlardır. Tam metinler de yayımlanmadığı için bu konuşmaların sağlıklı bir özetini yapamıyoruz; ancak gazete haberlerinden³² bu konuşmaların yeni bir bilgi veya bulgu içermediğini anlıyoruz.

Buna karşılık, yine gazete haberlerine göre, söz alan herkesin tarihle hesaplaşmak veya geçmişle yüzleşmek üzerinde durduğunu anlıyoruz. Bu deyimler, günümüz Türkiye'sinde Ermeni sorunu hakkında gerçeklerin saklandığı ve/veya bu konuların yeterince tartışılmadığı gibi bir anlam taşımaktadır. Ayrıca 301. maddenin de bu bağlamda özgür tartışmayı önlediği iddia edilmektedir.

Önce 301. maddenin tartışmayla değil, hakaretle ilgili olduğunu hatırlatalım. Kanunda "Eleştiri amacıyla yapılan düşünce açıklamaları suç oluşturmaz" yazılıdır. Kanun, eleştiri veya bilimsel araştırma kisvesi altında, hakarete bulunulursa uygulanmaktadır. Ayrıca bildiğimize göre, 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelendirdiği için bu maddeye göre mahkum olan yoktur.

Tarihle hesaplaşmak ve geçmişle yüzleşmeye gelince yaklaşık 2000 yılından bu yana ve gitgide artan bir şekilde Ermeni sorunu ve soykırım iddiaları Türkiye'de tartışılmaktadır. Bu konuda sayısız makale ve birçok kitap vardır. Diğer yandan Ermeni görüşlerini ve soykırım iddialarını savunan kitaplar, çoğunluğu Zarakolu'nun Bilgi Yayınevi tarafından olmak üzere, Türkçeye çevrilerek yayımlanmaktadır. Bu itibarla Türkiye'de bir tartışma eksikliği bulunduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Ancak bu iddiaya yakından bakıldığında hesaplaşmak ve yüzleşmek sözcükleriyle konunun tartışılmasının değil, Ermeni soykırımı iddialarının kabul edilmesinin kastedildiği anlaşılabilir ve kamuoyunun çok büyük bir bölümünün böyle bir düşünceden çok uzak olunmasından yakınılmaktadır.

Sonuç olarak bu sempozyumun Ermeni sorununun araştırılmasına bilimsel bir katkı yapmadığını ve daha ziyade Ermeni görüşleri doğrultusunda siyasi bir eylem olduğunu söyleyebiliriz.

³² Sempozyuma ilişkiler bilgileri şu kaynaklardan derlenmiştir: "1915 Tabusunda bir Gedik", Agos, 2 Mayıs 2008; "Çözüm İçin Konuşalım", Cumhuriyet, 25 Nisan 2008; "1915'le Hesaplaşmadan Demokratik, Çoğulcu Bir Yaşam Zor", Bianet, 25 Nisan 2008; "Pour la première fois le 24 avril a été commémoré à Istanbul lors d'une réunion publique", Armenews, 27 Nisan 2008.

III – BAŞKANLIK SEÇİMİ

Ermenistan'daki başkanlık seçimi, Robert Koçaryan'ın tekrar seçilmesi mümkün olmadığından çok önem kazanmış, ancak Savunma Bakanı Serj Sarkisyan'ın başbakan olması ve başkanlığını yaptığı Ermenistan Cumhuriyetçi Partisinin geçen yıl parlamento seçimlerini kazanmasından sonra Devlet Başkanlığı için çok güçlü bir aday haline gelmesi başkanlık seçimlerine duyulan ilgiyi azaltmıştı. Buna karşın eski Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan'ın aday olacağını açıklaması üzerine seçimler yeniden gündemin ilk sırasını oluşturmuştu.

A. Adaylar ve görüşleri

Başkanlık Seçimi için şu kişiler aday olmuşlardır:

1. Artur Bagdasaryan : Hukuk Devleti Partisi Başkanı ve Eski Meclis Başkanı
2. Artashes Gegemyan : Ulusal Parti Başkanı
3. Aram Harutyunyan : Ulusal İttifak Partisi Başkanı
4. Vahan Hovhannisyan : Millet Meclisi Başkan Yardımcısı, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak Partisi) Bürosu üyesi
5. Tigran Karapetyan : Ermenistan Halk Partisi Başkanı
6. Arman Melikyan : Karabağ Bölgesinden
7. Vazgen Manukyan : Ulusal Demokratik Birlik Başkanı
8. Serj Sarkisyan : Cumhuriyetçi Parti Başkanı ve Başbakan
9. Levon Ter-Petrosyan : Eski Cumhurbaşkanı

Bu adayların çoğunluğunun seçilmek için hiç şansı olmadığı gibi ayrıca kayda değer oy da alamayacakları baştan beri belli olmuştur. Biz bu adaylardan seçimlerde en fazla oyu alan Sarkisyan, Ter-Petrosyan, Bagdasaryan ve Hovannisyan üzerinde duracağız ve seçim kampanyasında ileri sürdükleri fikirlerini, Türkiye ile ilişkiler ve Karabağ sorununa ağırlık vererek, açıklamaya çalışacağız. Levon Ter-Petrosyan'dan ise, seçimleri kaybetmesine rağmen, diğerlerine daha fazla bahsedeceğiz. Zira seçim aslında Sarkisyan ile Ter-Petrosyan arasında geçmiş ve Ter-Petrosyan'ın konuşma ve eleştirileri günümüz Ermenistan'ının iç olduğu kadar dış siyasetine de ışık tutmuştur.

1. Serj Sarkisyan

1954 yılında Karabağ'ın Stapanakert (Hankenti) şehrinde doğmuştur. 1959'da

Erivan Üniversitesi Filoloji bölümünden mezun olmuştur. Stananakert şehri Komünist Partisi daha sonra da Karabağ Bölgesi Komünist Partisinde üst düzeyde bazı görevlerden sonra 1989–1993 yılları arasında Karabağ Savunma Komitesini yönetmiştir. Bu sıfatla Azerbaycan'a karşı yürütülen silahlı mücadelenin başlıca sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır. Sarkisyan 1993'te Başbakan olarak atandığı 2007 yılına kadar, yaklaşık 14 yıl boyunca, Savunma Bakanı, Milli Güvenlik Bakanı, İçişleri ve Milli Güvenlik Bakanı ve diğer bazı ünvanlarla Ermenistan ordusu ve iç güvenlik güçlerini yönetmiştir. Sarkisyan bu süre içinde Ermenistan'ın en güçlü adamı veya perde arkasındaki gerçek güç olarak bilinmiştir. Başbakan Antranik Markaryan'ın 25 Mart 2007 tarihinde beklenmeyen ölümü üzerine Başbakan olarak atanmıştır. Ayrıca Markaryan'ın başkanlığını yaptığı Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi başkanlığına da getirilmiştir. Böylece Sarkisyan, Başkan Koçaryan'la birlikte, ülkedeki tüm güçleri elinde bulunduran bir konuma sahip olmuştur. Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi 12 Mart 2007 seçimlerinde en fazla oyu alınca Sarkisyan başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurulmuş ve yukarıda değindiğimiz gibi, Koçaryan tekrar seçilemeyeceği için kendisine başkanlık yolu açılmıştır. Başkanlık seçimleri boyunca yapılan tüm kamuoyu yoklamalarında Sarkisyan diğer adayların çok ötesinde daima birinci olarak gösterilmiştir.

Ayrıca inceleyeceğimiz gibi, başkanlık seçimi kampanyası Ter-Petrosyan ile aday olmayan Koçaryan arasında sert bir söz düellosu şeklinde geçmiş, Sarkisyan, mecbur olmadığı takdirde bu düelloya karışmamaya gayret etmiş, böylelikle kampanya sırasında pek yıpranmamış ve bu da seçimleri açık farkla kazanmasının nedenlerinden birini oluşturmuştur. Diğer ve daha önemli bir neden Ermeni medyasının (basın, televizyonlar ve radyolar) büyük bir kısmının, seçim gözlemcisi bazı uluslararası kuruluşların da raporlarında belirttiği gibi, Ter-Petrosyan'ı olumsuz Sarkisyan'ı da olumlu bir şekilde kamu oyuna takdim etmeleridir. Ter-Petrosyan döneminde, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Karabağ savaşı nedeniyle Ermenistan'da özellikle ekonomik alanda çekilen sıkıntıların halen hatırlanması da Sarkisyan'ın kazanmasının etkenlerinden biridir.

Serj Sarkisyan'ın Karabağ Sorunu ve Türkiye ile ilişkiler konularındaki tutumu, yıllardan beri Koçaryan'la işbirliği yapması ve adı geçen başkanlık yaptığı son on yıl içinde tüm hükümetlerde yer almış olması, ilke olarak, Koçaryan'dan farklı olmadığını düşündürmektedir. Nitekim Sarkisyan Türkiye ile ilişkiler söz konusu olduğunda, Koçaryan döneminin "Ermenistan'ın önkoşulsuz ilişki kurmaya" hazır olduğu formülünü tekrarlamaktadır. Dergimizin geçen sayısında belirttiği-

miz gibi³³, Başbakan olduktan sonra Türkiye hakkında düşüncelerini açıklamış ve “önkoşulsuz” ilişki dışında bu konuda Türkiye ile yapıcı bir diyaloga girmek istediklerini, aralarında ilişki olmamasının iki ülkeye de zarar verdiğini, Ermenistan’ın ilişki kurulması için soykırımın tanınmasını önkoşul olarak ileri sürmediğini, bugünün Türkiye’sini ve hükümetini soykırımla itham etmediklerini, sınırın kapalı kalmasının önemi olmadığını ve bu günkü durumun Ermenistan’ın gelişmesini engellemeyenlerin bulunduğunu ancak kendisinin aksine inandığını ifade etmiştir.

Sarkisyan’ın döneminde Rusya Federasyonu’nun Ermenistan’daki tartışılmaz üstünlüğünü koruyacağı anlaşılmaktadır; zira Sarkisyan öteden beri Koçaryan’dan daha fazla “Rusların” adamı” olarak bilinmektedir. Seçimlerden kısa süre önce, 5 Şubat 2008 tarihinde Rusya Federasyonu Başbakanı Victor Zubkov’un Ermenistan’ı ziyaret etmesi³⁴ ve Başbakan Serj Sarkisyan’la görüşmesi, haklı olarak, Rusya’nın Sarkisyan’ı desteklediği şeklinde yorumlanmıştır.

Sarkisyan’ın seçim programına gelince, seçilmesinin garanti olmasının etkisi altında bu program, birçok sayfadan oluşmakla beraber, bilinenin dışında olabilecek hususlar içermemektedir. Ekonomik alanda Sarkisyan müreffeh Ermenistan’ı kurmayı amaçlamakta ve arada 2012 yılına kadar ücretleri ve devlet bütçesini iki kat arttırmayı ve bu süre sonunda da adam başına milli geliri 7.000 dolara çıkartmayı vaat etmektedir³⁵. Son yıllarda Ermenistan’ın her yıl % 12,13 civarında bir büyüme gerçekleştirdiği düşünülürse, bu temponun devam etmesi koşuluyla, ücretlerin ve bütçenin iki misline çıkması mümkün olabilir. Ancak adam başına gelirin 7.000 dolara yükselmesi ise, halen bu rakamın 1.700 dolar kadar olduğu dikkate alındığında gerçekçi görülmemektedir.

2. Artur Bagdasaryan

Arthur Bagdasaryan 1968 yılında doğmuş olmakla adayların en gencidir. 1992 yılında Erivan Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Daha sonra doktora yapmıştır. 1995’de milletvekili seçilmiş, 1998 yılında ise Orinats Yerkir (Hukuk Devleti) Partisine başkan olmuştur. 2000 yılında Erivan’daki Fransız Üniversitesi Rektörlüğünü yapmış, 2003 yılında Ermenistan Millet Meclisi Başkanlığına seçilmiş ve bu görevde üç yıl kadar kalmıştır. Ayrılma nedeni Bagdasaryan’ın

33 Ömer Engin Lütem, “Olaylar ve Yorumlar”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 27-28, ss.14-15.

34 “Russian Prime Minister Arrives In Yerevan”, *Lragir*, 4 Şubat 2008.

35 “Prime Minister reiterates his Pledge to Double Wages, pensions and GDP”, *Armenpress*, 28 Ocak 2008.

hükümete karşı eleştirici davranışdır. Ayrıca 2005 yılı Anayasa referandumunda usulsüzlük yapıldığını iddia etmiştir.

Bagdasaryan'ın Meclis Başkanlığından istifa etmesi, daha doğrusu ettirilmesi, Mecliste geniş bir çoğunluğa dayanan Markaryan hükümetini zora sokmamış yerine Ermenistan Cumhuriyetçi Partisinden Tigran Torosyan seçilmiştir. Hukuk Devleti Partisi 2007 seçimlerinde, 2003 seçimlerine göre sahip olduğu 18 milletvekilinin yarısını seçtirmemiştir. Ancak o seçimlerde toplam oyların % 6,85 'ini alabilmişken başkanlık seçimlerindeki oy oranı %16.2 olup Sarkisyan ve Ter-Petrosyan'dan sonra en fazla oy alan kişidir. Bu durumunu muhafaza ederse gelecek başkanlık seçimlerinde (2012) veya ondan sonraki seçim için şansı mevcuttur. Henüz kırk yaşında olan Bagdasaryan'ın bekleyecek zamanı vardır.

Bagdasaryan kalbur üssü Ermeni politikacılar Batıya ve özellikle Fransa'ya en yakın kişi olarak bilinir. Nitekim seçim kampanyası sırasında, Avrupa Birliğine üye olmasının Ermenistan'ın en önemli amacı olduğunu ayrıca NATO ile işbirliğinin de derinleştirilmesi gerektirdiğini söylemiştir. Bagdasaryan ABD ile ilişkilerin dostluk ve ortaklık ilkesi üzerine Rusya ile olan ilişkilerin ise hak eşitliği ve karşılıklı çıkarlar ilkesi üzerine inşa edilmesi gerektiğini belirtmiştir³⁶. Bagdasaryan böylelikle, dolaylı bir şekilde, halen Rusya ile olan ilişkilerde Ermenistan'ın eşit bir durumda olmadığını ifade etmiştir.

3. Vahan Hovannisyan

1956 doğumlu olan Hovannisyan pedagoji tahsil etmiştir, tarih ve arkeoloji dallarında doktorası vardır 9 yıl süreyle Erivan'daki Erebus Müzesi'nde çalışmıştır. Karabağ Savaşına gönüllü olarak katılmıştır. Hovannisyan 1992'de Taşnak Partisinin en üst organı sayılan Büro üyeliğine getirilmiştir. 2003'de Ermeni Millet Meclisi Başkan Yardımcısı olmuştur.

Hovannisyan verdiği bir mülakatta³⁷ Karabağ sorunu, Gürcistan'la ilişkiler ve Türkiye ile barış yapılması hakkında, özetle, şunları söylemiştir.

Karabağ'a ayrı bir konu olarak bakanların ve bu sorunun çözümünün bölgeye istikrar getireceğini düşünenler bulunduğunu, kendileri (Taşnak Partisi) için ise

36 "Artur Baghdasarin Attaches importance to Deepening of NATO-Armenia Cooperation" Noyan Tapan, 25 Ocak 2008.

37 "The Candidates: Vahan Hovhannesian seeks to restore checks and balances in Armenia's government", Armenian Reporter, 26 Ocak 2008.

Karabağ sorununun “Ermeni Davası” için devamlı mücadelenin bir parçası olduğunu, bugün varılacak bir çözümün bir aşama olacağını ancak ondan sonra gelecek aşama için hazırlanılması gerektiğini ve bunun onlarca yıl alabileceğini ifade etmiş, ayrıca Karabağ’ın 700 yıl önce kaybedildiğini ve bir mucizeyle veya bir darbeye geri alınamayacağını bildiklerini söylemiştir. Bu hayli belirsiz sözleri şu şekilde çözümlenebilir. “Ermeni Davası” deyimi, özetle, büyük ve müreffeh bir Ermenistan kurulması demektir. Büyük Ermenistan’ın parçaları günümüz Ermenistan’ından başka, Doğu Anadolu, Cevaheti, Nahcivan ve Karabağ’dır. Bu çerçevede Karabağ sorununun çözümü ancak kısmi bir çözümdür, bir aşamadır. Bundan sonra diğer sorunlara (aşamalara) geçilmesi gerekecektir.

Hovannisyan bu çerçevede Minsk Grubunun soruna barışçıl bir çözüm bulma çabalarını desteklediklerini, barışçıl bir çözümün karşılıklı taviz gerektirdiğini ancak Azerbaycan’ın Karabağ için Sovyetler zamanındaki durumu geri getirmek istediğini, ancak bunun kendileri için kabul edilebilir olmadığını ifade etmiştir. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği zamanında Karabağ, Azerbaycan’a bağlı özerk bir bölgeydi. Halen de Azerbaycan’ın bu konuda tezi, çok geniş özerklik hakları verilmesi suretiyle bu bölgenin Azerbaycan’a bağlı olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Taşnakların tutumunun yakın zamanda Karabağ sorununun çözümüne yardımcı olmayacağı söylenebilir.

Gürcistan’ın Ermenilerle meskun ve Taşnak görüşüne göre ileride Ermenistan’a katılması gereken Cevaheti bölgesi için ise Hovannisyan, ılımlı bir tutum sergileyerek, başkan olduğu taktirde, Avrupa Birliği’nden esinlenerek, Gürcistan ve Ermenistan arasında bir gümrük birliği ve ekonomik bölge gerçekleştirmeye çalışacağını ve zamanla iki ülke arasındaki sınırların önemini kalmayacağını söylemiştir. Hovannisyan’ın böylelikle Cevaheti Ermenilerinin fiili bir şekilde Ermenistan’a bağlanacağını ümit ettiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan adı geçen, Türkiye ve Azerbaycan’ın Kars-Ahalkalek demir yolu ve enerji projeleriyle, araya bir “Türkçe konuşanlar kaması” sokmak suretiyle, Ermeni ve Gürcü halkları arasındaki tarihe dayanan komşuluğu sona erdirmek istediklerini de ifade etmiştir.

Bu vesileyle normal koşullarda Taşnakların Başkanlık Seçimini kazanma şansları olmaması ayrıca iyi ilişkiler içinde oldukları Sarkisyan’ın oylarını bölmek için de aday göstermemeleri gerekirdi. Ancak Taşnaklar, bir koalisyon içinde de olsalar, ayrı bir kimlik taşıdıklarını kanıtlamaya özel önem vermişlerdir. Diğer yandan diasporadaki taraftarlarından para toplayabilmek için başkan seçimine katılmış olmaları mümkündür.

Hovannisyan Türkiye ile ilişkiler için şu ifadeleri kullanmıştır. “On yıllar boyunca

şekillenmiş olan jeopolitik gerçeğin kolayca değiştirilemeyeceğini anlıyoruz. Sorunumuz Türkiye'den bir şeyler koparmak değildir. Sorunumuz haklı olan davamızın tanınmasıdır. Bu tanınınca ve her şeyden önce Türkiye Soykırımı tanıyınca, bu bizi kaçınılmaz bir şekilde tazminat fikrine götürür. Türk-Ermeni anlaşmazlığının adil bir çözümü Türkler kadar Ermenilerin de yararına. Ermeniler Dünya devletleri ve Türkiye'ye karşı o derecede akıllı bir şekilde hareket etmelidirler ki Türk Halkı ve Devleti, Ermenistan Halkı ve Devletiyle iyi ilişkiler kurulmasının kendi çıkarına olduğunu anlamalıdır. Hovannisyan ayrıca tazminat konusunda Taşnak Partisi'nin programının ne ölçüde gerçekleşeceğini zamanın göstereceğini söylemiş ve son yıllarda Ermeni soykırımının dünya çapında tanınması için çok olumlu sonuçlar alınmış olduğunu da eklemiştir.

Bu hayli muğlak sözleri şu şekilde deşifre edebiliriz. Hovannisyan önce jeopolitik gerçek nedeniyle (Türkiye'nin Ermenistan'a göre çok güçlü bir devlet olması nedeniyle) Türkiye'den toprak alınamayacağını söylemek istemiştir. Ancak yukarıda değindiğimiz, aşamalı bir şekilde hareket etmek fikri dikkate alındığında Taşnakların Türkiye'den toprak almak fikrinden "şimdilik" vazgeçtikleri sonucuna varılabilir. Buna karşın Taşnakların tüm çabalarını soykırım iddialarının Türkiye tarafından tanınması üzerinde topladıkları görülmektedir. Türkiye böyle bir tanımayı yaptığı takdirde tazminat ödemesinin kaçınılmaz olacağı da belirtilmektedir. Gerçekten de Türkiye'nin şu veya bu şekilde soykırım iddialarını kabul etmesinin mantıki sonucu tazminat ödemek olacaktır. Çünkü bu tanıma Ermenilere kasten zarar verildiği anlamına gelecek, genel hukuk ilkesi gereğince de bu zararın tazmin edilmesi gerekecektir.

Hovannisyan'ın sözlerinden Türkiye'nin soykırım iddialarını tanımaya nasıl ikna edileceği anlaşılammaktadır. "Akıllıca hareket etmek" formülünün neyi kapsadığı belli değildir. Ermenistan'la ilişkilerin normalleşmesinin Türkiye'nin çıkarı olduğu doğrudur. Ancak bunun karşılığı olarak soykırım iddialarını kabul etmek ve tazminat ödemek bugün olduğu gibi yarında Türkiye'de hiçbir hükümetin kabul edemeyeceği bir husustur. Taşnaklar, soykırım iddialarını kabul eden parlamento kararlarına karşı Türkiye'de gösterilen çoğu zaman duygusal tepkileri Türkiye'nin dayanma gücünün zayıflamakta olduğu şeklinde aldıkları ve baskılar arttığı takdirde Türkiye'nin "soykırımı" tanıyacağı ve tazminat ödeyeceği fikrine saplandıkları görülmektedir.

Yakından bakıldığında zor durumda olanın Türkiye değil Taşnaklar olduğu görülebilmektedir. Türkiye'ye karşı izlemekte oldukları toprak ve tazminat politikasının bir yere gitmediğini ve gidemeyeceğini gördükleri, ancak bunu itiraf da

edemedikleri, toprak talebini jeopolitik nedenle şimdiden bir yana bıraktıkları, tazminat talebinin ise Türkiye'nin çıkarlarını görmesi gibi içi boş bir formüle bağladıkları anlaşılmaktadır. Bu arada Hovannisyan'ın hiç değinmediği husus Koalisyon'un büyük ortağı Ermenistan Cumhuriyet Partisinin, eski başkan Kocaryan gibi yeni Başkan Sarkisyan'ın da Türkiye'nin "soykırımı" tanınması ve tazminat ödemesinden hiç bahsetmedikleri, nadiren olmak üzere "soykırımın uluslararası tanınmasından" söz ettikleri ve bunu da daha ziyade diasporaya ait bir iş gibi gördükleridir. Esasen Taşnakların bu görüşleri hükümet programında da yer almamaktadır.

Hovannisyan seçimlerde tüm oyların %6,2'sini almıştır. Taşnaklar 2007 seçimlerinde oyların 12,2 sini aldıklarından başkanlık seçimlerinde yüzde elli oranında oy kaybetmeli kendileri için bir hezimet olmuştur. Hovannisyan Meclis Başkan Yardımcısı görevinden istifa etmiştir. Diğer yandan yaptığı yazılı açıklamada seçimlerinde ciddi kusurlar olduğunu, oy satın alındığını, bazı sandıklarda şiddet kullanıldığını ve sahte oy atıldığını söylemiştir³⁸. Ancak Taşnak Partisi seçimlerden sonra kurulan hükümete girmekte tereddüt etmemiştir. Meclis Başkan yardımcılığına aynı partiden Hrayr Karapetyan seçilmiştir³⁹. Hovannisyan ise partinin Meclisteki Grup Başkanı olmuştur.

4. Levon Ter-Petrosyan

Levon Ter-Petrosyan 1945 yılında Suriye'de doğmuştur. 1915 yılında Ermeni sevk ve iskânı sırasında Suriye'ye gönderilen bir ailenin çocuğudur. Ailesi, Sovyetlerin Diaspora Ermenilerini Ermenistan'da toplamak politikaları çerçevesinde tüm Ermenilere yaptıkları çağrıya uyarak 1946 yılında Ermenistan'a yerleşmiştir. Petrosyan 1972 yılında Erivan Üniversitesi Şarkiyat Bölümünden mezun olmuş, 1987 yılında Leningrad Üniversitesinde doktorasını vermiş ve çeşitli araştırma merkezlerinde çalışmıştır; yetmiş kadar bilimsel yayını vardır. Rusça, Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça ve bazı ölü dilleri ve muhtemelen Türkçeyi bilmektedir.

Petrosyan 1965 yılında "soykırımın" 50. yılı için yapılan gösterilerde tutuklanmıştır. Ondan sonra da Karabağ ile ilgili bazı yasal olmayan örgütlere girmiştir. 1989 yılında Sovyet Ermenistan'ı Meclisine seçilmiş, Ertesi yıl bir tür devlet başkanlığı anlamına gelen Sovyet Ermenistan'ı Yüksek Konseyi Başkanlığına getiril-

38 "Dashnak Leader Resigns From Parliament Post", RFE/RL, 22 Şubat 2008.

39 "Hrayr Karapetyan Elected NA Vice-Speaker", www.armradio.am, 20 Mayıs 2008.

miştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ise 1991'de Başkan seçilmiş, 1996 yılında yeniden bu makama getirilmiştir.

Ter- Petrostan'ın başkanlık yılları bir yandan Karabağ savaşı, diğer yandan gayet kötü ekonomik koşullar ve iç karışıklıklarla geçmiştir. Bu arada yasa dışı faaliyetleri nedeniyle Taşnak Partisini kapatmıştır. Ter-Petrosyan savaş bittikten sonra ise Karabağ sorununa, Minsk Grubu dâhilinde barışçı bir çözüm bulunması için uğraşmıştır. Karabağ sorunu hakkında Minsk Grubu tarafından önerilen aşamalı bir planı kabul etmiş, ancak Başbakan Robert Koçaryan'ın ve Ermenistan Meclisinin bu planı benimsememesi üzerine 1998 yılı Şubat ayında istifa etmiştir. Yerine Robert Koçaryan başkan olmuştur.

Ter-Petrosyan başkanlıktan ayrıldıktan sonra bilimsel çalışmalarla uğraşmış, 2003 seçimleri için adaylığını koyacağına dair rivayetler çıkmışsa da bu gerçekleşmemiştir.

2008 Başkanlık Seçimi için aday olan Ter-Petrosyan vaktiyle başkanı olduğu Ermenistan Milli Hareketi Partisi çok zayıflamış olduğu için tüm seçim kampanyasını kendisi yürütmüştür. Ermenistan'da medya'nın büyük çoğunluğu Serj Sarkisyan yandaşı olduğundan, sesini duyurabilmek için meydanlarda büyük mitingler yapmak durumunda kalmıştır. Ter-Petrosyan ayrıca Koçaryan-Sarkisyan tandemini şiddetli bir şekilde eleştirmek yolunu seçmiştir. Bu eleştiriler Ermenistan'ın yakın geçmişine ve bu güne ışık tutacak bilgiler içermektedir. Bunlardan en önemli gördüklerimizi aşağıda özetliyoruz ⁴⁰

a. Karabağ Sorunu ve Ermenistan'ın Komşularıyla İlişkileri Hakkında

Başkanlık seçimi kampanyası sırasında Ter-Petrosyan, 1997-98 döneminde Karabağ sorununun çözümü için kendisinin kabul ettiği ancak Koçaryan ve Sarkisyan'ın bozguncu olarak niteleyip reddettikleri önerileri şimdi bu ikilinin benimsediğini söylemiştir. Koçaryan'ın Karabağ konusunda çözümsüzlüğü çözüm saymak politikasına gönderme yaparak statüko felsefesinden çözüm felsefesine geçilmesi ve uzlaşmadan korkulmaması gerektiğini söylemiştir.

Ayrıca Karabağ sorunu çözümlenmedikçe, ablukalar kalkmadıkça (yani sınırlar açılmadıkça), komşularıyla ilişkileri normal hale gelmedikçe, bölge ve uluslararası sistemlere (işbirliğine) entegre olmadıkça Ermenistan'ın, günümüz dünyasının gerektirdiği şekilde gelişemeyeceğini ve güçlenemeyeceğini ifade etmiştir.

⁴⁰ "Ter-Petrosyan Declares Presidential Bid in Yerevan Rally", Radio Liberty, 26 Ekim 2008.

b. Ermenistan'ın Dış Politika Alanındaki Hataları Hakkında

Ter-Petrosyan Ermenistan'ın son on yılda dış politika alanında birçok başarısızlığı olduğunu ve bunların Ermenistan'ın izole edilmesine yol açtığını söylemiştir. Petrosyan bunların başında soykırım konusunda Birleşmiş Milletler'de bir oylama yapılmamasının geldiğini ve ikinci olarak da Gürcistan'ın Ahalkelek bölgesindeki Rus üssünün kapatılmış olmasını saymıştır. Bu olay Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bu bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Üçüncü olarak ise Kars-Ahalkelek demir yolunun inşasına başlanmasını göstermiştir.

c. Koçaryan ve Sarkisyan Hakkında

Ter-Petrosyan, Koçaryan ve Sarkisyan iktidarının güvenlik güçlerinin, adli makamların ve televizyonun sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmasına ve ayrıca bir korku havası yayılmış olmasına dayandığını söylemiştir.

Ayrıca söz konusu ikilinin Ermenistan'ı bir fethedilmiş toprak ve iş alanı olarak gördüklerini belirtmiştir. Ter-Petrosyan bu sözleriyle, Karabağ'lı olan Koçaryan ve Sarkisyan'ı idareyi ele geçirdikten sonra Ermenistan'ı fethettikleri bir ülke gibi gördüklerini ve yakın çevreleri aracılığıyla ülkenin en zengin kaynaklarını kontrol ettiklerini belirtmek istemiştir. Diğer yandan, isimlerini vermeden Koçaryan'ın oğlu Sedrak ve Sarkisyan'ın kardeşi Aleksandr'ın kısa zamanda çok zenginleştiklere ve ülke dışına para çıkardıklarına işaret etmiştir. Ter-Petrosyan daha da ileri giderek, son beş yıl içinde bu "canî" rejimin halktan en aşağı üç veya dört milyar dolar çaldığını, bu meblağ Ermenistan'a yatırılsaydı ülkenin kalite bakımından daha değişik olacağını, eğer Karabağ'a yatırılsaydı bu bölgenin bağımsızlığını kazanmış olacağını söylemiştir.

d. Ermenistan'ın Ekonomik Durumu Hakkında

Bilindiği üzere Ermenistan ekonomisi Koçaryan idaresi döneminde, özellikle son yıllarda, büyük gelişme göstermiş yayımlanan istatistiklere göre GSMH yılda % 12, 13'ü geçen oranlarda artmıştır. Ter-Petrosyan buna itiraz etmiş ve resmi istatistiklerin hileli olduğunu söylemiş, ekonomik kalkınmanın aslında çok daha ağır olduğunu ve ülke dışında yaşayan yüz binlerce Ermeninin gönderdiği paralardan ileri geldiğini iddia etmiştir.

e. 27 Ekim 1999 Suikastı Hakkında

Koçaryan'ın başkan seçilmesinden bir buçuk yıl kadar sonra 27 Ekim 1999 tarihinde silahlı bir grup Ermenistan Milli Meclisi'ni basarak Meclis Başkanı Karen Demirciyan, Başbakan Vazgen Sarkisyan ile bazı milletvekillerini öldürmüşlerdi. Demirciyan ve Sarkisyan'ın Koçaryan'a rakip olabilecek niteliklere sahip olmaları bu suikastın Koçaryan ile ilgisi olabileceğini düşündürmüştü ancak bu konuda herhangi bir kanıt bulunmamış, yakalanan saldırganlar da Koçaryan'ı suçlamamıştı.

Ter-Petrosyan bu olayı 24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'da, "Ermeni soykırımının başlangıcını oluşturan İstanbul'da yüzlerce Ermeni aydınının öldürülmesine" benzetmiş ve Koçaryan'ın bu olaydan çok yararlandığını ve bu olayı tasarlayanların araştırılmasını engellediğini söylemiştir.

f. Koçaryan'ın Cevapları

Başkan Koçaryan 30 Ekim'de Ter-Petrosyan'a verdiği cevapta adı geçen başkanlığı dönemindeki yaşam koşulları üzerinde durmuş ve Ter-Petrosyan'ın partisi olan Ermeni Milli Hareketi'nin (1990 Ağustos ayında iktidara geldiği zaman Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerden endüstri alanında en fazla gelişmiş olanlardan biri olduğunu, ayrıca tarım alanında da gelişmiş bulunduğunu 3-4 yıl içinde Ermenistan'ın dünyanın en fakir ülkelerinden biri haline geldiğini belirtmiş ve böylece Ermeni Milli Hareketi Partisi'nin normal durumda bir ülkeyi devraldığını, 1996'da ise kendisine ekonomisi tahrip olmuş bir ülke devrettiğini, 1997 yılında Ermenistan'ın milli gelirinin günümüz Ermenistan'ın bütçesinden bile az olduğunu söylemiştir .

Koçaryan'ın aile fertlerinin zenginleşmesi ve 27 Ekim 1999 suikastında oynadığı rol hakkındaki Ter-Petrosyan tarafından ileri sürülen iddialara cevap vermekten kaçındığı dikkatleri çekmiştir.

Buna karşın Ter-Petrosyan dönemi başbakanlarından Hrant Bagratyan, Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan'ın Ermenistan'ın Gayri Safi Milli Hasılası'nın % 17'sini ellerinde tuttuklarını iddia etmiş, en az iki bankanın Koçaryan'ın kişisel denetimi altında olduğunu ayrıca adı geçen maden endüstrisi ve inşaat sektöründe çıkarları bulunduğunu, özelleştirilmiş olan Ermeni Hava Yollarının (Armavia) gerçek sahibinin ise Serj Sarkisyan olduğunu söylemiştir. Sarkisyan, başkan adayı olduğu için, mal beyanında bulunmuştu. Buna göre adı geçen Karabağ'ın Başkenti Stepanakert'de (Han Kenti) ortak olarak bir dairesi, 58 mil-

yon (191.000 dolar) nakit parası ve bazı antikaları bulunmaktadır .

Ter-Petrosyan 16 Kasım 2007 tarihinde düzenlenen bir mitingde yapmış olduğu uzun bir konuşmayla Koçaryan'a cevap vermiş ve esas itibariyle kendi başkanlığı dönemindeki ekonomik koşullar ve özellikle enerji bunalımı (elektrik yetersizliği) üzerinde durmuş, Karabağ savaşı sırasında enerji sıkıntısı çekildiğini, savaştan sonra durumun düzeldiğini, şimdi kendisini yeren Koçaryan'ın vaktiyle ona methiyeler düzdüğünü söylemiştir. Ter-Petrosyan ayrıca, genel olarak ifade edilenin aksine Ermenistan silahlı kuvvetlerinin de Karabağ savaşına fiilen katıldıklarını ifade etmiştir.

Kanımızca Ter Petrosyan'ın bu konuşmasının en ilginç kısmı vaktiyle Koçaryan ve Sarkisyan'ı Karabağ'dan çağırıp Ermenistan'da görev verdiği için günah işlediğine ve bu nedenle de özür dilediğine dair olan ifadeleridir. Bu hususta hata işlediğini, hata değil bir felakete neden olduğunu belirten Ter-Petrosyan şimdi Ermenistan'ı bu felaketten kurtarmasına yardım edilmesi sözleriyle kendisine oy verilmesini istemiştir.

Koçaryan, Ter-Petrosyan'ın bu sözlerine cevaben, Ter-Petrosyan'ın az olan doğru kararlarından birisinin de kendisini başbakan olarak atamak olduğunu söylemiştir .

g. Türkiye ve Karabağ Hakkında Görüş Ayrılıkları

Koçaryan Ter-Petrosyan'ın başkanı olduğu Ermenistan Milli Hareketi Partisi'nin milli ideolojiden yoksun olduğunu, soykırımı unutmaya hazır bulunduğunu ve Ermenistan'ı Türkiye'nin bir uzantısı haline getirmek istediğini ileri sürerek Ter-Petrosyan'a yeni bir suçlama yöneltmiştir . Ter-Petrosyan'ın Ermeni Ordusunun küçültülmesi gerektiği hakkındaki düşüncesine karşılık olarak da "Karabağ'ı bırakmaya, Ermeni soykırımının uluslararası tanınmasını reddetmeye ve Azerbaycan'ın küçük kardeşi olmaya hazır bir adamın bir orduya hiç ihtiyacı olmadığını söylemiştir.

Ter-Petrosyan, 8 Aralık 2007 tarihinde düzenlenen bir mitingde yaptığı konuşmada bu konuya da değinerek Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı olduğu dönemde Koçaryan ve Sarkisyan'ın bu bölge Komünist Partisi'nin üst düzey yöneticileri olduğuna gönderme yaparak "kendisine Türk taraftarı diyenlerin uzun zaman Türklere, Azerilere koyun gibi hizmet ettiklerini" kendi ailesinde üç kuşağın şu veya bu şekilde Türklere karşı koyduğunu, Büyükbabasının Musa Dağı savaşına

katıldığını, kendisini ise, Koçaryan ve Sarkisyan'ın soykırım sözcüğünü dahi duymadığı bir zamanda, 1966 yılında soykırımın yıldönümü münasebetiyle düzenlenen bir gösteriye katıldığı için tutuklandığını ve bir hafta kadar hapis yattığını söylemiştir.

Ter-Petrosyan aynı konuşmasında, 19. asrın sonu 20. asrın başındaki hataları tekrarlamak hakları olmadığını, Türk-Ermeni ilişkileri için üçüncü bir tarafa güvenilmemesi gerektiğini, Ermenilerin kendilerini eski komplekslerden kurtarmaları, içinde buldukları mağdur psikolojisinin üstesinden gelmeleri, aksi halde modern bir millet olunamayacağını Koçaryan'ın aksine soykırım konusunun Ermenistan'ın dış politikasının temel taşı yapılmasının zamansız olduğuna inandığını, ultimatolar vererek ve köşeye sıkıştırarak kimsenin Türkiye'yi Ermeni soykırımını tanımaya zorlayamayacağını, ancak diasporanın buldukları ülkelerde bu konuyu gündeme getirebileceğini, Türkiye'nin Ermenistan ile diasporayı karıştırmaması gerektiğini, zira diasporanın soykırımın bir sonucu olduğunu, diğer yandan Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde gerçeği dikkate alarak hareket etmek gerektiğini, bu bağlamda kendileri 1915 olaylarının soykırım olduğuna inandıklarını, Türkiye'nin ise inanmadığını, Türkiye'nin er veya geç soykırımı tanıyacağından şüphe duymadığını ancak bunun iki ülke arasında normal ve iyi komşuluk ilişkileri bulunduğu takdirde mümkün olabileceğini söylemiştir.

Ter-Petrosyan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının, ekonomik, siyasi ve güvenlik açılarından Ermenistan'ın lehine olduğunu ayrıca Ermenistan'ın Türkiye Avrupa Birliği ilişkilerine müdahale etmesinin yanlış olduğunu; zira Ermenistan'ın Türkiye'nin üyeliğini kolaylaştırmayacağı gibi engelleyemeyeceğini, Avrupa Birliği Türkiye'yi kabul etmeye hazır olunca, soykırım dâhil Ermenistan'ın ileri sürdüğü itirazları kolaylıkla bir kenara koyacağını, Ermenistan'ın Türkiye'nin Avrupa Birliğine katılmasını önlemeye çalışmak yerine Brüksel'den Türkiye ile olan ilişkilerinde Ermeni kartını oynamamasını istemesi gerektiğini söylemiştir. Bilindiği üzere Koçaryan Hükümetleri de, ilke olarak Türkiye'nin AB üyesi olmasını desteklemişler ancak üyeliğin Türkiye'nin Ermenistan'la normal ilişkiler kurmak için ileri sürdüğü ön koşullardan vazgeçtikten sonra gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Buna karşı diaspora bu konuda daha sert bir tutum içinde olup soykırımın tanınmasının Türkiye'nin AB üyesi olmasının ön koşulu olmasını ileri sürmektedir.

Diğer yandan Ter-Petrosyan, Türkiye'nin Ortak Tarihçiler Komisyonu kurulması önerisini kabul edilmez bulduğunu, zira bu Komisyonu'nun görevinin Ermenilerin kitle halinde öldürülmesinin soykırım olup olmadığını araştırmak olacağını

ifade etmiş ve çeşitli ülkelerde kabul edilen soykırım kararlarına şiddetli tepki gösterdiği için Türkiye'yi eleştirmiştir.

Ter-Petrosyan'ın seçim kampanyası döneminde yaptığı bu konuşmalar Türkiye'ye karşı izlenen politikalar açısından kendi dönemi ve Koçaryan dönemi hükümetleri arasındaki farkları ortaya koymuştur. Sarkisyan'ın da, ana hatları itibariyle Türkiye'ye karşı Koçaryan'ın politikasını izleyeceği anlaşılmaktadır. Söz konusu farklar şu şekilde özetlenebilir:

- Ter- Petrosyan'a göre soykırım iddialarının uluslararası tanınması Ermenistan'ın değil diasporanın işidir. Koçaryan hükümetleri ise diğer ülkelerin bu tanımayı yapmasını politikanın temel taşı haline getirmiştir.

- Ter-Petrosyan Türkiye'nin soykırımı tanımaya zorlanamayacağını, bunun ancak iki ülke arasında normal ilişkiler kurulduktan sonra gerçekleşebileceğini söylemektedir. Koçaryan hükümetleri de normal ilişki kurmak için Türkiye'den soykırımın tanınmasını istememişler ve bunu gelecek kuşaklara bırakmışlardır. Diaspora için ise Türkiye'nin bu tanımayı yapması şarttır; ancak bu şartın Türkiye ile normal ilişkiler kurulması için gerekli görülüp görülmediği konusunda açıklık yoktur.

- Ter-Petrosyan Ermenistan'ın Türkiye ile olan sorunlarını tek başına çözmeye çalışmasını istemekte ve Koçaryan hükümetlerinin bu konuda başka ülkelere yardım istediğini imâ etmektedir.

- Ter-Petrosyan Ermenistan'ın Türkiye'nin AB üyeliği sürecine müdahale etmesi gerektiğini söylemekte; Koçaryan hükümetleri bu üyeliğin, iki ülke arasında normal ilişki kurulduktan sonra gerçekleşmesini istemekte, diaspora ise bu üyeliği Türkiye'nin "soykırımı" tanınması koşuluna bağlamaya çalışmaktadır.

-Ter-Petrosyan, Koçaryan gibi, Ortak Tarihçiler Komisyonu önerisine karşıdır.

h. Ter-Petrosyan'ın Seçim Bildirgesi

Ter-Petrosyan yayınladığı uzun seçim bildirgesinde⁴¹ seçildiği takdirde kleptokratik (para çalmaya dayanan) sisteme son vereceğini, özgür seçimlere, insan haklarına ve yargının bağımsızlığına dayalı tam bir demokrasi kurulacağını, güvenlik

41 "Ter-Petrosyan Unveils Election Manifesto", RFE/RL,7 Ocak 2008.

güçlerinin ve ordunun hükümetin baskısının aracı olarak kullanılmayacağını söylemiştir. Bildirgede ekonomik konulara geniş yer verilmiştir. Bu arada dürüst bir ekonomik rekabet ve özel mülkiyetin mutlak korunması hakkındaki ifadelerle hükümetle bağlantılı zengin iş adamlarının halktan çaldıkları muazzam paraların geri alınacağına dair sözler dikkat çekmektedir. Diğer bir husus vergi kaçakçılığına karşı sıkı önlemler alınmasıdır. Ter-Petrosyan'a göre bütçe gelirlerinin sadece % 22'si büyük iş adamları tarafından ödenmektedir; oysa bu oranın % 75 olması gerekmektedir.

Ter-Petrosyan bu ve diğer önlemlerin önümüzdeki beş yıl içinde GSMH'ı iki misli, ve bütçe gelirlerini üç misli artıracığını, Karabağ sorununun çözümlenmesi sonucunda ekonomik ambargolar kaldırılacağını ve Türkiye-Ermenistan sınırı açılırsa daha etkileyici sonuçlar beklenebileceğini de belirtmiştir.

Bildirgenin dış politika bölümü ayrıntılı değildir. Burada Ermenistan'ın Rusya, Gürcistan ve İlan ile olan ilişkilerini güçlendireceği ve Türkiye ile Azerbaycan'la normal ilişkiler kurulması için yapıcı çabalar harcanacağı gibi müphem ifadeler yer almaktadır.

Ter-Petrosyan'ın Karabağ konusundaki sözleri de belirsizdir. Adı geçen Azerbaycan'la, Karabağ'lı Ermenilere kendi kaderini kendi tayin etme hakkını kullanmalarına olanak sağlayacak bir uzlaşmaya varmak için gerekli siyasi iradeyi göstereceğini söylemiştir. Buna göre amaç Karabağ'ın statüsünün Karabağ'lular tarafından bir referandumla belirlenmesidir. (Koçaryan idaresi de bunu savunmaktadır) Ancak Ter-Petrosyan referandum formülünü Azerbaycan'a benimsetmek istemektedir. Halen Karabağ'da hiç Azeri kalmadığından bu formülün Azerbaycan tarafından kabulünün anlamı yoktur.

Ermenistan'da bazı gazetelerle birçok televizyon kanalı Koçaryan-Sarkisyan ikilisini destekleyen zengin iş adamlarının elindedir. Bu gazete ve televizyonlar Per-Petrosyan'ın seçim kampanyasına mümkün olduğu kadar az yer vermekte, ayrıca eski Cumhurbaşkanı'na karalamaya çalışmaktadırlar. Bu arada Ter-Petrosyan'ın Türkiye taraftarı gibi gösterilmesine özel özen gösterilmektedir. Mesela bir gazete (Hayots Aşharh) Ter-Petrosyan'ı fes giymiş şeklinde gösteren ve ayrıca Türk bayrağını sallayan fotomontajlar yayınlamışlardır. Bazı gazetelerde ise kendisine "Levon Efendi" diye hitap eden yazılar çıkmıştır. Bazı medyanın Ter-Petrosyan aleyhindeki bu aşırı tutumu, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Terry Davis ve Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya için Özel Temsilcisi Peter Semneby tarafından da eleştirilmiştir⁴².

42 "Presidential Ambitions", Transitions Online, 14 Ocak 2008.

Ermenistan seçimlerini gözlemleyen en önemli kuruluş Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının (AGİT=OSCE) merkezi Varşova'da bulunan ve kısa adı ODIHR olan Demokratik Kuruluşlar ve İnsan Hakları Ofisi'dir. Bu kuruluş da Ermeni seçimleri hakkındaki ilk ara raporunda medyanın büyük bir kısmının, dengesiz bir şekilde Ter-Petrosyan'ın aleyhinde durum aldığını belirtmiş bunun yanında aynı medyanın Serj Sarkisyan'ı kayırdığının da altını çizmiştir⁴³.

1. Seçim Sonuçları ve Gösteriler

Seçimlerden önce Ter-Petrosyan ve taraftarlarının düzenlediği devamlı gösteriler Ermenistan güvenlik güçleri tarafından hoşgörülle karşılanmamıştır. Normalin dışına çıkan her hareket takip edilmiş ve bunları yapanlar yakalanarak tutuklanmış ve haklarında kovuşturma yapılmıştır. Tutuklananlar arasında Ter-Petrosyan'ın seçim kampanyası koordinatörü eski Dışişleri Bakanı Aleksandr Arzumyan da vardır. Adı geçen halen (Mayıs 2008 sonu) hapsedir. Ancak bu tutuklama olayları AGİT'in seçim gözleme kuruluşu ODİHR'in fazla dikkatini çekmemiş görülmektedir. Adı geçen kuruluş, yukarıda da belirttiğimiz gibi, esas itibarıyla medyanın Sarkisyan'a büyük yer vermesi, Ter-Petrosyan başta olmak üzere diğer adayların ihmal edilmesi üzerinde durmuştur⁴⁴. Buna karşın Ter-Petrosyan, kendi seçim kampanyasına çıkarılan güçlüklerin bu kampanyanın devamını imkansız kıldığını belirterek Ermenistan Anayasa mahkemesinden seçimlerin ertelenmesini istemiştir. Ancak mahkeme bu talebi kabul etmemiştir⁴⁵.

19 Şubat 2008 tarihinde yapılan seçimler, birçok usulsüzlük iddiaları hariç tutulursa, nispeten sakin geçmiştir. Yukarıda incelediğimiz dört aday oyların %97'sini toplamıştır. Her birinin oy oranı aşağıdadır⁴⁶. Seçim sonuçları şöyledir⁴⁷:

Serj Sarkisyan % 52,8

Levon Ter-Petrosyan % 21,5

Arthur Bagdasaryan % 16,2

Vahan Hovannisyan % 6,12

43 "Emil Danielyan: OSCE Deplores 'Excessive' TV Coverage Of Sarkisian", RFE/RL, 30 Ocak, 2008.

44 Aynı kaynak.

45 "Constitutional Court Starts Considering Presidential Candidate Levon Ter-Petrosian's Application", Arminfo, 11 Şubat 2008.

46 Diğer beş adayın oy oranları şöyledir: Vazgen Manukyan % 1,2%; Tigran Karapetyan % 0,6%; Artashes Gegemyan % 0,4; Arman Melikyan % 0,2 ve Aram Harutiunyan % 0,2.

47 "Résultats finaux des élections présidentielles en Arménie", Armenews, 21 Şubat 2008.

Seçimler konusunda yapılan tüm kamuoyu yoklamaları Serj Sarkisyan'ın kazana-
cağını göstermişti. Son yoklamalar ise adı geçenin birinci turda seçileceğini ortaya
koymuştu. Kamuoyu yoklamaları önce Ter Petrosyan'ın çok az oy alacağını gös-
termiş sonraları adı geçenin oy oranı devamlı artmıştır. Bir aralık Ter-Petrosyan
ile Bagdasaryan arasında bir ittifaktan söz edilmişse de bu gerçekleşmemiştir. Bu
ittifak kurulsaydı dahi Sarkisyan'ın aldığı oya ulaşamayacağını yukarıdaki oran-
lar göstermektedir.

AGİT-ODİHR, Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu seçim gözlemcileri, ilk
raporlarında başkan seçiminin büyük ölçüde AGİT ve Avrupa Konseyi standart-
larına uygun olarak yapılmış olduğunu, resmi makamların geçmiş seçimlerde
görülen eksikliklerin giderilmesi için gerçek çabalar gösterdiklerini ifade etmiştir⁴⁸.
Bu ifadeler Sarkisyan'ın seçimine meşruiyet kazandırmıştır. Türkiye dâhil bir
çok ülke ve uluslararası kuruluş Sarkisyan'a kutlama mesajı göndermiştir. Ancak
ABD'nin tutumunda bir duraksama görülmüştür. Başkan Bush'tan bir kutlama
gelmemiş buna karşılık ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcü Yardımcısı, yukarıda de-
ğindığımız AGİT ve Avrupa Konseyi değerlendirmelerini esas alarak, bu seçimler
için Ermeni halkını kutlamıştır⁴⁹. Ancak Ter-Petrosyan seçim sonuçlarını kabul
etmemiş ve oyların yeniden sayılması halinde Serj Sarkisyan'ın birincilikten dör-
düncülüğe düşeceğini, % 65,66 oyla kendisinin birinci, Bagdasaryan'ın ikinci.
Taşnak adayı Hovannisyan'ın üçüncü olacağını iddia etmiştir⁵⁰. Daha sonra Ana-
yasa Mahkemesine başvurarak seçim⁵¹ sonucuna itiraz etmiştir. Anayasa Mahke-
mesi bu konuda verdiği kararda, Ter-Petrosyan ve temsilcilerinin Başkanlık Se-
çiminde Serj Sarkisyan lehine hile yapıldığını kanıtlamadıklarına ve bazı hileli
olaylarında seçimlerin sonucunu değiştirmeyeceğine karar vermiş, bu olaylarla
ilgili bilgileri, soruşturma yapılması için, Baş Savcıya göndermiştir⁵².

Seçimden hemen sonra Ter-Petrosyan ve taraftarları hemen her gün büyük gös-
teriler düzenleyerek seçim sonuçlarına itiraz etmişlerdir. Bu gösterilerin çoğu
Erivan'daki Özgürlük Meydanı'nda olmuş burada çadırlar kurularak göste-
rilerin kesintisiz sürmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Böylelikle Ter-Petrosyan'ın

48 "Emil Danielyan. Armenian Vote "Largely Democratic", RFE/RL, 20 Şubat 2008.

49 "UŞ Department of State Congratulates the Armenian People on Holding Active and Competitive Elections"
Armradio, 23 Şubat 2008.

50 "Levon Ter-Petrosyan gives his version of results of past presidential election in Armenia", Arminfo, 24 Şubat
2008.

51 "29 Şubat 2008. Armenian Presidential Candidate Ter-Petrosian challenges election results in court",
Intedrfax News Agency, Russia. "29 Şubat 2008.

52 "Armenian Court Rejects Ter-Petrosian Election Appeal", RFE/RL, 8 Mart 2008.

Ermenistan'da, Ukrayna'dakine benzer bir "Turuncu Devrim" yapmaya çalıştığı kanısı doğmuştur. Bu arada Ordudan bazı generaller ile emekli subaylar, dışişlerinden bazı büyükelçiler, ayrıca Baş Savcının yardımcılarında biri Ter-Petrosyan'a katılmışlardır. Koçaryan ise bu kişilerden ve göstericilerden bazılarını tutuklattırıştır⁵³.

1 Mart 2008 günü polis ve diğer güvenlik güçleri göstericileri dağıtmak üzere harekete geçmişlerdir. Uzun süren ve ertesi güne de sarkan çarpışmalar sonucunda göstericiler, Ter-Petrosyan'ın evlerine gitmeleri çağrısının⁵⁴ da etkisi altında dağılmışlardır. Çarpışmalarda biri polis 10 kişi ölmüş çok sayıda kişi de yaralanmıştır⁵⁵. Aralarında milletvekillerinin de bulunduğu 70 kadar kişi tutuklanmış, Ermenistan Meclisi milletvekillerinin tutuklanmasını onaylamıştır⁵⁶. Başkan Koçaryan yirmi gün süreyle olağanüstü hal ilan etmiştir⁵⁷. Meclis bunu da onaylamıştır. Olağanüstü Hal, her türlü gösteriyi yasaklamanın yanında, basına da bir tür sansür koymuştur⁵⁸.

Tüm bu olaylarda Sarkisyan'ın mümkün olduğu kadar arka planda kalmaya özen gösterdiği Koçaryan'ın ise tamamen ön planda olduğu gözlemlenmiştir. Bunu, Sarkisyan daha başkanlık görevine başlamadığı için Koçaryan'ın önlem almak durumunda kalmasıyla açıklamak mümkündür. Ancak, yasal olmasa bile sadece gösteri yaptıkları için kişilerin öldürülmesinin ağır bir sorumluluk olduğu da açıktır.

Ermenistan'daki bu olaylar üzerine ABD, AGİT, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi yetkilileri ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Ban Ki-Moon endişelerini ifade eden mesajlar yayınlamışlardır. Ayrıca AGİT ve Avrupa Birliği'nin Ermenistan'a gönderdiği temsilciler Koçaryan ve Sarkisyan ile görüşmeler yaparak durumun normale dönmesini Olağanüstü Hal'in süresinin kısaltılmasını istemişlerdir⁵⁹. Daha sonra ABD Dışişleri Bakanı Rice Ermenistan'a yapılan yardımlardan bazılarının durdurulabileceğini söylemiştir⁶⁰.

53 "Armenia in Turmoil after presidential election praised by West", Eurasia Daily Monitor, 26 Şubat 2008.

54 "Defeated Armenian Presidential Candidate Tells Supporters to go Home", RFE/RL Newsline. Vol.12, No.42, Part I, 3 Mart 2008.

55 Aynı kaynak ve "Death Toll in Armenia's Post-election Melee Rises to Ten", RFE/RL, 14 Nisan 2008.

56 "Armenian Parliament Gives Green Light for Deputies' Arrest", RFE/RL Newsline Vol.12, No.44, Part I, 5 Mart 2008.

57 "L'Etat d'urgence en Arménie contre les manifestants de l'opposition", Le Monde, 1 Mart 2008.

58 "Extraordinary Circumstances in Armenia", Panorama.am, 2 Mart 2008.

59 "OSCE, Council of Europe, USA condemn Armenian violence", RFE/RL Newsline. Vol.12, No.42, Part I, 3 Mart 2008.

60 "U.S. Secretary of State stated that the realization of MCA Program in Armenia may suffer from the State of

Avrupa Parlamentosu Ermenistan'daki olaylar hakkında 13 Mart 2008 tarihinde kabul ettiği bir kararda, bu olaylarda ölenler için üzüntülerini bildirmiş, ilgili taraflardan sorumlu bir şekilde davranmalarını, resmi makamlardan ise şiddet hareketlerini sorgulamalarını ve gerekli önlemleri almalarını ayrıca Olağanüstü Hali kaldırmalarını, basın özgürlüğünü sağlamalarını ve barışçıl gösteri hakkını kullanan kişilerin serbest bırakılmasını talep etmiştir⁶¹.

Ermenistan Miller Meclisi Olağanüstü Halin kalkmasından bir kaç gün önce bazı hallerde gösteri yapılmasını önleyen bir kanunu kabul etmiştir. Buna göre yerel makamlar kamu güvenliğini, kamu düzenini ve anayasal hakları tehlikeye atabilecek gösterilere izin verilmeyecektir⁶². Olağan Üstü Hal 21 Mart'ta kalktıktan sonra gösteriler, daha küçük çapta olsa da tekrar başlamıştır. Polis bunlara da müdahale etmiş ve yaklaşık 50 kişi tutuklamıştır⁶³.

Avrupa Konseyi de Ermenistan'daki durumla yakından ilgilenmeye başlamıştır. Konseyin Bakanlar Komitesini temsilen yüksek dereceli diplomatlardan oluşan ve Ermenistan'ın Avrupa Konseyi ile ilgili taahhütlerine riayetini denetleyen AGO Grubu Mart ayı sonunda Ermenistan'a gelerek resmi makamlarla ve Ter-Petrosyan'la bazı görüşmelerde bulunmuştur. Grubun tavsiyeleri, esas itibarıyla Avrupa Parlamentosu'nun yukarıda değindiğimiz kararlarıyla aynı olmuştur⁶⁴.

Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi 17 Nisan 2008 tarihinde "Ermenistan'daki Demokratik Kurumların İşleyişi" başlığını taşıyan uzun bir karar kabul etmiştir. Kararda, özetle, Ermenistan'da başkanlık seçimleri sonrasında muhalefete karşı alınan sert önlemler kınanmakta, 1 Mart olayları hakkında bağımsız, saydam ve inanılır soruşturma yapılması, bu olaylarda siyasi amaçlarla tutuklanmış kişilerin serbest bırakılması, gösterileri kısıtlayan kanunun kaldırılması istenmektedir. Kararda bu önlemlerin alınmamasının Ermenistan'ın Avrupa Konseyi üyesi olarak inandırılığına şüphe getireceği ve bu taleplerle ilgili olarak ciddi gelişmeler olmadı taktirde Danışma Meclisinin, Ermenistan Delegasyonunun oy hakkının askıya alınmasını Haziran 2008'de başlayacak olan oturumunda inceleyebileceği belirtilmektedir.

Emergency", Medimax, 13 Mart 2008.

61 "EU adopts resolution calling on RA authorities to lift emergency rule", PanArmenian.Net.

62 "Le parlement arménien adopte une loi visant à restreindre les manifestations", Armenews, 19 Mart 2008.

63 "Armenian Opposition Resumes Protests After State of Emergency", RFE/RL Newsline Vol. 12, No. 56, Part I, 25 Mart 2008.

64 "Council Of Europe Concerned About Armenian Crackdown", RFE/RL, 31, March 2008.

Görüldüğü üzere Avrupa Konseyi Danışma Meclisi Ermenistan makamlarının muhalefete karşı tutumunu sert bir dille kınamakta ayrıca demokrasiyi amaçlayan bazı önlemler alınmadığı takdirde Ermenistan'ın Danışma Meclisi'ndeki oy hakkının kaldırılabileceğini belirtmektedir.

Avrupa Konseyi ilgilileriyle yapılan görüşmelerde Ermeni yetkililerin gösterileri kısıtlayan kanunda değişiklik yapılacağını kabul etmeleri Avrupa Konseyi ve AGİT tarafından memnuniyetle karşılanmıştır⁶⁵.

IV- YENİ BAŞKAN VE YENİ HÜKÜMET

Serj Sarkisyan'ın 9 Nisan 2008 tarihinde Opera'da düzenlenen milletvekilleri ve davetlilerin hazır olduğu bir törende yemin ettikten sonra göreve başlamıştır. Opera ve civarı güvenlik güçleri tarafından sarılmış ve hiçbir gösteriye müsaade edilmemiştir. Ancak şehrin başka bir yerinde bin kadar kişi Sarkisyan aleyhinde gösteri yapmıştır⁶⁶.

Sarkisyan bu münasebetle yaptığı konuşmada Robert Koçaryan'dan övgü ile bahsetmiş ve kendisine teşekkür etmiştir. Bazı genel vaatlerin yer aldığı bu konuşmada Karabağ sorununa adil, barışçı ve uygun bir çözüm bulmak için her şeyi yapacaklarını söylemiş, Ermenistan dış politikasının ise "proaktif" olacağından bahsetmiştir.

Serj Sarkisyan'ın % 52 gibi büyük bir oranla seçimi kazanmasına rağmen seçimi izleyen kanlı olaylar Ermenistan'da bir tür siyasi bunalım yaratmıştır. Bunu aşabilmek için yeni kurulacak Hükümetin mümkün olduğu kadar geniş bir desteğe sahip olmasına çalışılmıştır. Diğer yandan söz konusu geniş desteğin Ter-Petrosyan ve taraftarlarını izole etmeye de hizmet edeceği düşünülmüştür.

İşbirliğinin ilk işaretini Sarkisyan ve Bağdasaryan vermişlerdir. Adı geçenler 17 Mart 2008 tarihinde Washington Post gazetesine yazdıkları "Ermenistan'da İleriye Doğru Gidiş" başlıklı ortak bir makalede Ter-Petrosyan'ın seçim öncesi ve sonrasındaki tutumunu şiddetle eleştirmişler ve kendilerinin başkanlık seçiminde rakip olduklarını ancak mevcut bunalımı sona erdirmek ve Ermenistan'ı yeniden rayına oturtmak için birleştiklerini ifade etmişlerdir. Bu amaçla siyasi bir ittifak kurduklarını, her ikisinin aldığı oyların toplam oyların % 70'ine ulaştığını, bu-

65 Press Release, Council of Europe Press Division, 22 Nisan 2008.

66 "Armenia Inaugurates New President", Voice of America News, 9 Nisan 2008.

nun kendilerine verilmiş ciddi bir yetki olduğunu ve Ermenistan'da demokrasiyi ve halkın sosyal ve ekonomik gelişmesini sağlamak üzere büyük ancak gerçekçi reformlar izleyeceklerini bildirmişler ve ortak bir şekilde Ermenistan'ın idaresini üstlenmek için anlaşıklarını belirtmişlerdir.

Bu makalede karşılaşılan dış sorunların birincisinin Karabağ, ikincisinin ise Türkiye ile ilişkilerin normalleştirilmesi olduğu ifade olunmakta ve sadece geniş halk desteğine sahip bir hükümetin bu sorunları başarılı bir şekilde çözebileceği belirtilmektedir. Soykırım iddiaları konusunda ise Koçaryan döneminin söylemi tekrarlanarak "Ermeni soykırımının tanınmasını uluslararası topluluktan istemeye devam edeceğiz, ancak bu sorun bizi ilerlemekten alıkoymamalıdır" denmektedir. "İlerlemekten alıkoymamak" sözcükleriyle, herhalde, Türkiye ile diplomatik ilişki kurulması kastedilse gerektir.

Dört parti koalisyon hükümeti kurmak için 21 Mart 2008 tarihinde bir belge imzalamışlardır⁶⁷. Söz konusu dört parti şunlardır: Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi, Müreffeh Ermenistan Partisi, Hukuk Devleti Partisi ve Ermenistan Devrimci Federasyonu. 12 Mayıs 2007 seçimlerine göre bu partilerin toplam sandalye sayısı 113'dür ve 131 sandalyesi olan Ermenistan Meclisinde %86 gibi büyük bir çoğunluğu bulunmaktadır. Koalisyon dışında kalan tek Parti, Raffi Hovannısyan'ın 7 sandalye sahibi Miras Partisi'dir. Ayrıca 11 bağımsız milletvekili vardır; ancak bunların çoğunluğu hükümet yanlısıdır. Böylece Ermenistan Meclisinde muhalefet yok gibidir. Ancak, muhalefetin Meclis dışında olduğu, Levon Ter-Petrosyan'ın oyların %21,5'i aldığı ve adı geçenlerin taraftarlarının da sokağa dökülebilen ve gerektiğinde polisle de çatışabilen türden olduğu unutulmamalıdır.

Yeni başbakanın kim olacağı bir süre anlaşılmamış ve Robert Koçaryan'ın bu koltuğa oturabileceği spekülasyonları yapılmıştı. Koçaryan'ın Ter-Petrosyan taraftarlarını güç kullanarak dağıtması ve böylece asayişini sağlayan bir imaj yaratması bu düşünceleri güçlendirmişti. Ancak Serj Sarkisyan 14 Mart'ta yaptığı bir konuşmada Koçaryan'ı başbakan olarak atamayacağını söylemiş böyle bir durum olsaydı bunu Vladimir Putin ve Dimitri Medvedev'in yaptığı gibi, seçimlerden önce açıklayacağını ifade etmiştir⁶⁸.

Bir sürpriz şeklinde 9 Nisan 2003 tarihinde Ermenistan Başbakanlığına Merkez

67 "Four Parliamentary Forces Sign a Coalition Agreement", www.armradio.am, 21 Mart 2008.

68 "Sarkisian Rules Out Job Swap With Kocharian", RFE/RL, 14 Mart 2008.

Bankası Başkanı Tigran Torosyan atanmıştır. Adı geçen 48 yaşında olup (1960 doğumlu) Erivan'da ve St. Petersburg'da ekonomi tahsil etmiş ayrıca Vaşington'da lisans üstü çalışma yapmıştır. Daha sonra Erivan Üniversitesinde öğretim görevlisi olmuş, Ermenistan Parlamentosu'na seçilmiş, 1995-98 yıllarında Ermeni Bankalar Birliği'nin başına getirilmiş ve 1998'de Merkez Bankası Başkanlığına atanmıştır⁶⁹.

Tigran Torosyan'ın beğenilen bir uzman olduğu anlaşılmaktadır. Koçaryan (ve Sarkisyan) ile iyi ilişkiler içinde olmuş olmakla beraber siyasi bir kişiliği yoktur. Bu makama gelmesini Sarkisyan'a borçludur. Bunun karşılığında da Sarkisyan hükümeti yakından denetlemek olanağına kavuşacaktır.

21 Nisan 2008 tarihinde açıklanan yeni hükümet üyelerinin isimleri ve mensup oldukları partiler aşağıda gösterilmiştir⁷⁰.

1. Sağlık Bakanı : Harutiun Kuşkiyan (Müreffeh Ermenistan Partisi)
2. Adalet Bakanı : Gevork Danielyan (Partisiz)
3. Dışişleri Bakanı : Edvard Nalbantyan (Partisiz) *
4. Acil Durumlar Bakanı : Mher Şahgeldiyan (Hukuk Devleti Partisi) *
5. Çalışma ve Sosyal İşler Bakanı : Agvan Vardantan (Taşnak Partisi)
6. Çevre Bakanı : Aram Harutiunyan (Cumhuriyetçi Parti)
7. Tarım Bakanı : David Lokyan (Taşnak Partisi)
8. Ekonomi Bakanı : Nerses Yeritsiyan (Partisiz)
9. Enerji ve Doğal Kaynaklar Bak. : Armen Movsissyan (Cumhuriyetçi Parti)
10. Eğitim ve Bilim Bakanı : Levon Mıgırdıçyan (Taşnak Partisi)
11. Kültür Bakanı : Hasmik Poghossyan (Partisiz)
12. Savunma Bakanı : Seyran Ohanyan (Partisiz) *
13. Spor ve Gençlik Bakanı : Armen Grigoryan (Müreffeh Ermenistan Partisi)
14. Araziyi Düzenleme Bakanı : Armen Gevorkiyan (Partisiz) *
15. Ulaştırma ve Nakliye Bakanı : Gurgen Sarkissyan (Hukuk Devleti Partisi)
16. Şehircilik Bakanı : Vardan Vardanyan (Müreffeh Ermenistan Partisi)
17. Maliye Bakanı : Tigran Davityan (Partisiz) *

69 "New Armenian Premier Appointed", RFE/RL NEWSLINE Vol. 12, No. 68, Part I, 10 Nisan 2008.

70 "Elected on February 19 President Sarkisyan Forms New Government of Armenia", ITAR-Tass, 22 Nisan 2008; "Le Nouveau Gouvernement de la République d'Arménie", Armenews, 23 Nisan 2008.

Eski Hükümetin 11 bakanı yerlerini muhafaza etmiştir. Yeni bakan sayısı altıdır (Bu kişiler * işaretiyle gösterilmiştir).

Bakanların partilere bölünüşü şöyledir: 2 Cumhuriyetçi, 3 Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak), 3 Müreffeh Ermenistan, 2 Hukuk Devleti ve 7 Partisiz. Başbakan da partisizler arasındadır. Partisiz Bakanları genel olarak Devlet Başkanının bazen de Başbakanın seçtiği kişiler olarak düşünmek doğru olacaktır.

Serj Sarkisyan seçilmeden önce Cumhuriyetçi Parti Başkanı olduğu, Müreffeh Ermenistan Partisiyle yakın ilişkileri bulunduğu ve Başbakan ve tarafsız bakanları da seçtiğine göre hükümete hâkim durumdadır.

Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı Edvard Nalbantyan'dır. Adı geçen 1956 doğumlu olup, Moskova Uluslararası Enstitüsü'nden mezundur. Lisans üstü çalışmasını Şarkiyat Enstitüsü'nde yapmıştır. 1992 yılına kadar Sovyetler Birliği Dışişleri'nin mensubu olarak önce Libya sonra Mısır'daki büyükelçiliklerinde çalışmış sonra Ermenistan Dışişlerine geçerek Mısır, Fas ve Umman'da görev yapmıştır. 1999 yılında Paris'e büyükelçi olarak atanmış ve Dışişleri bakanı oluncaya kadar bu görevde kalmıştır. Nalbantyan Paris'te Ermeni diasporasıyla yakın ilişkiler içine girmiş ve özellikle soykırım iddialarında aktif olduğu görülmüştür.

Eski Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan diasporadan (Suriye'den) gelmiş Ermeni vatandaşlığını ancak bakan olduktan sonra almıştı. Oskanyan Ermenistan hükümetinde diasporanın temsilcisi gibi görünürdü. Oskanyan Rusya ile pek ilgilenmemiş bu ülkeyle temaslar doğrudan Koçaryan tarafından yürütülmüştü. Nalbantyan ise tamamen Sovyetler Birliği'nin ürünüdür. Orada okumuş, orada çalışmıştır. O itibarla bakanlığı sırasında Rusya ile yakın temaslar yürüteceğinde şüphe yoktur. Bu arada Serj Sarkisyan'ın da Rusya ile yakın ilişkileri bulunduğunu hatta bunların, belki de Koçaryan'dan daha fazla olduğunu bildirmemizde fayda vardır.

Oskanyan'ın bakanlıktan ayrılması bir diaspora bakanlığı kurulacağı söylentilerine yol açmıştır. Ancak bu olmamış Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak bir "Diasporayla İlişkiler Devlet Komitesi" kurulmuştur⁷¹.

Başbakan Sarkisyan Hükümet Programını 28 Nisan 2008 tarihinde Mecliste okumuş ve iki gün sonra, tahmin edilebileceği gibi rahat bir şekilde (88'e karşı 3) güvenoyu almıştır. Bu programda uluslararası ilişkilere değinilmemiş, ekonomik ve sosyal konular, genel ifadelerle yer almıştır⁷².

71 Aynı kaynak.

72 "New Armenian Cabinet Wins Vote of Confidence", RFE/RL, 30 Nisan 2008.

ERMENİSTAN SORUNU VE KAFKASYA'DA İNGİLİZ UYGULAMALARI* (1918-1919)

ARMENIAN QUESTION AND THE BRITISH POLICIES IN CAUCASIA (1918-1919)

Doç.Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
ethematnur@hotmail.com

Öz: Şubat 1918 de başlatılan askeri harekât ile Osmanlı kuvvetleri Kafkasya'ya ulaşıp, bölgede oluşan yeni dengeler çerçevesinde Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin kurulmasına ciddi katkıda bulundu. Ancak I.Dünya savaşının Osmanlı ve müttefiklerinin aleyhine gelişmesi sonucu, Türk birlikleri Kafkasya'yı boşaltmak zorunda kaldı ve yerlerini İngiliz kuvvetleri aldı. Artık Kafkasya'da hâkim güç İngiltere'dir ve onun politikaları bölgeyi şekillendirecektir. İngiltere'nin kendi menfaatleri ve hissiyatı doğrultusunda varlığına katkıda bulunmak istediği devlet elbette Ermenistan olacaktır. İngilizler, sınırlarını Türkler ve Almanların oluşturduğunu düşündükleri Ermenistan'ı büyüterek, kendilerince onu "yaşayabilecek" hale getirmeyi düşünmekte, böylece Türkleri tamamen etkisizleştirmeyi hesaplamaktaydı. Bu anlamda Türklerin müstakil hükümetler halinde yaşadıkları Nahçıvan ve Kars bölgeleri, İngiliz birlikleri tarafından işgal edilip, Ermeni yönetimine hediye edildi. "Yaşayabilecek Ermenistan" oluşturulmuş İngilizler ve tabii ki Ermeniler bu işten gayet hoşnut kalmıştı. Ancak bölgede İngiliz gücüyle Ermeniler lehine bozulan dengeler, kısa süre sonra çoğunluğu oluşturulan Türkler tarafından yeniden eski haline getirilecekti.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Ermenistan, İngiltere, Nahçıvan, Kars.

Abstract: With the beginning of military campaign in the February of 1918, the Ottoman forces reached Caucasus and they made serious contributions to the founding of Georgia, Azerbaijan and Armenia according to new developments in the region. But, due to the failure of the Ottoman and its allies in the World War I, the Turkish forces had to draw back from the area and the English forces captured the area. Then, the English became the dominant power in the region, after that English politics would shape the future of the area. Armenia would be the satate to whose existence England wanted to make contributions according to her own interests and policies. The English thought that by expounding the borders of Armenia whose borders had been formed by

* Makale, 30 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden ve Erivan merkezli oluşan Ermenistan ve İngiltere'nin bu ülkeyi "yaşayabilecek" hale getirme çabaları konusundadır. Kafkasya'dan Kilikya'ya uzanan ve daha sonra Sevres'e yansiyacak İngiliz uygulamaları konu dışı tutulmuştur.

the Turks and Germans, they would transform Armenia into a "Permanent State" and so the Turks would become completely ineffective in the area. For this reason the areas of Nakhjivan and Kars, in which the Turks lived under independent governments were invaded by the English and were given to Armenia as presents. "Permanent Armenia" now was founded and so the English and Armenians would be pleased by that. But the composures in the area which were changed for he advantage of Armenia by English power would be replaced by its former status by the Turks who held the majority in the area.

Key Words: *Turks, Armenia, England, Nakhjivan, Kars.*

Giriş

1914 de I. Dünya savaşının başlaması ile birlikte harbe Ekim sonu itibariyle dâhil olan Osmanlı Devleti için en önemli cephelerden biri Kafkasya oldu. Sarıkamış mağlubiyeti ardından Ocak 1916 da taarruza başlayan Ruslar, Türkiye'nin doğusunda büyük bir sahayı işgal etti. Ancak Rusya'da Şubat ve Ekim ihtilalleri sonucu sistemin değişmesi, savaşa hayır propagandası ile Rus askerlerinin Türk topraklarını ve Kafkasya'yı boşaltması, bölgede yeni oluşumların ortaya çıkmasını sağladı. Kafkasya'da Azeri, Gürcü ve Ermeniler Maverayı Kafkas Komiserliği'ni oluşturup yeni bir güç odağı halinde ortaya çıkarken, doğudan çekilen Rus askerlerinin yerini de Ermeni çeteleri almıştı. Bu son güç odağı, Erzincan'dan Kars ve Van'a oradan Nahçıvan'a uzanan geniş coğrafyada yaşayan Türk halkı için tam bir felaket oldu. Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin Sovyet Rusya ile Brest Litovsk Barış görüşmelerini yürüttüğü dönemde, Türkiye'nin doğusundan, Ermeni çetelerinin katliamına maruz kalan Türk halkının feryatları yükselmekteydi. Türk Ordusu'nun da bu duruma kayıtsız kalması elbette mümkün değildi

Şubat 1918 de başlatılan ileri harekât ile Osmanlı Devleti, 1828 ve 1914 sınırlarını aşarak bir taraftan Güney Azerbaycan'a, diğer yandan Dağıstan içlerine ulaştı.¹

1 Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22-Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998; Erol Kürkçüoğlu, "1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994; W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields, A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1928-1921*, London: Cambridge University Press, 1953.

Ancak savaş sonucu oluşan şartlar, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan geri çekilmesini gerektirmekteydi. Yerini İtilaf Devletleri adına İngiltere alacaktı. İngilizler bu anlamda beklenilenden daha hızlı davrandı. Osmanlı kuvvetlerinin tahliyesi sona ermeden önemli merkezler işgal edildi. 17 Kasım 1918 de Bakü ve sonra 22 Aralık'ta Batum İngiliz kontrolüne alındı². İngilizler artık siyasi ve askeri açıdan Güney Kafkasya'nın hâkim gücü idi ve onlar başlangıçta problemlere insancıl bir yaklaşım sergileme kararlılığındaydı. Problemleri bölgelerde bulunacak İngiliz askerleri, farklı din ve etnik yapıdaki insanlar arasındaki kin tohumlarını elinden geldiğince kurutma azminde idi. Bu noktada, üzerinde durulacak en önemli konulardan birisi mülteciler meselesi idi ve tabii ki İngilizlerin ilk düşüneceği, mazlum rolü oynayan Ermeniler olacaktır.

İngilizlerin, Ermenistan ve Ermeniler hususunda önemli kararları Londra'da şekillenecekti ve bu amaçla savaşın sona ermesinden itibaren, üst düzey devlet adamları arasında tartışmalar yapılmaktaydı. Hedef Ermenistan olsa da, bunun yanında İngiliz menfaatlerinin ön planda tutulacağı aşikârdı. 30 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden ve Erivan merkezli kurulan Ermenistan³ İngilizler için yeterli değildi⁴. Yeni bir Ermenistan kurulmalıydı. Bu, parçalanmış Avrupa'ya, ABD'ne ve hatta Hindistan'a kadar yayılmış Ermeni ırkı için milli bir ev, Doğu ve Ortadoğu devletleri için ciddi tehlike içeren Türk ideali yani Turancılık için bir set oluşturacaktı⁵. Şayet büyük bir Ermenistan kurulamazsa Türkler, Kafkasya ve Anadolu arasında doğrudan bir bağa sahip olacaktı⁶. Lord Robert Cecil'in ifadesi ile Kafkasya'dan Akdeniz ve Karadeniz'e büyük bir Ermenistan kurulması düşünülürken, bu da İngiltere için bir zorunluluk iken⁷ böyle bir ihtimal İngiliz planlarına vurulmuş darbe demektir. Paris Barış Konferansı'ndaki İngiliz delegas-

2 Gotthard Jaeschke, "Der Freiheitskampf Des Türkischen Volkes Ein Beitrag Zur Politischen Geschichte Nachkriegszeit" *Die Welt Des Islam*, Band 14, Brill (Berlin 1932) s. 9, dn. 47; Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Newyork: S T Martin's Press, 1984, s. 153-154; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Newyork: Philosophical Library, 1954, s. 165.

3 Jean Pierre Alem, *L'Armenie*, Paris: Presses Universitaires de France, 1962, s.64-65; Sergei Afanasyan, *L'Armenie, L'Azerbaïdjan Et la Georgie de L'Independence a l'instauration du Pouvar Sovietique (1917-1923)*, Paris: Editions L Harmattan, 1981, s. 57.

4 Lord Robert Cecil'e göre bu devlet, düşmanlar tarafından yaratılmıştı (Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*, yayımlanmamış doktora tezi, Edinburg University, 1997, s.171. Dönemin İngiliz politikalarındaki etkili isimlerden Arnold Toynbee de, varlığını Türk ve Almanlara borçlu olan Erivan Cumhuriyetinin tanınmaması gerektiğini öne sürmekteydi (Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)* Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006, s. 223).

5 Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.171.

6 Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.145.

7 Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.173.

yonu açıkça “Büyük Ermenistan”ı destekliyordu. Sınırlar, Osmanlı Devleti’nin altı vilayeti ve Kilikya ile birlikte, doğuda Oltu, Kars, Gümrü, Erivan, Culfa ve Ordubad’ı kapsıyordu⁸. Kafkas Devletleri’nden Ermenistan, İngiliz önerisini tabii olarak içten desteklerken⁹, Gürcistan, Azerbaycan ve hatta İran, Kafkasya anlamında benzer, dolayısıyla çatışan isteklerde bulunuyordu. Gürcistan, Lazistan üzerinde hak iddia ediyor, bu arada sorunlu kentler Borçalı ve Ahılkelek konusunda Ermenistan ile çatışıyordu¹⁰. Azerbaycan tarihi akışta Türklerle meskûn Kars, Batum, Nahçıvan, Şerur-Dereleyez ve Sürmeli ile Eçmiadzın ve Gümrü’nün bazı kısımlarını talep ederek, Ermeni ve Gürcü politikalarına karşı çıkıyordu¹¹. İran heyeti ise Kazamzadeh’in ifadesi ile garip ve hayali isteklerde bulunuyordu. Azerbaycan ve Ermenistan sahası önceden beri dini, ırkı, coğrafi ve ekonomik anlamlarda İran’a aitti¹². Dağılan Çarlık Rusyası’nın toprakları anlaşmazlıklara sebep olmuştu ve bölüşülemiyordu. İngiltere ise bu duruma bir çözüm bulmaya çalışıyordu.

Kafkasya’daki mevcut İngiliz otoritesi, Tiflis ve Bakü’de bulundurduğu askeri yetkilileri ile Azerbaycan ve Gürcistan’ı siyasi ve askeri açıdan kontrol ediyordu. Gürcistan’ın stratejik konumu ve nispeten yapılandırmasını sürdüren güçlü devlet yapısı, Azerbaycan’ın petrolü, bu ülkeleri önemli kılıyordu. Ermenistan bu haliyle ne stratejik ve ne de ekonomik açıdan hiçbir değer ifade etmiyordu¹³. Ancak İngilizler için, Trans Kafkasya jeo-politiği açısından Ermenistan önemliydi. İngilizler, güçlü komşularına karşı korumak için bu ülkede bulunmak istiyordu. Ermenistan yalnızca İngiliz gücü ile ayakta duracak bir yapıda olmamalıydı. Kendine yeter bir cumhuriyet olması da sağlanmalıydı¹⁴. Bölgede bulunan Fransız gözlemci A.Poidebard’ın ifadesi ile İngilizlerin hedefi “yaşayabilecek bir Ermenistan” oluşturmaktı¹⁵. Azerbaycanlı bir yetkili, Tiflis’te İngiliz Generali William Henry Beach’e, Azerbaycan’ın sınırlarını ifade edince, onun “yaşayabilecek bir Ermenis-

8 Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.149.

9 Tefvîk Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1958, s.27.

10 Tefvîk Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve...*, s.27; Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.155.

11 *United States of America (USA), National Archives (NA), Paris Peace Conference*, 184.021/10.0263; “Paris’deki Sulh Konferansı’nda Kafkas Azerbaycanı Sulh Heyeti’nin Talepleri” (Çev. Vilayet Guliyev), *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Makaleler Toplusu*, Bakü: Elm, 1992, s.176-178; Firuz Kazamzadeh, *The Struggle...*, s.268.

12 Firuz Kazamzadeh, *The Struggle...*, s.267; Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü: Elm, 1990, s.27.

13 Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.155.

14 Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.221, 223.

15 A. Poidebard, *İran Yolları Mültekasında Seyahat* (Çev. Binbaşı Nazmi ve Emin), İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1341, s.112.

tan kalmadığı”ndan şikâyet etmesi de¹⁶ bu politikanın bir ifadesi olsa gerektir. Ermenistan, askeri ve ekonomik açıdan hızla ve sağlamca kalkındırılmıyordu. Bunun anlamı, Ermenistan’ı Ermeni istekleri doğrultusunda büyümektir. Katılacak topraklar sayesinde Ermenistan stratejik ve ekonomik açıdan oldukça güçlenecekti. Üstelik Ermenistan’a dâhil edilecek arazi Türklerin kontrolündeydi. Dolayısıyla Ermenistan güçlendirilirken, tabii olarak İngiliz hedefleri için ciddi tehlike içeren Türkler, etkisizleştirilmiş olacaktı. Bu program işler hale getirilirken petrolünden yararlanan Azerbaycan da küstürülmemeli, adaletli davranıldığı hissi Türk ahaliye verilmeliydi.

Kafkasya’daki İngiliz otoritesi, bu anlamda gündemine ilk olarak Ermeni mültecileri meselesini aldı. Hedefte, bağımsız yaşayan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti ve Nahçıvan Şura Hükümeti vardı. Bu bölgelere ait Ermeni muhacirler yerlerine dönmeliydi. Bu amaçla, ilk planda Zengezor’da yaşayan Nahçıvanlı Ermenilerin evlerine dönme işini çözme görevi W.D.Gibbon’a verildi. Fakat Nahçıvanlılar, Ermeni hücumları önünden kaçarak, Nahçıvan ve İran’a sığınan onbinlerce Müslüman mültecinin acıklı durumu ortada iken, bu teklifi çok sert bir şekilde reddetti¹⁷. Aynı durum, Kars için de geçerli idi. Onlar da geçmişin acı hatıraları ortada iken bu talebi kabul etmediler. İngiliz subayların bu anlamdaki faaliyetleri netice vermedi¹⁸. Müslüman mültecilerin yaşadığı dramın İngiliz makamlarınca hemen hemen hiç gündeme getirilmemesi de cidden enteresandı.

Yaşayabilecek Ermenistan yaratma konusunda Kafkasya’daki İngiliz otoritelerinin ikinci ve en ciddi projesi, Türklerin hâkim olduğu bölgeleri askeri kontrol altına alma girişimi oldu. Tiflis’teki İngiliz subayı General George T.Forestier Walker 8 Ocak 1919’da Ermenistan Dışişleri Bakanı Sirakyan F. Tigranyan ile Kars’ın sivil yönetimi hakkında bir antlaşma imzaladı. Buna göre, Kars Ermenilerin nüfuzu altında olacaktı.¹⁹ Fakat Türkler bu antlaşmayı tanımadı ve Kars’a gelen heyete de

16 *Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Devlet En Yeni Tarih Arşivi* (MDEYTA), Font.970, Op.1, Delo.42, List.3-4; *İzvestiya*, Akademi Nauk Azerbaydžanskoy SSR, İstoriya, Filosofiya, Provo, Bakü: Elm Neşriyyatı, 1990, No:2, s.61.

17 Mirza Bağır Aliyev, *Kanlı Günlerimiz (1918-1920 Nahçıvan)*. (Haz.Terlan Guliyev), Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993, s.104-105; Richard G.Hovannisian, *The Republic of Armenia, Vol.I, The First Year, 1918-1919*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1971, s.190.

18 *Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)*, İstiklal Harbimiz (İSH)2, 32/130-1; *Azerbaycan*, 11 Nisan 1919; Fahreddin Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, Ankara: Yeni Matbaa, 1954, s.177; Aydın Hacıyev, *Kars ve Aras Türk Respublikalarının Tarihinden*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1994, s.29-30.

19 Antlaşma ile ilgili belge üzerine düştüğü notta Tyonbee, Avetis Aharonyan ve Boghos Nubar’ın bu uygulamadan oldukça memnun olduğunu ifade etmektedir (Tolga Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası...*, s.261).

ret cevabı verildi²⁰. Ancak 13 Ocak 1919'da Albay Clive Erington Temperley'in askeri vali olarak Kars'a gelmesi önlenemedi. Temperley siyaset gereği halka iyi davranıyordu²¹. Vali, hükümet yetkilileri ile konuşuyor, Ermeni mültecilerin kabul edilmesini istiyordu. Ancak baskı yapacak güçten de yoksundu. Hükümetle yumuşak ilişkilerinden dolayı da az sonra görevinden alındı. Yeni Vali General Verney Asser'di²². Asser'in valiliği esnasında Kars'a yeni İngiliz birlikleri gelmekteydi²³ ve yeni vali bir öncekine göre oldukça sertti²⁴.

Güney Kafkasya'da Ermenilerin elde etmeyi en fazla istediği, bu anlamda da devamlı savaştığı fakat başarı gösteremediği Nahçıvan toprakları, İngilizlerin ikinci hedefi oldu. 19 Ocak 1919'da bir İngiliz askeri heyeti Nahçıvan'a geldi. 20 Ocak'ta Milli Şûra Üyeleri ile görüşülüp, birtakım kararlar alındı. 26 Ocak da bir araya gelen üst düzey İngiliz askeri yetkililer, Nahçıvan'da sömürgelerindeki idari yapılanmaya benzer bir İngiliz Valiliği kurmayı kararlaştırdı. Paris Barış Konferansı bölge ile ilgili karar verene kadar, kanun ve düzen korunacaktı. Vali Yüzbaşı F.E.Laughton idi ve o ilk başlarda Ermeni saldırılarına karşı sert davranıyordu. Nahçıvan-Ermenistan sınırında tarafsız saha oluşturup, Türkleri Ermeni hücumlarından kurtarıp kendi idaresine aldı. Onlar için Ermenistan ve Nahçıvan hükümeti arasında bir fark yoktu. Yerli halka gayet iyi davranıyorlardı²⁵. Böylece Nahçıvan'da nüfuz kazanmayı düşündükleri bir gerçektir. Zira askeri yapılanmaları Nahçıvan'ı tam olarak kontrole alacak kapasitede değildi. Türk ve Ermeniler arasında eşit davrandıklarını iddia etmeleri aslında tam bir aldatmaca idi. Tarafsız saha kurdukları alan zaten Türklerin kontrolündeydi ve Ermeniler mağlup edilerek bu bölgeden atılmıştı. Ermeni işgali altında bulunan ve Türklerin çoğunluğu teşkil ettiği İğdır, Aras'ın kuzeyindeki Kamerli ve Uluhanlı ile ilgilenmemeleri aslında onların siyasetini göstermesi açısından ilginçti.

İngilizlerin Nahçıvan'da bulunması, Kars'ta müstakil bir cumhuriyetin varlığı bu dönemde Ermenileri hayli rahatsız etmekteydi. Dolayısıyla, onlar hem Avrupada ve hem de Kafkasyadaki İngiliz makamları nezdinde harekete geçti. Ermenistan

20 ATASE, İSH-1, 9/68-4; Fahreddin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, s.179-181; Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.263.

21 Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989, s.131; Richard Hovannisian, *The Republic I*, s.204-209.

22 ATASE, İSH-3.80.76-1; Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, s.132-133.

23 ATASE, İSH-2, 32/140-1

24 ATASE, İSH-1, 10/78-1.

25 İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, s.153-155.

yöneticileri, Türklerin Kars'tan Nahçıvan'a kadar organizeli bir hareket içerisinde olduğunu, Ermenistan'ı tehdit ettiklerini, onların Enver Paşa zamanındaki gibi Pan-Turanist hayalini gerçekleştirme amacı güttüklerini ifade etmekteydi. İngiliz güçleri dahi Ermenistan'ı Türklere karşı koruyamazdı. Türkler, İngiliz askeri üzerinde kendi hâkimiyetlerini oluşturmuştu. Ermenistan'ın toprakları elinden alınmakta idi²⁶. Ermeniler her zamanki gibi mazlum rolü oynuyor, sürekli olarak olayları abartıyor, çarpıtıyordu. Oysa Kars ile Nahçıvan arasında bir irtibat olması mümkün değildi. Arada Ermenistan vardı. Her iki bölgedeki Türkler de yalnızca mevcudiyetlerini korumaya çalışıyordu. Ne Anadolu'daki ve ne de Kafkaslardaki Türklerin Turan idealini gerçekleştirecek durumu vardı.

İngilizler Ermeni şikâyetlerini abartılı da balsa, etkilendikleri bir gerçektir. Onlar da Turancı hareketin yükseleceğinden korkuyordu²⁷. İngilizler artık Türklerin Kars'tan Nahçıvan'a yayılmacı politikalarının farkına varmıştı ve bu işte Türk ajanlarının da rolü bulunmaktaydı²⁸. General William M. Thomson'un 28 Mart'ta Tiflis'ten Erivan'a gelişi ve Ermeni isteklerine yumuşak bakışı²⁹, aslında İngiliz askeri makamlarının Ermeni başvuruları doğrultusunda ciddi tedbirler alacağı ve yaşayabilecek Ermenistan'ın artık gerçekleşmek üzere olduğunun işaretiydi.

Bir paylaşım yapılacaktı ve adil davranıldığı hissini verilmesi şarttı. Aslında bu anlamda da ilk adım atılmıştı. Paris Barış Konferansı kararına kadar Azerbaycan'ın kontrolünde olan Karabağ ve Ermeni hâkimiyetinde olan Zengezor Azerbaycan'a terk edildi. Ardından Kars, Sürmeli, Şerur ve Nahçıvan Ermenistan'a verildi³⁰. Yerasimos'a göre, Thomson, Ermenilere, Karabağ ve Zengezor'u Azerbaycan'a bırakırlarsa, Kars ve Nahçıvan'ın işgalinde onlara yardımcı olmayı vaad etmişti³¹. Ermeniler, kendi kontrollerinde olan Zengezor'u teslim etmedikleri gibi, Karabağ'ın Azerbaycan'a devrine de çok sert tepki gösterdi³².

26 USA, NA, Paris Peace Conference, 184.021/7; *The Trans-Caucasian Post*, 26 Mart 1919; Richard Hovannisian, *The Republic I...*, s.233,235; Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.255.

27 Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.255.

28 Richard Hovannisian, *The Republic I...*, s.235-236.

29 İbrahim E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden...*, s.162.

30 USA, NA, Paris Peace Conference, 184.021/126; Temaşacı "Nahçıvan Mektubu II", *Azerbaycan*, 14 Temmuz 1919; Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.156.

31 Stefenos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s.320.

32 USA, NA, Paris Peace Conference, 184.021/10; İsmail Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvan ve Zengezor Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921-ci iller)*, Bakü: Bakü Üniversitesi Yayınları, 1998, ss.138,151-152,155.

Kafkasya'daki İngiliz askeri makamları³³ kendi yetkileri doğrultusunda yaptıkları bölüşümü gerçekleştirme görevini General Davie'ye verdi. İşlem 30 Nisan'a kadar bitirilmiş olacak, kontrol Ermenilere devredilince İngilizler çekilecekti³⁴. İlk hareket, Kars merkezli Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti için yapılacaktı. General Thomson bu amaçla Kars'ın İngiliz askeri valisini değiştirdi. Vali Preston olmuştu³⁵. Ardından Thomson halka yönelik bir beyannâme neşretti. İngilizler Kafkasya'ya asayişin temin için gelmişti ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti bu işi gerçekleştirememişti³⁶. Aynı gün yani 12 Nisan 1919'da İngilizler Kars'ı resmen işgal edip Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni ortadan kaldırdı³⁷. Hükümet üyeleri, bazı mebuslar tutuklandı³⁸. Hâkimiyet tam olarak sağlandıktan sonra bölge Ermenilere devredildi³⁹.

İngiliz plânının ikinci kısmı Nahçıvan'dı. İngiliz Valiliği, Nahçıvan'da olabilecek karşı koymalara karşı halkı silahsızlandırmaya, askeri yapılanmayı dağıtmaya başlamıştı. Bölgeye sevk edilen yeni İngiliz birlikleri de stratejik mevkileri tutuyordu. Bu arada İngiliz askeri makamları ile Ermeni yetkililer Nahçıvan'a Ermeni askeri sevki ve bölgenin Ermenistan'a bağlanma şartlarını kararlaştırdı. Halkın ve Azerbaycan yetkililerinin tepkisi bir netice vermedi. Kars'ta olduğu gibi Nahçıvan'da da halka 3 Mayıs 1919'da bir beyannâme neşredildi. Ardından Ermeni birlikleri Nahçıvan'a yürüdü. Sonuçta 15 Mayıs 1919 tarihi itibarıyla bölge Ermenistan'a bağlanmıştı⁴⁰.

İngiliz taksimatı tamamlanmış, Kafkasya'da Ermeni idealleri, İngiliz süngüsü ile ger-

33 13 Şubat 1919'da Lord Curzon, Kafkasya'daki generallerin yani Thomson ve Walker'in yaptığı faaliyetlerden duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Onlar mahalli hükümetlerin toprak tartışmalarına katılmamalıydı (Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.217-218.). Ancak bu beyanattan sonra Kafkasya'da İngiliz politikalarının hatta bölüşümler, işgaller anlamında ve Ermenistan lehine artarak devam etmesi ilginçtir.

34 Richard Hovannisian, *The Republic I...*, ss.215, 237.

35 Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, s.147.

36 *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi* (TİTE), Kutu No:24, Belge No:31; Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, ss.158-159.

37 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, ss.146-156.

38 *USA, NA, Paris Peace Conference*, 184.021/10; Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, s.156-158.

39 *ATASE, İSH-3, 9/70-3; Azerb. Cum. MDEYTA*, F.894, Op.10, D.94, L.9-15; Richard Hovannisian, *The Republic I...*, 219-220; Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.157; Ahmet E. Gökdemir, *Cenub-i Garbi...*, s.168. Azerbaycan Cumhuriyeti Kars'ın Ermenilerin eline geçmesini protesto etti (*Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2001, s.57).

40 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden...*, s.166-186.

çekleşmişti. Her ne kadar İngiliz askeri makamları adaletli davrandıklarına inansalar da gerçek böyle değildi. Azerbaycan'a terk edilen Karabağ zaten Türklerin elinde idi. İngilizlerin bu gerçeği tanıması çok da önemli değildi. Taksimata göre, Ermeni milislerinin kontrolünde olan Zengezor'un Azerbaycan'a bağlanması ise birkaç yazışma dışında, hiç gündeme gelmedi. Kendi silahlı gücü ile Kars ve Nahçıvan'ı Ermeni idaresine terk eden İngiliz makamları, Zengezor konusunda Ermeniler aleyhine harekete geçmedi. Zira böyle bir eyleme niyetleri de yoktu. Onlar hedefleri olan "yaşayabilecek Ermenistan"ı gerçekleştirmiş, Kafkasya ile Anadolu birbirinden koparılmıştı. Türkler artık etkisizdi. Hak, hukuk, demokratik sistemler ile iş başına gelen hükümetlerin ortadan kaldırılması önemli değildi. Ermenistan'a terk edilen bölgelerin nüfus çoğunluğunun Türkler de olması da dikkate alınmadı⁴¹. Dolayısıyla bu haksız uygulama Türk ahalinin ciddi tepkisi yanında, müttefiklerin hoşnutsuzluğuna da sebep oldu⁴². Ermeni makamları gelişmelerden oldukça memnundu⁴³. Nitekim Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan, parlamentoda yaptığı konuşmada, bu memnuniyetini ifade etmekteydi⁴⁴.

Kafkasya'da "Büyük Ermenistan" gerçekleşmişti. Fakat Amiral Webb'in de düşündüğü ve çekindiği gibi⁴⁵ İngilizler çekilince Ermeniler, çoğunluğun Türklerin elinde bulunduğu bölgeleri idare edebilecek miydi? Bu sorunun cevabı kısa zamanda aşikâr oldu. İngilizler çekilme kararı aldı⁴⁶. Kısa sürede İngiliz birlikleri Batum hariç olmak üzere Güney Kafkasya'yı terk etmeye başladı⁴⁷. Ermeni yetkililer çok telaşlanmıştı. Ermenistan'ın zayıflığı ve savunma yetersizlikleri aşikârdı. Türkler her an bu yeni oluşan ortamdan yararlanabilirdi⁴⁸. Bundan dolayı, Ermeni makamları İngiliz çekilmesini engellemeye çalıştı. Uluslararası kamuoyunu da kullanarak Ermenistan'a güç gönderilmesi istendi. Onlara göre, İngiliz çekilmesi Türklere cesaret vermişti ve

41 İstanbul'daki İngiliz Amirali Richard Webb, dışişlerine gönderdiği bir yazıda, bu durumu teyit ederken (Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, ss.268-269), Kafkasya'da bulunan Fransız Askeri Misyon Başkanı Albay Chardigny de, "Rus Ermenistan" ı olarak adlandırılan bölgede Ermenilerin hiçbir yerde çoğunluk teşkil etmediğini ifade etmekteydi (*Documents On British Foreign Policy 1919-1939, IV*, London: H. M. Stationery Office, 1952, s.965.)

42 A. Poidebard, *İran Yolları...*, s.112.

43 Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.157; Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s. 268.

44 *Albayrak*, 28 Ağustos 1335/1919, Daha sonra bu konuşma metni, Türk ahali tarafından General Harbord'a verilen raporda yer alacaktı (Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, Merk Yayıncılık, 1988, s.283- 286).

45 Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, ss. 268-269.

46 Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia 1919-1920, II*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California, 1982, s.119; Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.164.

47 *Azerbaycan*, 10 Haziran 1919; Richard Hovannisian, *The Republic ...I*, ss.246-247.

48 Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.163; Richard Hovannisian, *The Republic II...*, s.62.

dolayısıyla Ermenistan korunmalıydı⁴⁹. Avrupa basını da Ermenilere destek verdi. Saygın gazetelerden Times'e göre, Ermenilere milli emellerinin yerine getirileceği vaad edildikten ve onların üzerine Türk milliyetperverlerinin gazabı çekildikten sonra bölge nasıl terk edilebilirdi?⁵⁰ Ancak artık dönüş yoktu. İngilizler, İtalyan ve Amerikalıların bölgeye gelmesini sağlama hususunda gayret sarf edecek ise de bir netice alınamayacaktı.

Ermeniler kendi hâkimiyet sahalarını kontrol etmek, "yaşayabilecek Ermenistan"ı ayakta tutmak zorundaydı. Ancak bu Türk ahalinin çoğunluğu teşkil ettiği bölgelerde cidden zordu. Nitekim İngilizlerin çekilişinin ardından, Nahçıvan bölgesi ahalisi 20 Temmuz'da Ermenistan'a karşı ayaklandı. Kısa sürede Ermeniler mağlup edildi. Nahçıvan yeniden bağımsızlığını kazanırken, Türk milisler Erivan'a yaklaşıyordu. Hatisyan'ın İngilizlerden asker talebi az da olsa gerçekleşti. Müttefik temsilcileri çok telaşlıydı. Türkleri yatıştırma, arabulma çabaları büyük tepki ile karşılandı. Nahçıvanlılar İngiliz oyununa bir kez aldanmıştı, ikinci olmayacaktı⁵¹. Artık Nahçıvan bölgesi hürdü ve "yaşayabilecek Ermenistan"ın ciddi bir parçası kopmuştu. Türkler Kafkasya ile iletişim sağlayacak bir koridora sahip olmuş, İngiliz planı yara almıştı.

28 Eylül 1920 sabahı Türk Ordusu'nun Ermenistan'a yönelik başlattığı harekât, İngiliz planı ve Ermeni ideallerine indirilen ikinci ve son darbe oldu. Kısa sürede Sarıkamış, Göle, Kağızman, Kars, Iğdır ve Gümrü ele geçirildi⁵². 2 Aralık'ı 3 Aralık'a bağlayan gece, Gümrü Antlaşması imza edildi⁵³. İngilizler artık siyasi ve askeri sahnede yoktu ve onların süngüleri ile yapay bir şekilde oluşturdukları "yaşayabilecek Ermenistan" ortadan kalkmıştı. Dengelerin yerine oturması tabii olarak İngilizleri üzdü. Nitekim Amiral Sir J.De Robeck, Lord Curzon'a gönderdiği 10 Kasım 1920 tarihli yazıda; "Kemalistler Ermenistan'ı aldılar. Bu bölge bizler için kaybolmuş sayılır. Batum'da da aynı tehlikeye uğramak üzereyiz. Kemalist-Bolşevik başarısından sonra Milliyetçiler Sevr Antlaşması'nı tamamen kabul etmeyeceklerdir" demekteydi⁵⁴. Amiral haklıydı. Zira Kafkasya'da olduğu gibi Anadolu'da da dengelerin yerine oturması, "Büyük Ermenistan" planlarını tamamen ortadan kaldıracaktı.

49 USA, NA, Paris Peace Conferance, 184.021/109; Akaby Nassibian, *Britain and...*, s.164; Tuncer Çağlayan, *British Policy...*, s.292.

50 *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Temmuz 1336/1920.

51 İbrahim E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden...*, ss.206-215.

52 ATASE, Arşiv 6/6686, Klasör 924, Dosya 4-8, Fiş.3-10; *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrin-i evvel 1336/5 Ekim 1920; *Albayrak*, 1 Teşrin-i sani 1336/1 Kasım 1920; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, ss.848-849, 856-857, 861.

53 İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001, s.92-102; İbrahim E. Atnur, *Osmanlı Yönetiminden...*, s.401.

54 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982, ss.270-271.

ERMENİSTAN'IN SOVYETLEŞTİRİLMESİ VE ERMENİ MÜLTECİLER SORUNU

SOVIETIZATION OF ARMENIA AND ARMENIAN IMMIGRANTS QUESTION

Yrd. Doç. Dr. Coşkun TOPAL

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi
coskuntopal@gmail.com

Öz: Rusların 1917 İhtilâli sonrası Kafkasya'dan çekilmeye başlaması ile birlikte bölgenin Büyük Güçler açısından önemi arttı. Rusların Kafkasya'dan çekilmesinin meydana getirdiği boşluk, Türkler tarafından bölgenin Orta Asya'ya açılan bir kapı olarak kullanılmasına imkân vermişti. Bununla birlikte Kafkasya'nın Kızıl Ordu tarafından yeniden ele geçirilmesi ve bölgenin Sovyetleştirilmesi politikası soruna yeni bir boyut katmıştır. Bazı Ermeni grupların ve özellikle Taşnakların Türkiye'ye göç etmek istemeleri, Türk-Rus ilişkilerinde doğurabileceği olumsuz sonuçlar nedeniyle, Türk yetkilileri bu durum karşısında önleyici bazı tedbirler almak zorunda bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Türk-Rus İlişkileri, Sovyetleştirme, Kafkasya, Göç.

Abstract: The withdrawal of Russians from the Caucasus following the 1917 Revolution raised the importance of this region in the eyes of the Great Powers. Since the vacuum created by withdrawal of Russian forces rendered an opportunity for the Turks to use the region as a gateway towards Central Asia. However the reinvasion of the Caucasus this time by the Red Army and the Sovietization policy pursued by the new regime unveiled a new dimension in the conflict. When some Armenian groups especially Dashnaks sought immigration to Turkey, Turkish officials took some measures to prevent this with the aim of forestalling possible negative consequences it might have had on the relations between Turkey and Russia.

Key Words: National Struggle, Turkish-Russian Relations, Sovietization, Caucasus, Immigration.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrası Müttefik devletler, Türkiye-Ermenistan sınırının ABD Başkanı Wilson tarafından belirlenmesi kararına varmışlardı. 1920 yılı sonlarında ise Başkan Wilson beklenen kararını vermiş, çizdiği sınırlar Trabzon'u da içine alacak şekilde Türkiye'nin doğusunu Ermenistan'a bırakmıştı. Haziran 1920'de, Ermeniler Oltu'daki Türk mahallî yönetimine karşı geniş çaplı bir saldırı başlatarak bölgedeki Türklere karşı katliâma girişmişti¹. Bu arada Bolşevik Ermenileri, Büyük Ermenistan hayali peşinde koşan Ermenileri ve Taşnakları eleştirmiştir. Emperyalist devletlerin propagandasına kapılan bu grupların "Büyük Ermenistan" hayaliyle uğraştıkları belirtilmiş ve bu grupların milletlerinin refah ve saadetini toprak genişletmede değil, birbirlerine kardeşlik ve dostluk göstermeleriyle, birbirlerinin hukukunu tanımakla ayakta durabileceğini bilmeleri gerektiğini ifade etmişlerdi². Bu olaylar üzerine TBMM Hükümeti Ermenistan'a yönelik askerî harekâtın başlatılmasını ve Misak-ı Milli ilkelerine uygun biçimde Doğu Anadolu sınırımızın gerçekleştirilmesini kararlaştırmıştı. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir komutasında 28 Eylül'de başlayan askerî harekât sonrasında, Sarıkamış bölgesi ve Kars kurtarılmış, 7 Kasım günü ise Gümrü'ye girilmişti. Ermenilerin barış istemesi üzerine önce bir ateşkes anlaşması, 2 Aralık 1920 tarihinde ise Gümrü Barış Anlaşması imzalanmıştı³. Gümrü Anlaşması ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgali altında bulunan Iğdır ve Tuzluca ilçeleri ile birlikte Kars bölgesi geri alınmıştı. Yine anlaşmanın ikinci maddesi ile Nahçıvan-Şahtahtı-Şarur bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakılmıştı⁴. Böylece Ermeniler Wilson'u tekzip

- 1 Dışişleri Bakanlığı, durumu 7 Temmuz 1920'de protesto etmiş ve Ermenilere iltimat vermişti. Ancak Doğu harekâtının başlaması için İngiliz birliklerinin bölgeyi boşaltması beklenmişti. İngilizler boşaltma işlemini Temmuz 1920'de gerçekleştirmişlerdir. Son İngiliz birliğinin Batum'dan ayrılması üzerine şehir, ahalinin karşı koymasına rağmen Gürcü Hükümeti'nin eline düşmüş ve bu durum Dışişleri Bakanlığı tarafından protesto edilmişti. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.65-66.
- 2 Sabahattin Özel, "Mondros Mütarekesi Sonrasında Trabzon'a Yönelik Ermeni Faaliyetleri ve Ermeni Sorunuyla İlgili Bazı Gerçekler", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlk. Ve İnk. Tarihi Enstitüsü Yıllığı V*, 1990. s. 159.
- 3 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 17-27. Gümrü Anlaşmasını TBMM hükümeti adına Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir, Erzurum valisi Hamit ve Erzurum mebusu Süleyman Necati Beyler ile Menşevik Ermeni hükümeti adına Hatisyan, A. Külhandanyan ve İ. Gorgoryan imzalamıştı. Ancak anlaşmanın imzalandığı 2 Aralık 1920'de Erivan'da bir Sovyet Ermeni hükümeti kurulmuştu. Eski Ohancanyan kabinesinin imzaladığı anlaşma, yürürlüğe girmemesine rağmen Sovyet hükümeti ve birlikleri fiilen anlaşmaya riâyet etmişlerdi. Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası*, İstanbul: Harb Akademileri Basımevi, 1958, s.29.
- 4 Moskova Anlaşması ile söz konusu yetki Azerbaycan'a verilmişti. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile*, s. 18.

edercesine Trabzon ve Erzurum'dan vazgeçmişlerdi. Gümrü Barış Anlaşması daha sonra yapılan Kars Anlaşmasına da temel olmuştu⁵.

Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermeni Mülteciler Sorunu

1920 yılı hem Sovyet Rusya'nın milliyetler politikası açısından hem de Kafkasya'da bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan devletleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Sovyet Rusya, iç savaşın sona ermesiyle birlikte milletlerin kendi kaderini tayin hakkını, ayrılma hakkı olarak değil birçok millettten oluşan sosyalist bir toplumda milletler arasında eşitlik ve bir milletin diğer bir millet tarafından sömürülüşüne son verilmesi olarak sunmaya başlamıştı⁶. 28 Nisan 1920 de Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinden sonra, kızıl Rus birlikleri Ermenistan'ı da Bolşevikleştirmişlerdi⁷. Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulduğu bir süreçte Gümrü'de bulunan Ermeniler ve özellikle Taşnak grupların bu ülkeden Türkiye'ye iltica etmek istemeleri Türk-Rus ilişkilerinde yeni sorunlar doğurabilirdi⁸. Türkiye, Kafkasya'nın Bolşevikleştirilmesi süreci ile yeniden bölgeye yerleşen Rusya ile ilişkilerine özel bir önem verirken bölgedeki gelişmeleri yakından izlemiştir.

12. Fırka Komutanlığının 18 Mart 1921 tarihli yazısında Bolşeviklerin baskısına maruz kalan Taşnak kuvvetlerin silâhlı olarak münferit ya da toplu olarak sınırdan geçme girişiminde bulunabilecekleri ve silahlarını teslim etmeyi teklif edebilecekleri belirtilmişti. Taşnak grupların Türkiye'den korunma talebi ile zor ve silah kuvvetiyle güvenlik hattını izinsiz geçmek istemeleri durumunda nasıl hareket edilecek ti? 12. Fırka Komutanlığı, izinsiz olarak güvenlik hattını geçmek isteyen Taşnak grupların, durmaları için uyarılmasını, uyarılara uyulmadığı takdirde ise silah kullanılarak bil-fil engel olunmasını isteniyordu. Silahlarını teslim ederek girmek isteyenlerin ellerindeki silah ve mühimmat, güvenlik hattı dışında teslim alınacak ve bu gruplar koruma altında tutuklu bulundurulacaktı⁹.

5 Coşkun Topal, *Moskova Anlaşması'ndan Sonra Doğu Anadolu'nun Savunulması Sorunu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2005, s. 28.

6 E. E. H. Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrim 1 1917-1923*. Çev. Orhan Suda, İstanbul: Metis Yayınları, 1989, s. 333; Erel Tellal, "Misaid Sultan Galiyev", *A.Ü. SBF Tartışma Metinleri*, 28/2001 Ocak, s. 4.

7 Kafkasya'nın Bolşevikleştirilmesi süreci için bkz. Aşenba, "Şimali Kafkasya'da Bolşevikler", *Milliyet ve Bolşevizm Makaleler Mecmuası*, (Rezultâde Mehmed Emin Bey Riyaset-i Tahririyesi Altında Telif Edilmiştir.) İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928, ss. 73-103.

8 Roderic H. Davison, "Turkish Diplomacy From Mudros To Lausanne", *The Diplomats 1919-1939*, Gordon A. Graig-Felix Gilbert (Ed.) New Jersey: Princeton University Press, 1953, s. 191.

9 *Genelkurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı (ATASE) Arşivi*, İstiklâl Harbi Cilt Kata-

Ermenistan'da ise halk, bütün Kafkasya da olduğu zor koşullar altındaydı. Özellikle mahkûmlar dehşet bir durumdaydı. Günlük tayınları sadece 1 lb. ekmek veya başka şeyden ibaretti. Hücresleri akşam 7'den sabah 9'a kadar kapalıydı. Mahkûmlar tahammül edilmez sıhhi şartlarda küçük hücrelerde yaşıyorlardı. Ermenistan'daki Rus Sovyet Devrimci Komitesi; milli tehlikenin korkusuyla, sistematik olarak Ermeni memur ve askerlerini boşaltarak yerlerine câhil de olsa Rusları yerleştiriyorlardı¹⁰.

Bu süreçte Gümrü Baş komiseri Serkitis ile 12. Fırka Komutanı Osman Nuri arasında Gümrü'de yerleşik Ermenilerin köylerine dönmesine ilişkin yazışmalar yapılmıştır. Serkitis, 100 numarolu yazıda, Gümrü'de yerleşik muhacirlerin kendi köylerine nakli için müracaat ettiğini belirtmektedir. Serkitis'in, Gümrü'deki Ermeni muhacirlerin buldukları yer ve sayılarını gösteren raporu, 12. Fırka Komutanı Mirliva Osman Nuri'ye 19 Mart 1921 tarihli yazısı ile sunulmuştur¹¹.

Gümrü muhacirlerinin iskanına ilişkin rapor üzerine 12. Fırka Komutanı Osman Nuri Bey, Milis Baş komiserliğine iletmek üzere, Gümrü Merkez Komutanlığına gönderdiği 23 Mart 1921 tarihli cevap yazısında, Gümrü ahalisinden Arpaçay'ın Batısındaki köylere gitmek isteyen ahalinin isteğinin şimdilik gerçekleştirilemeyeceğini bildiriyordu. Buna karşın Söğütlü, Molla Gökçe, Arigoveli, Yeğenler, Boğdaşın, Büyük Artık, Boğazkesen, Golfat, Mahmutçuk, Şirvancık, Bozdoğan köylerine dönmek isteyen ahaliye, gitmeleri için izin verilmişti. Osman Nuri Bey, söz konusu köyler ahalisinden birinci kafilenin düzenli bir biçimde köylerine vesika ile sevklerinin sağlanmasını bildirmiş, diğer köyler ahalisinin de aralıklarla sevk edileceğinin Milis Baş komiserliğine duyurulmasını istemişti¹².

12. Fırka Komutanı Osman Nuri Bey'in, Doğu Cephesi Komutanlığına yazdığı 27 Mart 1921 tarihli raporda esasen Kafkasyalı olup savaşın zorlukları dolayısıyla Gümrü kasabasında kalmış olan Rus ailelerinden bazılarının dilekçe ile müracaat ettiği kaydediliyordu. Gümrü'de bulunan bu aileler, Osmanlı Devleti tebaalığına girerek memalik-i Osmaniye'de yerleşmek için müsaade istiyorlardı. Osman Nuri Bey, bu gibi müracaat edenler hakkında nasıl işlem yapılacağı hususunda Doğu

loğu (İsh):14, Kutu no(K) :963, Belge no(B):157-1 ve 2.

10 Coşkun Topal, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 1921 Yılında Güney Kafkasya", *Ülkümüz*, Sayı:8, Yıl:4, Aralık 2007, s. 229.

11 ATASE, İsh: 14, K:963, B:62-2.

12 ATASE, İsh: 14, K:963, B:62-1.

Cephesi Komutanlığının görüşünü soruyordu¹³. 12. Fırka Komutanlığı'na yazılan ve altında Mihail Pineyitof, yanında bir kadını ve bir çocuğu olan Vilademir Lonef ile yanında bir ailesi, iki çocuğu ve iki kız kardeşi bulunan İvan Şerişinof'un imzaları bulunan 26 Mart 1921 tarihli dilekçe şöyleydi:

"Gümrü Mevkii Kumandanı Osman Nuri Beyefendi Hazretlerine

Alicenab Kumandan Beyefendi,

Bizler esasen Kafkasya'nın Kuban vilayeti abalisinden olup halen Gümrü'de ikamet etmekteyiz. Harbin her türlü tahmil ettiği bâr-ı zaruret bizleri de kasdı kavurdu ve bütün emlak ve emvâlimizi mahvetti. Bugüne kadar namuskârane yaşayarak son kâpiğimize varıncaya kadar sarf ettik. Şimdi ise vaziyet-i maliyemizin marûl arz şekli ve Gümrü'de yaşamanın imkânsızlığı bizi şaşırttı. Vatan-ı sâbıkında da bir alakası kalmayan biz zavallılar âlicenap ve merhametli olan siz Türklerin cenâh-ı insaniyetine iltica ederek tebaa-i mutianız meyânına dahil olmak ve elimizden geldiği kadar çalışarak şimdiye kadar olduğu üzere namuskârane yaşamak üzere Erzurum'a gitmekliğimize müsaade buyurulmasını rica ediyoruz Sefaletin dâr-ül menfaya doğru sürüklediği biz zavalluları ebediyete kadar minnettar bırakacak olan bu lütf-u âlilerinden hissemend buyurmalarını bütün familyalarımızla zat-ı âli-i kumandanilerinden rica ediyoruz muhterem Beyefendi Hazretleri..."¹⁴.

Erivan'da murahhas bulunan Yüzbaşı Bahaeddin Efendi, cephe komutanlığına yazdığı 1 Nisan 1921 tarihli raporda birçok Ermeni'nin, Bolşeviklerin Erivan'ı zabtu halinde bütün top ve tüfekleriyle bize teslim olacaklarını haber aldığını kaydetmekteydi. Yüzbaşı Bahaeddin Efendi, Türk Ermenileri'nin başlarına gelen bütün felaketleri Rus Ermenilerine atfetmesi dolayısıyla intikam almak üzere bunları katliâm ederek iltica etmeleri ihtimalinin de elde ettiği bilgiler arasında olduğunu belirtmişti. Ayrıca bir emri vaki karşısında kalınmaması için İğdır Grubuna şimdiden gerekli talimâtın verilmesi hususunu da cephe komutanlığının görüşüne sunmuştu¹⁵. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Genelkurmay ve Dışişleri Bakanlığına konu hakkında yazdığı 2 Nisan 1921 tarihli telgrafta Ermenilerden iltica edenler olursa kabul edilmeleri, silahlarının alınarak

13 ATASE, İsh:14, K:963, B:78-1.

14 ATASE, İsh:14, K:963, B:78-2.

15 ATASE, İsh:12, K:960, B:96-4. Karabekir, Yüzbaşı Bahaeddin Efendi'ye gönderdiği 2 Nisan 1921 tarihli cevabı telgrafta Ermenilerden iltica edenler olursa kabul edilerek silahlarının alınması için birliklere emir verildiğini bildirmişti. Bkz. ATASE, İsh:12, K:960, B:96-3.

nezaret altında bulundurulmaları hususunda birliklere emrettiğini bildiriyordu¹⁶. Cephe Komutanlığının 2 Nisan 1921 tarihli yazısında Bolşeviklerin Erivan'ı zabtı halinde birçok Ermeni'nin top ve tüfekleriyle bize teslim olacaklarının haber alındığı, iltica etmeleri durumunda kabul edilerek derhal top ve tüfekleri ile savaş malzemelerinin ellerinden alınması, ayrıca gözetim altında bulundurulmaları isteniyordu¹⁷.

Cephe Komutanlığının 4 Nisan 1921 tarihli emrinde ise, Ermenilerle Bolşevikler arasındaki savaş sonucunda, Ermeniler için başarı imkânı kalmadığı takdirde Ermenilerden Bolşeviklere muhalif olanların ve özellikle Osmanlı Ermenilerinin ellerindeki her çeşit silah ve savaş malzemeleriyle bize sığınmaları halinde alınacak önlemlere yer veriliyordu. Revan ve Açımyadzin istikametlerinden gelecek Ermeniler, büyük bir olasılıkla Hacıbayram köprüsünden geçecekleri için Hacıbayram köprüsü ile daha kuzeydeki Arpaçay köprülerinin gözetlenmesi ve bu yönden gelecek Ermenilerin silahlarının alınması isteniyordu. Ayrıca cepheye ve 12. fırkaya bilgi vermek üzere 11. Fırka süvari bölüğünün Diğor mıntıkasına gönderilmesi de alınan önlemler arasındaydı¹⁸. İstanbul'da çıkan "Yergir" adlı Ermeni gazetesi¹⁹, Bolşeviklerin Ermenistan'ı istilâsı sonucunda bir iç savaş yaşanmadığını yazıyordu.

Yergir'in haberine göre, Veraçyan başkanlığındaki sâbık hükümet üyeleri tehlikeyi sezerek Türkiye'ye iltica etmek istemişler, Türkiye ise Ermenistan ile Türkiye arasındaki ihtilâflı arazide kalmamak şartıyla bu teklifi kabul ederek Türkiye sınırını geçmelerine izin vermişti. Bundan dolayı Bolşevikler Erivan'ı işgal etmesi üzerine Veraçyan kabinesi üyeleri, beraberlerindeki bir miktar ahali ile Türkiye sınırını geçmişlerdi. Gazete, Veraçyan başkanlığındaki bu Erivan milliyetçilerinin Erzurum, Van ve Bitlis havalisinde ikâmet edemeyeceklerine göre Ankara ya da Diyarbakır'a gitmiş olduklarına ihtimal verildiği yorumunu yapmıştı²⁰. Cephe

16 ATASE, İsh:12, K:960, B:96-5.

17 ATASE, İsh:14, K:964, B:2-1 ve 4.

18 ATASE, İsh:14, K:964, B:2-3.

19 Yergir gazetesinin imtiyaz sahibi Onnik Habazyan ve sorumlu müdürü Zeytunyanis'ti. Gazete Hınçak Cemiyeti'nin Beyoğlu'nda oluşturduğu Hınçak kulübü tarafından yayınlanıyor ve mütareke ortamında Ermenileri, sürekli Osmanlı Hükümeti aleyhinde tahrir ediyordu. Diğer yandan Erivan'daki Muvakkat Ermeni Hükümeti'nin tamamen Taşnak yanlılarından oluşması iki cemiyet arasında ayrılığa neden olmuştu. Sabahattin Özel, "Milli Mücadele Döneminde Kuzey Marmara Havzasında Rum ve Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 36, İstanbul, 2000, <http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/index.htm>. (05 Mayıs 2008)

20 *İkdam*, 11 Nisan 1921/1337, nr.8654.

Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 11 Nisan 1921'de ise Ermenistan'dan gelen mültecilerin ülke içerisine kabul edilmemesini, silahlarından tecrit edildikten sonra iade edilmeleri gerektiğini bildiriyordu²¹. Cephe Komutanlığının 17 Nisan 1921 tarihli yazısında 500 kadar Ermeni ailesinin eşyalarıyla Hacıbayram Köprüsüne gelerek sınırimızdan içeri geçmek istediklerinin anlaşıldığı, bunların hiçbir sûretle sınır dahiline kabul edilmemesi, ayrıca bundan böyle gelecek olanların da kabul edilmeyeceği bildiriliyordu. Sınırı gözetlemeye görevli birliklerin, bu hususlara dikkat etmeleri isteniyordu. Digor'da bulunan Hacıbayram Köprüsü civarını gözetim altında bulunduran süvari alayı, Aras yolunu sürekli gözetleyecek ve kimsenin sınırdan içeri geçmesine izin vermeyecekti²².

Sonuç

Sonuç olarak Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi sonrası, Bazı Ermeni grupların ve özellikle Taşnak Ermenilerin Türkiye'ye iltica etmek istemeleri, Sovyet Ermenistan-Türkiye ilişkilerine etki edebilecek önemli bir hadise olarak algılanmış ve Doğu Cephesi Komutanlığı bu konu üzerinde hassasiyetle durarak gerekli önlemleri almıştı. Bu çalışmada, Milli Mücadele dönemi ortamında Kafkasya'nın Bolşevikleştirilmesi sürecinde Türkiye'ye ve Türk milletinin şefkatine sığınan Ermeni mültecilerinin durumu ele alınmıştır. Arşiv belgelerinin ortaya koyduğu bilgiler ışığında uluslararası ilişkiler ve dönemin konjonktürünü göz önünde bulunduran Türkiye'nin bu talebi uygun görmediği anlaşılmıştır.

Gümrü Baş komiseri Serkitis'in, 12. Fırka Komutanı Mirliva Osman Nuri'ye 19 Mart 1921 Tarihli Yazısı İle Sunduğu Gümrü'deki Ermeni Muhacirlerin Buldukları Yer ve Sayılarını Gösteren Rapor²³:

21 ATASE, İsh:14, K:964, B:2-3.

22 ATASE, İsh:14, K:1022, B:36-1.

23 ATASE, İsh: 14, K:963, B:62-3,4,5 ve 6.

Nr	Köy	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
1	Papandor	42	65	175	240
2	Kömek Kara Kilise	215	273	774	1047
3	Tavşankışla	50	116	215	331
4	Ortakilise	53	49	75	124
5	Dağarlı	45	57	160	217
6	Kızılçakçak	145	185	229	414
7	Nubarlı	48	71	81	152
8	Câcûr	5	3	11	14
9	Akbuluk	2	2	3	5
10	Celuhan	10	14	31	45
11	Ceraflı	6	5	7	12
12	Ocaklı	20	31	70	101
13	Havrum	6	6	11	17
14	Düzkend	1	1	1	2
15	Kipenk	3	5	5	10
16	Büyük ve küçükkiti	46	58	89	147
17	Ağın	14	10	26	36
18	Zâim	14	15	33	48
19	Çirmeli	21	14	29	43
20	Palutlu	3	4	1	5
21	Tepedolak	6	9	20	29
22	Vartanlı	1	1	1	2
23	Kızıl Kilise	10	12	20	32
24	Söğütlü	2	3	3	6
25	Hacinazar	4	4	20	24
26	Konakkıran	40	143	24	167
27	Hamamlı	2	1	4	5
28	Tomartaş	3	2	8	10
29	Arkına	12	10	13	23
30	Aleksandrofka	5	6	29	35
31	Sarıyar	1	1	1
32	Kaltakçı	1	2	2
33	Uzümlü	2	4	2	6
34	Holagökçe	1	1	1	2
35	Arhovalı	1	1	1
36	Abdi bey	1	2	1	3
37	Yeğenler	1	1	7	8
38	Bağdaşın	4	6	15	21
39	Gazarbad	39	117	179	296
40	Kanlıca	77	87	91	178
41	Büyük Artık	3	3	8	11
42	Sarıkamış	38	92	96	188
43	Kars	220	291	440	731
44	Rusköy (Aleksandrofka)	6	8	12	20
45	Tikensiz	32	43	85	128
46	Paldırvan	48	46	67	113

Nr	Köy	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
47	Medrek	19	20	34	54
48	Başsurekil	47	76	137	213
49	Başgedikler	30	33	68	101
50	Mezrea	51	48	100	148
51	Arazi (Ayn)	4	3	21	24
52	Karamehmed	17	23	44	67
53	Kapukulu	33	58	97	155
54	Uzunkilise	64	72	115	187
55	Mecidli	1	1	1	2
56	Karahan	5	10	5	15
57	Cälä	12	6	33	39
58	Şahnalar	5	3	9	12
59	Beghahmet	24	27	24	51
60	Hamzagerek	37	47	123	170
61	Soğanverdi	18	25	53	78
62	Boğazkesen	2		2	2
63	Yerveli	41	38	38	76
64	Görekdere	34	56	56	112
65	Oğuzlu	22	30	79	109
66	Çirpeli	6	6	22	28
67	Koşavanık	15	21	24	45
68	Yertekin	1	1	2	3
69	Parkit-Yazkend	40	33	63	96
70	Alihan	1	1	2	3
71	Çorlu	1	1	5	6
72	Ördekli	14	11	15	26
73	Gedikler	9	9	6	15
74	Adıyaman	1	1	2	3
75	Hacıhafil	1	1	5	6
76	Ağcakale	10	9	32	41
77	Kabas	12	10	16	26
78	Sungurlu	2	2	10	12
79	Gözüdere	2	3	2	5
80	Bayrakdar	4	14	7	21
81	Kızıлкоç	13	21	14	35
82	Yaşköy	5	7	1	8
83	Mollamusa	9	24	5	29
84	Karmirvanık	3	10	7	17
85	Tekneli	1	1	1	2
86	Uzunlu	2	4	2	6
87	Ortagedikler	1	2		2
88	Daşkaf	1	7	1	8
89	Kelençbatak	2	9	1	10
90	Çeleb	27	36	14	50
91	Kemavanık	1	1	1	2

Nr	Köy	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
92	Golkat	2	8	5	13
93	Benzkan(Akbbabada)	7	12	4	16
94	Kapanlı	3	7	6	13
95	Arhuval	1	1	1	2
96	Karımli (Sarıkamışta)	1	1	1
97	Mahmutçuk	1	1	1	2
98	Şirvafçuk	2	5	3	8
99	Pakvan	1	2	2
100	Haniköy	31	19	15	34
101	Gedik	1	1	1	2
102	Derbend	16	25	6	31
103	Pirin	19	45	18	63
104	Kağızman	8	12	12	24
105	Kurhane	7	11	14	25
106	Bozdoğan	4	2	2	4
107	Digor	3	6	8	14
108	Çukur	7	9	29	38
109	Ağ üzüm	3	83	3	86
110	Karayal	3	17	2	19
111	Bulanık	6	23	3	26
112	Kelleli	19	47	52	99
113	Gediksatılmış	29	31	73	104

ERMENİLERİN “AMERİKA” SI: WORCESTER

ARMENIAN AMERICA: WORCESTER

Dr. Ahmet AKTER
ahmetakter@gmail.com

Öz: Ermenilerin 19'uncu yüzyılda ABD'ye göç ettikleri en önemli şehirlerden biri Worcester'dir. Bu şehire gelen Ermeniler, kendilerinden sonra gelenlerin yönlendirilmesi ve ABD'ye yerleşmelerinde önemli rol oynamıştır. Bundan dolayı Worcester, başlangıçta Ermeniler için ulaşılmaması gereken bir hedef haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Worcester, Göç, Ermeni, ABD, Amerikan, Osmanlı İmparatorluğu, Sarajian, Mavroyeni, Pinkerton.

Abstract: One of the most important cities, to which the Armenians emigrated in the USA, is Worcester. The Armenians settling in this city played an important role in orienting and settling other Armenians coming after them. That is why Worcester became an initial target to be attained for the Armenians.

Key Words: Worcester, Migration, Armenian, the USA, American, the Ottoman Empire, Sarajian, Mavroyeni, Pinkerton.

Giriş

Genç bir devlet olan ABD, 19'uncu yüzyılda çeşitli nedenlerle göç etmek isteyen insanlar için bir umut olmuş, yeni bir hayatın başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. Bir çok ülkeden varını yoğunu satarak bu ülkeye göç etmek isteyen göçmenler, çok zorlu bir yolculuktan sonra ulaştıkları topraklarda yine zorlu bir hayat mücadelesine başlamak zorunda kalmışlardır.

Bu esnada göçmenler için tutunabilecekleri en önemli dal akraba ve/ya ırkdaşlarının desteği olmuştur. Önceden gelenler yeni gelenlere iş, barınma ve güvenli bir ortam sağlamak için çaba göstermişlerdir. Zamanla önceden gelenlerin yaşadığı şehirler birer fenomen haline dönüşerek göçmenlerin nezdinde varolmanın dayanak noktası olmuştur.

19'uncu yüzyılda ABD'ye göç eden Ermeniler için de bu kapsamda değerlendirilecek şehirler meydana gelmiştir. Bu şehirlerden en önemlisi Worcester kasabasıdır. Worcester kasabası Boston'a 70 km. uzakta bir sanayi kasabasıdır ve çalışmaya gelen Ermeni göçmenlerin ilk ulaştığı şehirlerden biridir.

Worcester'in Ermeniler Açısından Değeri

15 Ocak 1888 tarihinde Harput'lu Setrak ve Misak Soghigian Philadelphia'ya geldiğinde, onlara yardım etmek isteyen kilim tüccarı Mardiros Nahigian, nereye gitmek istediklerini sormuştur. Nahigian, "Amerika'ya gideceğiz" cevabını aldığı anda zaten Amerika'da olduklarını söylemesi üzerine "O zaman biz Amerika'da kalmak istemiyoruz, biz Ooster (Worcester)'e gitmek istiyoruz." cevabıyla şaşkınlığa uğramıştır¹. Ermenilerin Amerika'daki kökleri Worcester'de atılmış ve oradan diğer bölgelere yayılmıştır. Bundan dolayı Worcester, Ermeniler için çok önemlidir². Hagop Martin Deranian, Worcester Ermeni toplumunun Amerika'daki Ermenilerin "ana toplumu" olduğunu ve Ermenilerin Worcester'e gelinceye kadar Amerika'ya geldiklerini anlamadıklarını ifade etmektedir. Harput'ta görevli misyoner ve Hüseyinik Ermeni Evanjelik Kilisesi Pastor'u Assadour Antreassian da Ermenileri öncelikle Worcester'e gitmeye teşvik etmiştir³.

Ermenilerin Worcester'e Yerleşmesi ve Ermeni Kültürünü İnşası

Worcester'e Harput'tan gelen ilk Ermeni, Misyoner George Knapp'ın evine hizmetkâr olarak 1867 yılında gelen Garo'dur. Garo, daha sonra fabrikalarda daha iyi kazanç olduğunu fark etmiş ve memleketinde bir haftada kazandığı 75 cent günlük ücretle tel fabrikasında çalışmaya başlamıştır. Garo'nun Harput'taki akraba ve arkadaşlarına yazdığı mektuplar Ermenilerin Worcester'e göç etmesine neden olmuştur⁴.

Worcester'e gelen bekâr Ermeni erkekleri, kalacak yer buluncaya kadar Young

1 S.,Hagopian, "The Armenian Community of Providence, Rhode Island, up to 1937", (Ermenice'den tercüme eden James H. Tashjian), *Hairenik*, Boston, Vol. XV (8-176), (9-177), (10-178), Haziran, Temmuz, Ağustos, 1937.

2 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of America: Armenians of Worcester*, Charleston, Great Britain: Arcadia Publishing, , 2000, s.47.

3 Margaret B DiCanio, *Memory Fragments from Armenian Genocide: A Mosaic of a Shared Heritage*, Lincoln: Universe Inc., 2002, s. 84.

4 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America 1890 to World War I*, Cambridge: Harvard University Press, 1983, s. 41.

Men's Christian Association (YMCA) binası ile şehir merkezinde olup fabrikalara yakın bir yerde bulunan Young Women's Christian Association (YWCA) binasında kalmıştır. Buradaki yaşantıları onların sosyal hayata uyum sağlamalarına katkıda bulunmuştur⁵.

Amerika'ya ilk giden Ermeniler, genellikle bekâr erkeklerden oluşmaktaydı. Kadınların göçe iştirak etmemesinden dolayı, pansiyonlarda diğer millet göçmenlerinden farklı olarak kadınlı erkekli ikamete ender olarak rastlanırdı⁶. Worcester'de 1887 yılında tamamı erkek olmak üzere 250 Ermeni yaşıyordu⁷. Worcester'de yaşayan 400 Türk ve Ermenilerin arasında hiç kadın yoktu. Apartman veya ev kiralarlar ve kirayı aralarında paylaşırlardı. Kira bedeli olarak genellikle kişi başına ayda 1,50 – 2,50 dolar düşerdi. Eşi veya kız kardeşi gelenler evden ayrılırlardı. Bazen ayda bir dolar ücretle bir aşçı kiralarlardı. Genellikle aileler için inşa edilen evlerde kapasiteden fazla kişi yaşadığından temiz ve sağlıklı değildi. Yerler yatak ve yastıklarla doluydu ve elbiseler etrafa saçılırdı⁸.

Göç eden Ermenilerin ilk kurdukları müessese kilise olmuştur⁹. Gregoryen Ermeniler ilk günlerde şehirden şehre dolaşıp vaftiz, evlilik ve eğer rastlarsa cenaze işlemleri yapan düzensiz gezgin rahiplerle ibadetlerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca kutsal ayın düzenleme ve günah çıkarma işlemleri de yapılmıştır. İlk göçmenler, Protestan Episkopal kilisesinin imkânlarından yararlanmışlardır¹⁰.

Amerika'da ilk kurulan Ermeni Kilise cemaati, Worcester'deki "Armenian Apostolic Church of Our Savior"dır. İstanbul Ermeni Patriğinin Amerika'ya gönderdiği Papaz Hovsep Sarajian tarafından 1889 yılında kurulmuştur¹¹. Patrik, Amerika'da kendini işine adanmış bir şekilde görev alabilecek, istekli ve uygun bir din adamı

5 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s. 91-92.

6 Aynı şekilde, Türkler ve Yunanlıların pansiyonlarında da yalnız erkekler yaşardı. Bir görevlinin raporuna göre; yedi odalı bir evde gündüz 14 kişinin, saat 15.00 de 16 kişinin ve gece de 17 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. Kışın bu sayı daha da artmıştır. Edith Abbott, *Immigration: Select documents and Case Records*, Chicago: The University of Chicago Press, 1924, s. 530 – 531.

7 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s. 96.

8 Yunanlılar genellikle lokanta veya kahvehanede yemek yerdi. Türkler ise genellikle yatak kullanmazdı. Edith Abbott, *Immigration ...*, s. 530 – 531; Oshagan Minassian "A History of the Armenian Holy Apostolic Orthodox Church in the United States (1888-1944)", yayımlanmamış doktora tezi., Boston University School of Theology, 1974, s. 58.

9 Margaret B. DiCiano, *Memory Fragments...*, s. 2.

10 Dennis Papazian, "Armenians in America" *Het Christelijik Oosten*, 52, No. 3-4, 2000.

11 Margaret B. DiCiano, *Memory Fragments...*, s. 85.

bulmanın çok zor olduğuna işaret ederek. Amerikan koşullarına, diline ve adetlerine yabancı ve benliğini yitirmeyecek birini göndermiştir. Kilisenin özelliği, meşruluğuna karşı konulamayacak tek Ermeni Kurumu olmasından kaynaklanmaktadır. Amerika'nın özgür ikliminde tartışmalar, demokrasi ve temsil etme terimleri üzerine kurulmuştur. Din adamlarının çoğunluğunun muhafazakâr çizgide olması asileri sınırlendirmiştir. Buna rağmen birkaç din adamını kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardır¹².

Ermenilerin Amerika'daki ilk ruhani lideri olan Hovsep Vartabed Sarajian, 1889 yılında Worcester'de bir otelde ekmek ve şarap ayinini (Divine Liturgy) yönetmiştir. Bu tanınmış kilise adamı 1849 yılında İstanbul'da doğmuştur. Kudüste eğitimini tamamlayarak papaz olmuş ve Van'daki Surp Arakelots manastırında görevlendirilmiştir. Daha sonra Patrik tarafından Amerika'ya gönderilmiş ve Holly Savior (Surp Prgiç) cemaatini oluşturmuştur. Sarajian, Ocak 1891 tarihinde kiliseyi kutsamıştır. Sarajian, Ermeni devrimci hareketine sempati duymayan açsözlü birisi olarak bilinmektedir. Amerika'dan ayrılarak 1893 yılında İstanbul'a dönmüştür. Daha sonra Amerika'da meydana gelen kiliseler arası kırıksıklık üzerine Patrik, Sarajian'ı Kuzey Amerika Piskoposu olarak görevlendirip yeniden Amerika'ya (Worcester) göndermiştir. 1899 yılı sonunda Amerika'ya ulaşan Sarajian Haziran 1901 tarihinde ilk piskoposluk meclisini toplamıştır¹³.

Worcester'de 1889 yılındaki ilk kilise ayininde Papaz Hovsep Sarajian, Amerika'da olduklarını, Amerikalıların tarz ve adetlerine uymaları gerektiğini, fakat "Ermenistan"ı unutmamalarını söylemiştir. Birlik mesajları vermiştir. Kilisenin Ermeniler için önemini anlamak adına bir Ermeni göçmeninin, "kilisenin kurulmasından sonra tel fabrikasında çalışırken daha az acı duyduğunu" ifade etmesi iyi bir örnek oluşturmaktadır¹⁴.

1890 yılında Washington Sefareti, Ermenilerin Worcester'de bir kilise kurmak için teşebbüse geçtiğini bildirmiştir. Ermeniler Protestan telkinatını engellemek için kilise kurmak istemektedir. Bu maksatla Tophaneliyan adında bir Ermeni yardım toplamak için Avrupa'ya gidip Marsilya'da 2.500 frank toplamıştır. Hastalanması üzerine seyahatini yarıda keserek ABD'ye dönmek zorunda kalmıştır. Worcester Ermenileri 3.000 Dolar ve kilise arsası için de yeterli miktarda para

12 George Byron Kooshian, Jr., "the Armenian Immigrant Community of California: 1880-1935", yayımlanmamış doktora tezi, Los Angeles: University Of California, s. 91-92.

13 George Byron Kooshian, Jr., the Armenian ..., s. 88-89.

14 Margaret B. DiCanio, *Memory Fragments...*, s. 85.

toplamlıdır. Toplanan para sadece kilise binasının inşası için kullanılmıştır¹⁵. Kuruluşundan 50 yıl sonra kilise binası Amerika'da ilk Ermeni stili kilise olarak yeniden inşa edilmiştir¹⁶.

İlk Evanjelik toplantı Amerika'ya eğitim için gelen genç erkekler tarafından yapılmıştır. Bu durum özel evlerde dua toplantılarını başlatmış ve resmi cemaatlerin kurulmasını sağlamıştır. Dua toplantıları ve cemaat teşekkül tarihleri aşağıdadır¹⁷.

<u>Şehir</u>	<u>Dua Toplantısı</u>	<u>Cemaat Teşkili</u>
Worcester(Massachusetts)	1881	1 Ocak 1892
New York	1881	14 Kasım 1896
Fresno(Kaliforniya)	1883	1897
Belmont(Massachusetts)	1891	1908
Providence(Rhode Island)	1892	1912
Chicago(İllinois)	1901	20 Şubat 1916

Kuzey Amerika'da oluşturulan ilk Protestan Ermeni cemaati, Worcester'de 1881 yılında kurulan "Armenian Congregational Church of the Martyrs"dir. Amerika'daki bütün Ermeni Congregationalistler Anadolu'dan gelmiştir. İbadete çok düşkünlerdi ve bir kilise etrafında toplanmak istiyorlardı¹⁸.

"Armenian Congregational Union of California", Mayıs 1908 de California'da kurulmuş, ancak Ermeni Presbiterien kiliselerinin katılımı sonucu ismi "Armenian Evangelical Union of California" olarak değiştirilmiştir¹⁹.

"The Armenian Missionary Association of America", Worcester'de 1918 yılında "Armenian Evangelical Union of the Eastern States" tarafından kurulmuştur. Daha sonra "Armenian Evangelical Union of California" ile birleşmiştir²⁰. 7 Haziran 1918 tarihinde Worcester'de "Armenian Missionary Association of

15 BOA. HR. SYS. Dos. 2823, No. 15.

16 http://www.churcharmenia.com/news_2002/armenian_parish.html, 17.09.2005.

17 George Byron Kooshian Jr. the Armenian ..., s. 87.

18 Vahan H. Tootikian, ., "Armenian Congregationalists Flee from Genocide and Find a Home in the U.S.", 25.04.2005, <http://www.ucc.org/aboutus/histories/chap4.htm>.; Margaret B. DiCanio, *Memory Fragments...*, s. 85.

19 Vahan H. Tootikian, *Armenian Congregationalists...*

20 Karl Vartan Avakian, "The Armenian Evangelical Church 1846 – 1996 A Historical Overview", 23.01.2005, <http://www.cacc-sf.org/c-aehistory.htm>.

America (AMAA)” kurulmuş ve Ermeni Evangelistleri Board’un Orta Doğu üzerindeki görevini yavaş yavaş üstlenmiştir²¹.

Worcester’deki Protestan misyonerleri, 4.000 işçinin çalıştığı dünyanın en büyük tel fabrikası Washburn and Moen Manufacturing Company’nin sahipleri sanayici Philip Moen ve Charles Washburn ile irtibat halindeydi ve gelen göçmenlere iş sağlamaktaydı. 1889 yılına kadar 300 Ermeni’nin iş bulması sağlanmıştır. Worcester’deki diğer iş yerleri ise şunlardır: Crompton and Knowles fabrikası, Assonet Manufacturing Company, Winslow Skate Manufacturing Company ve Norton Abrasive Company. Boston limanına yakınlığından dolayı Hood Rubber Company en çok Ermeni’nin çalıştığı işyeri haline gelmiştir²².

Oscar Kalenian, 1892 yılında Hop Brook/Worcester’de 1800 yılında inşa edilmiş en eski değirmeni satın almış ve bulgur sanayini kurmuştur²³.

Worcester’de kadınların çalıştığı fabrika The Denholm and McKay Company’dır²⁴. Ermeni genç kızlar ise ilk işlerine Front St.’deki F.W.Woolworth mağazasında başlıyorlardı²⁵. Ermeni erkeklerin çoğunluğu İsveç göçmenlerinin çalıştığı Norton Company’nin Ermenilere kapalı olduğu zamanlarda, daha sonra “American Steel and Wire Company” olacak olan “Washburn Moen Company”de çalışıyorlardı²⁶. Washburn şirketi Ermenilerin başlangıçta Lake kasabasına, fabrikanın taşınmasından sonra Waukegan’a gelmelerine neden olmuştur²⁷. 1867 yılında Worcester’e gelen Aaron Yenovkian, bu fabrikada çalışmaya başlamış ve arkadaşlarına gelmeleri için mektuplar yazmıştır. Gelenlerin bazıları ihtiyaç duyulan tecrübeli işçi, tenekeci/kalaycı ve metal işçileriydi. İngilizce bilenler büro işlerine alınmıştır²⁸.

Sosyal kurumlar, Ermenilerin bir arada kalmasını sağlayan önemli müesseselerdir. Geldikleri yabancı ülke sokaklarında yaşadıkları şaşkınlıktan kurtulmak ve kendileri gibi göçmenlerle tanışıp yardımlaşmak amacıyla, iş çıkışlarında Ermeni lokantaları ve kulüplerinde toplanmışlardır. Buralarda kendilerini memleketlerin-

21 Vahan H. Tootikian, *Armenian Congregationalists...*

22 George Byron Kooshian Jr. the Armenian ..., s. 80, Margaret B. DiCanio, *Memory Fragments...*, s. 86-87.

23 “The Old Mill of Hop Brook”, 12.06.2005, <http://www.armeno.com/store/documents/armenomill.pdf>.

24 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s.96.

25 Pamela E. Apkarian-Russell, s.104.

26 Pamela E. Pamela E. Apkarian-Russell, s.107.

27 <http://www.rootsweb.com/~illake/ethnic.html>, 25.02.2005.

28 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s. 108,128.

deymiş gibi hissetmişlerdir. Evlerinden ve yeni iş olanaklarından haberler almışlardır²⁹. Worcester'de, 20'inci yüzyılın ilk yıllarına kadar en az dokuz kahvehane ve lokanta resmi olmayan iş ajansları olarak çalışmıştır. Aynı zamanda bekâr erkeklerin toplandığı bir mekân olarak görev yapmıştır³⁰. Ermeniler, Amerika'da mümkün olduğu kadar aynı memleketliler aynı şehirde toplanacak şekilde dağılmışlardır.

The Worcester Theater, Ermeni ailelerinin en popüler eğlence yerlerinden biriydi³¹. Institute parkında kayak yapmak ve hokey oynamak Worcester'de yaşayanlar için her zaman en popüler kış sporları olmuştur³².

Ermenilerin yaşamında olmazsa olmazlardan biri de pikniklerdir. Bu sayede hem gelenek ve göreneklerini devam ettirme şansı buluyorlar, hem de milli benliklerini muhafaza için akrabalık bağlarını devam ettiriyorlardı. Doğal olarak piknikler, müzik ve folklorun yaygın olarak kullanıldığı etkinliklerdir. Ermeniler, her gittikleri şehirde mutlaka piknik yapacakları, kiliselerine yakın yerler seçiyorlardı. Worcester'de daha sonra başka alanlar da bu maksatla kullanılmasına rağmen Our Savior kilisesine yakın olan Institute Park önemlidir³³.

1895 yılında Worcester Ermenileri, merkezi Worcester'de veya New York'ta olmak üzere birleşik bir Ermeni derneği kurulması için Amerika'daki Ermenilere müracaat etmeye karar vermişlerdir³⁴. 1896 yılında kurulan Worcester Bisiklet Kulübü, Ermenilerin bir arada olmalarını sağlayan diğer bir organizasyondur³⁵.

Worcester Ermenileri İle Osmanlı Devleti İlişkileri

New York Başşehbenderi, 1890 yılında Harput'lu Serkis Bogosyan, Simon Yağdıkoğlu ve Serop oğlu Bogos'un memleketlerine dönmek amacıyla pasaport almak için geldiklerinde, Worcester'deki bazı dostlarından, Marsilya'ya ulaşınca 12 Osmanlı Lirası verdiklerinde kendilerine yardım edebileceğini ve Osmanlı Ülkesine girmesi yasak olan gazeteleri Harput'a götürmeleri maksadıyla mektup aldıklarını

29 Oshagan Minassian *A History of...*, s. 50.

30 Margaret B. DiCanio, *Memory Fragments...*, s. 86.

31 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s.98.

32 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s.108.

33 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s.92.

34 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 26, Belge No. 31.

35 Margaret B. DiCanio *Memory Fragments...*, s. 86.

ihbar etmişlerdir. Ayrıca “Panatlıyan” adında bir Ermeni’nin Worcester’de bir kilise kurmak için teşebbüste bulunduğunu da haber vermiştir. Ancak Washington Sefiri, bahsedilen kişinin adının “Tophanelian” olduğunu Hariciye Nezaretine bildirmiştir³⁶.

New York Başşehbenderliği, Ağustos 1890 tarihinde Worcester’de “Vatanperver” adıyla bir örgütün bazı Ermenilere imzasız mektup göndererek 25–50 Dolar para istediği, vermeyenleri Osmanlı Devleti gözünde asi duruma düşürmek için Anadolu’daki evlerine “Armenia” gazetesini adlarına göndermekle tehdit ettikleri ihbarını aldığı bildirilmiştir. Worcester’de 500 kadar Ermeni vardır ve her hafta 20 kadar göçmen gelip çeşitli şehirlere dağılmaktadır. Ermeniler, ihbarlar yüzünden istedikleri halde memleketlerine dönmekten korkmaktadırlar. Ayrıca New York Başşehbenderliği tarafından Worcester’de bir şehbenderlik kurulması teklif edilmektedir³⁷.

Washington Sefiri Mavroyeni Bey, 6 Şubat 1891 tarihinde Worcester’de ikamet eden bir Ermeni’den bir ihbar mektubu aldığını, Amerika’ya göç eden Ermenilere İstanbul’da Tasmajaran ve oğlu ile Harput yakınlarındaki Hüseyin’li Gaspar Nahigian’ın yardımcı olduğunu bildirmektedir³⁸.

Mavroyeni Bey’in 4 Şubat 1892 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği raporda şu bilgilere rastlamaktayız: Massachusetts eyaletine bağlı Boston şehriden demiryoluyla bir saat uzaklıktaki Worcester kasabası bir endüstri şehridir. İşçi olarak çalışan çok sayıda Ermeni’nin yanı sıra az sayıda Müslüman işçi de şehirde yaşamaktadır. Sayılarının çokluğundan İstanbul Ermeni Patriği, şehre Varadjian isimli bir papazı görevlendirmiştir. Ermenilerin sayısı giderek artmaktadır. Worcester’e bir Osmanlı memuru görevlendirilmesi uygun olacak ve aylık 500 dolar yeterli olacaktır.

15 Mart 1892 tarihinde Mavroyeni Bey, Worcester’deki Ermeni gruplaşmasından bahsetmektedir. Nahigian isminde bir şahsın, Amerikan Kongre Üyesi Walker’e başvurarak bir referans mektubu ile vize başvurusunu sekreteri vasıtasıyla sefere ulaştırılmıştır. Mektupta, Nahigian övülmekte ve Worcester şehrinde hakkındaki kötü söylentilerin düşmanı Tophanelian tarafından çıkarıldığından

36 BOA. HR. SYS. Dos. 2823, No. 15.

37 BOA. Y. A. HUS. Dos. 238, No. 53; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 8, Belge No. 133, 137.

38 BOA. HR. SYS. Dos. 2735, No. 29; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 9, Belge No. 121; Cilt 10, Belge No. 57; Bazı Müslümanların da din değiştirerek misyoner mektuplarıyla ABD’ye gittiklerini bildirmiştir.

bahsedilmektedir. Worcester'de iki karşıt Ermeni grubunun olduğu, Nahigian'ın mensubu olduğu grubun devlet yanlısı ve Tophanelian grubunun dini bir grup olup Gregoryen Ermenilerden oluştuğu öğrenilmiştir. Mavroyeni Bey iki grubu da tanımadığını ve bu kişilerden hiçbirisiyle görüşmediğini belirtmektedir. Ayrıca Mavroyeni Bey, Nahigian hakkında yeterli bilgi alamadığından dolayı Nahigian'a vize vermediğini de bildirmektedir³⁹.

Göçmen topluluğunun ulusal uyanışı, Mıgırdıç Portakalian'ın Amerika'ya ziyaretiyle başlamıştır. Portakalian'ın, 3 Ekim 1888 tarihinde Worcester Amerikan Protestan Kilisesinde bir konuşma yapması planlanmıştır. Muhafazakâr bir vaiz olan Asadour Antreasian'ın Portakalian'ın kilisede konuşma yapmasına karşı çıkması üzerine kilise papazı konuşmayı iptal ettirmiştir. Portakalian konuşmasını başka bir yerde yaparak dinleyicilerin dikkatini başkalarının insafına muhtaç olmamak için kendi kurum ve tesislerinin kurulmasına ihtiyaç olduğuna çekmiştir. Düşüncesi hemen uygulamaya konularak "Armenian Academy (Kachar Haykakan)" kurulmuş ve 16 Ekim tarihinde Mikael Tophanelian Akademiye başkan seçilmiştir. Daha sonra Antreasian ile düşman olmuşlar ve O da kendi protestan organizasyonunu kurmuştur. Dinin toleranssızlığı her iki grubu da zor duruma düşürmüş ve toplulukta anlaşmazlıklar artmıştır. Sonunda Antreasian, Washington Sefaretine Ermeni Akademisi'nin devrimci faaliyetler içinde olduğunu ve Osmanlı Padişahı karşıtı propaganda yaptığını iddia ettiği bir dilekçe sunmuştur⁴⁰. Tophanelian, Washington'a gidip Sefirle konuşarak durumu düzeltmeye çalışmıştır. Aynı zamanda 3 Kasım tarihinde Patriğe bir mektup yazarak Sefaret ile arasında aracılık etmesini talep etmiştir. Patrik, 13 Kasım tarihinde Amerikan Ermeni cemaatinde kendisine bağlı papaz bulunmadığı için temsil edemeyeceği cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ermeni Akademisi Patrikten sadece Worcester Ermenileri için olmamak üzere bütün Ermenileri temsil edecek bir görevlinin gönderilmesini talep etmiş ve Patrik, Hovsep Sarajian'ı göndermiştir. Protestan Ermeniler ile 13 Şubat 1886 tarihinde New York'da kurulan ve milliyetçi fikirleri yaymaya çalışan Ermeni Birliği örgütü buna karşı çıkmışlardır⁴¹. 21 Mart 1894 tarihinde "Worcester Daily Spy" gazetesi Hınçak lideri Nişan Karabetyan ile bir ropörtaj yayınlarak propagandaya yardım etmiştir⁴².

39 BOA. HR. SYS. Dos. 69, No. 13.

40 Söz konusu dilekçe ile ilgili BOA'da bir bilgiye ulaşılamamıştır.

41 George Byron Kooshian Jr. *the Armenian ...*, s. 128-130.

42 Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetler (1892-1896)", *Ermeni Araştırmaları: 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, III. Cilt, Ankara: ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yay. 2003, s. 27-37.

Harputlu bazı Müslümanların, New York'a gelerek Worcester, Providence ve diğer şehirlere dağıldığı anlaşılmıştır. Boston Şehbenderi Baltacı Efendi'nin bildirdiğine göre; bu Müslümanların 1893 tarihindeki miktarı 60–70 civarında olup bazıları da işsizdir. Şehbender, Ermenilerle Müslümanlar arasında bazı anlaşmazlıklar bulunduğunu, çare bulunmazsa sorun çıkacağını ve Worcester'de bulunan "Ferhat" isimli kişinin bir arbeye çıkarmasının beklendiğini bildirmiştir⁴³. Washington Sefareti, Hariciye Nezaretine, Ermenilerin Müslümanlara kötü davrandıklarını ve Müslümanların muhitlerinden memnun olmadıklarını bildirmiş ve ABD'ye göç etmelerinin önlenmesini istemiştir⁴⁴. Washington Sefaretinin 28 Mayıs 1894 tarihinde bildirdiğine göre; Worcester fabrikalarında çalışan Müslümanlar, Ermeni tahrikçilerinden şikâyet etmektedirler. Amerika'da bulunan Ermenilerin, Müslümanlarla ilgili her konuda aleyhte bulunmayı alışkanlık haline getirdiklerini bildirmişler ve sefir de bu durumu teyit etmiştir. Sefir, Ermeni örgütü için para toplandığını ancak toplanan miktarın abartıldığını bildirmektedir. Ermenilerin Osmanlı sularına gönderilmek üzere Amerikan Hükümetine iki zırhlı satın aldıkları dedikodusu da bulunmaktadır⁴⁵. Harputlu Nahigian'ın, Müslümanları da Osmanlı Devleti aleyhine faaliyette bulunmak için teşvik ettiği Hariciye Nezaretine bildirilmiştir⁴⁶.

9 Nisan 1893 tarihinde tespit edilen ilk Müslüman-Ermeni kavgası gazetede yayınlanmıştır. Katolik Ermeniler, Paskalya nedeniyle Müslümanlar ve Yunan asıllıları kutlama için Worcester'in Dungarvan bölgesine davet etmiştir. Hıristiyanlardan birinin masa örtüsüne haç işareti çizmesiyle başlayan tartışma, silahlı bıçaklı bir çatışmaya dönmüştür. Görgü tanıklarının anlattığına göre; kan oluk gibi akmış, on bir kişi kavgaya nedeniyle tutuklanmıştır⁴⁷. Mavroyeni Bey, 15 Mayıs 1893 tarihinde Worcester polis tutanaklarını Hariciye Nezaretine göndermiştir. Raporlarda, Ermenilerden de Türk diye bahsedilmektedir. 1 Nisan 1893 tarihinde, Bloomingdale Caddesinde bir grup Türkün toplandığı ve polislerin olay yerine gelerek kalabalığı dağıtmaya çalışırken arbeye yaşandığı ve yaralananlar olduğu rapor edilmiştir. Tutuklananların isimleri şunlardır; George Visara, Akel Haddad, İsak Bisara, George Mekeol, Selim Martin ve V(?). Abdno⁴⁸. Tutuklananlar as-

43 BOA. HR. SYS. Dos. 2851, No. 14; 8 Mart 1893 tarihli bir yazıda da ermeni göçmenlerin Müslüman göçmenlere kötü davrandığı bildirilmiştir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 11, Belge No. 154.

44 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 16, Belge No. 10.

45 BOA. HR. SYS. Dos. 2853, No. 3.

46 BOA. MV. Dos. 82, No. 86.

47 BOA. HR. SYS. Dos. 2735, No. 43.

48 BOA. HR. SYS. Dos. 2735, No. 44.

len Türk asıllı olmamalarına rağmen resmi tutanaklara Osmanlı vatandaşlığının Amerika'da algılandığı şekliyle, Türk olarak kaydedilmiştir.

1893 tarihinde, rahip Çitciyan'ın devlet aleyhinde faaliyette bulunduğu tespit edilerek kim olduğu, ne zaman Worcester'e gittiği ve ne ile meşgul olduğu konusunda New York Şehbenderinden araştırma yapılması istenmiştir⁴⁹.

1895 yılından itibaren Osmanlı Devleti, özellikle Ermeniler için önemli bir yerleşim merkezi olan Worcester'i izlemeye başlamıştır. Rahip Derunyan ve Tophaneliyan başta olmak üzere Worcester'deki Ermeni liderleri, Osmanlı Sefaretinin dikkatle takip ettiği, en çok önem verdiği kişiler olmuştur⁵⁰.

Worcester'de yaşayan Ermenilerin yaptıkları miting ve toplantılarda söyledikleri "Sason Feryadı" isimli Ermenice şarkı, 1895 yılında Washington Sefaretince Fransızcaya çevrilerek Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Tercüme bürosunun Osmanlıcaya çevirdiği şarkı şöyledir:

"Sason Feryadı

Ağla ey bedbaht Sason kazâsı ağla. Sana "ne için ağlıyorsun" diyecek kimse yoktur. Tali-i na-sazın ağlamaktır. Senin hal-i yeis-i alüd yine teselli bahş olacak ferd-i aferide mefkuddur.

49 BOA. HR. SYS. Dos. 2735, No. 40; Mehmet Şükrü Efendi isminde bir Türk, Eleşkirt'te Gegham isimli bir Ermeniye Türkçe öğretmiş ve kendisi de Ermenice öğrenmiştir. Ermeni okullarında Türkçe öğretmenliği yaparken Çevirme köyünde sağlığı pek iyi olmayan Harput Amerikan Koleji öğrencisi Karekin Chitjian ile karşılaşmıştır. İki iyi arkadaş olmuşlar ve bir gün Chitjian ile aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir. Daha fazla Müslüman kalmak istemiyorsan kendine bütün Hıristiyanlar gibi ikinci bir isim almalsın O zaman Abrahamian olarak çağırılmak isterim. Çünkü ben İbrahim'in oğluyum. Hayır, sen beden olarak İbrahim'in oğlusun, ruh olarak İncil'in oğlusun. Bundan dolayı Aveteranian (İncil'in oğlu) olarak çağırılacaksın. Aveteranian (Mehmet Şükrü Efendi) Rusya, İsveç, Çin, Almanya ve Bulgaristan'da misyoner olarak çalıştı. 1918 yılında German Orient Mission'dan ayrılarak Richard Shafer ile Potsdam'da Dr. Lepsius'un misyonuna katıldı ve 1919 yılında öldü. Karekin Chitjian, Harput'ta eğitimini tamamladıktan sonra vaiz olarak bir köye gönderildi. Orada bulunduğu zaman içinde politikaya merak sardı ve Türklerden nefret etmeye başladı. Karısı ve çocuklarını geride bırakarak Amerika'ya kaçtı. Amerika'da Armenian Evangelical kilisesinde vaizliğe başladı. Ermenileri bir arada tutmak için "Voice from the Homeland" adıyla bir dergi çıkarmaya başladı. Amerika'da 20 yıl çalıştıktan sonra Londra'da devrimci Ermeni komitesi toplantısına katıldı. Liberal bir Ermeni toplumunun oyunlarla, düzenbazlıkla ve yanlışlıklarla başarılacağını sadece barışçıl olarak başarabileceğini savundu. Çoğunluğun desteğini alarak Dünyada Ermenilerin yaşadığı ülkelere giderek oralarındaki Erenilere anlatmasına karar verildi. Bir devrimci Ermeni gazeteci onu insanlık düşmanlığı ile suçladı. İlk olarak Avrupa gezisine çıktı. Bulgaristan'a gitti. Şumnu da Aveteranian ile görüştü. Aveteranian kendisine tehlikede olduğunu, politik partilerle mücadeleyi bırakmasını ve vaiz olarak insanlara hizmet etmesini tavsiye etti. Chitjian, Tiflis'te vereceği konferanstan sonra işine döneceğini söylemiş ancak Odesa'da Ermeni devrimcileri tarafından öldürülmüştür. John Aveteranian, Richard Shafer, John Richard, *A Muslim Who Became a Christian*, Hartford, England: Autors Online Ltd., 2002, s. 43-46.

50 BOA. HR. SYS. Dos. 2739, No. 22.

Ey garik-i hüzn ve keder Sason toprağı heyhat senin gözlerinden efşandır. Ben senin ah u iniltini işitiyorum. Nale ü feryadın beni dilhun ediyor. Pir-ü masume izhar-ı rahm ve şefkat olunmayarak biçare yavrularım hak-i pak-i vatan üzerinde bilarahm helak edildiler. Validesinin aguş-u şefkatinde izhar-ı şebaşetle tebessümnişar olan bir tıf-ı masumun tebessümüne düşman kalbini mukabele etti. Ötede beride (.....) olan vatan (...) sadaları vasıl-ı zaman dehşet olunca hedef-i tiğ-i düşman oldu. Zalimler genç kızları bir mahalle cem ile tebdil-i din etmelerini teklif verdi. Muvafakat görmeyince bikirlerini izale ediyorlar. O biçareler biz Hıristiyan geldik, Hristiyan kalacağız. Toprak üzerinde sürünen bu vücutlardan başka bir şeyimiz yoktur. Bizi katl ediniz demekle iktifa ediyorlar. Biçare kızlar ve daha sair birçok kesian suret-i barahmanede itlaf olunuyor. Elli Ermeni bir mahalde toprağı yatırırlarak üzerlerine çalı çırpı yığılmış ve ateşe verilerek ve diri diri ihrak olunmuştur. Biraz sonra sağ olarak meydana çıkan bir Ermeniye vay daha sağ Ermeni kalmış denilerek parça parça edilmiştir. Yalnız köy çobanıyla bir rahip(.....) namında biri masum ve itaatkar ad olunarak tüme-i şimşir olunmadan korunmuştur. Caniler kimseye merhamet etmiyorlar. Bir rahibin boynuna zincir geçirerek bir dağdan diğerine sürükledikten sonra kesmiştir. Memalik-i Şahanede katl ve şenayi icra olunmakta orada Ermeni ecdadıyla memlü kanlı bir nehir cereyan etmektedir. Osmanlı askeri, Ermeni itlaf eder ise bunu makam-ı iftiharda beyan eylemekte diğeri yüz kişi katl eylediğini söylemektedir. Ey cemiyet-i beşeriye Ermenilerin duçar buldukları sefalet ve mezelleli görmüyor musunuz? Ne zamana kadar gayri müteessir kalacaksınız? Kulaklarınız sağır mıdır, işitmiyor musunuz? Bu nida ve niyaz hep Ermenilerindir. Ey Cenab-ı Hak, ümidim yalnız sendedir. Sen adilsin. Ahkam-ı ilahiyyen (.....) Sen müntekimsin. Elbette Ermenilerin düşmanlarını görür ve intikam alırsın⁵¹.”

Anlaşılan Ermeniler, kendi milletine de asılsız iddialarla ilgili olarak propaganda faaliyetlerini başarıyla yürütmüşlerdir. Bu toplantılara katılan yabancıların da etki altında kalmamaları mümkün görülmemektedir. Ermeniler, masum millet rolünü başarıyla oynamışlardır. Bu propaganda sadece Worcester’de kalmamış Erme-

51 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 35.

nilerin bulunduğu her yere yayılmıştır.

Washington Sefiri Mavroyeni Bey, 27 Aralık 1892 tarihinde Hariciye Nazırı Sait Paşa'ya gönderdiği yazıda Ermenilerin en büyük toplantılarından birinin Worcester Lorell St.deki Ermeni Kilisesinde G. Giragos'un başkanlığında toplandığını ve amacın Nisan ayında Worcester'de, Amerika'da bir Ermeni kongresinin yapılması kararının verildiğini bildirmiştir. Toplanacak kongrenin amacı, Amerika'daki Ermenileri entelektüel, sosyal ve politik yönden yükseltmenin tartışılmasıdır. Kongrenin Worcester'de toplanmasının nedeni de diğer şehirlere nazaran daha çok Ermeni'nin bu şehirde yaşamasıdır⁵². Yine 1895 yılında Worcester Ermenileri, merkezi Worcester'de veya New York'ta olmak üzere birleşik bir Ermeni derneği kurulması için Amerika'daki Ermenilere müracaat etmeye karar vermişlerdir⁵³.

Worcester'de 1895 yılında yapılan bir toplantıda ise, Amerikan kamuoyuna hitaben bir beyanname yayımlamaya karar verilmiştir. Beyanname sadece Worcester gazetelerinde yayımlanmıştır⁵⁴.

Worcester'de görevlendirilen Pinkerton Dedektifik Bürosu, Ermeni komitelerinin her Pazar toplanarak Osmanlı memurlarına dayandırılan asılsız mezalim ile ilgili görüşüklerini bildirmiş, dışarıdan başka birinin bu topluluğa girmesinin zor olduğunu, çünkü Ermenilerin sadece kendi millettaşlarıyla iş yaptıklarını tespit etmiştir⁵⁵.

Washington Sefareti, New York Ermenilerinin Worcester Ermenileriyle birlikte, Londra'da bulunan Sason'lu üç Ermeni'yi masraflarını karşılayarak Amerika'ya getirtmek istediğini öğrenmiştir. Ermeniler, Amerika'ya gelecek Ermenileri kullanarak Ermeni davasına yardım edeceklerini düşünmektedir. Bunu en çok destekleyenler Seron, Sekayan, Derunyan ve Barakyan isimli Ermenilerdir. Mitinglerle daha önce Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne teklif ettikleri ıslahatı reddedip bağımsızlık talep etmektedirler. Rahip Filip Maksum (?), Rahip Frederik Gadin (?) ve Rahip Frank (?) gibi Ermeni yanlıları ile Kulasyan(?) isimli Ermeni Osmanlı Devleti aleyhinde nutuklar söylemektedir. Amerikan Hükümetinden, Ermenileri destekleyen İngiltere'nin faaliyetlerini desteklemesini istemektedirler. Ayrıca "Terkibat-ı Faaliye Cemiyet-i Milliyesi" kâtibi rahip Frank (?)'ın

52 BOA. HR. SYS. Dos. 2735, No. 36.

53 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 26, Belge No. 31.

54 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 43.

55 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 68.

Gladston ve Bryce'a yazdığı bir yazının imza kampanyasının sürdürülmesi Protestan rahiplerden rica edilmektedir. "Dük Darjil" ve "Dük de Westminster" gibi Osmanlı Devleti aleyhinde bulunanların desteğini almayı ummaktadırlar.

Yine 1895 yılında Rahip Marshall, Hallway, Miks(?), Gold tarafından, Worcester'de düzenlenmesi planlanan mitingün düzenlenememesi üzerine, Protestan rahiplerinden Ermeni mezalimi hakkında vaazda bulunmaları tavsiye edilmiştir. Artık Ermeni meselesi kamuoyunda dini bir sorun haline getirilmiştir⁵⁶.

Bu faaliyetler ve miting çalışmaları nedeniyle Washington Sefareti, Amerikan Dışişleri Bakanlığına 27 Haziran 1895 tarihinde bir nota vermiştir⁵⁷.

8 Eylül 1895 tarihinde Worcester Ermenilerinin yaptıkları mitingde, Amerikan Hükümetinden Ermenilerin yaşadıklarına kayıtsız kaldığı, Osmanlı Devleti tarafı olduğu ve misyonerlerin haklarını korumadığı için İstanbul Elçisi Terrell'in görevden alınmasını istedikleri Washington sefareti tarafından bildirilmiştir⁵⁸.

Worcester Belediye Başkanı, 1896 yılı başında Amerikan Kızıl Haç Başkanı Bayan Barton tarafından Ermenilere gönderilecek tahılın yükleneceği bir savaş gemisinin Osmanlı Devleti nezdine gönderilmesini Amerikan Kongresinden talep etmiştir. Washington Sefareti, Ermenilere yardım toplamak için daima Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyette bulunulduğunu, maksadın yardım toplamak olmadığını ve bunun kabul edilemez olduğunu Amerikan Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir⁵⁹.

1895 yılında İstanbul Ermeni Patriğinin, Sason'da meydana gelen olaylardan dolayı çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan Ermenilere yardım edilmesini, kiliselerde yardım toplanmasını isteyen bir mektubunun açıklandığı İngiliz gazetelerinde yazılmıştır. "Association Fil-Armen D'americ" derneğinin katibi Ayvazyan, Washington'da bulunan rahip Johnston'a ve Worcester Ermenileri, rahip F. E. Clark'a bahse konu yardım kampanyasından dolayı teşekkür etmiştir⁶⁰. Worcester Our Savior kilisesi rahibi Derunyan, İstanbul Ermeni Patriğinin kendisinden Anadolu'da yardıma muhtaç Ermeniler için yardım toplamasını istediğini iddia

56 BOA. HR. SYS. Dos. 2850, No. 4.

57 BOA. HR. SYS. Dos. 2850, No. 3.

58 BOA. HR. SYS. Dos. 2838, No. 41.

59 BOA. HR. SYS. Dos. 2834, no. 27.

60 BOA. HR. SYS. Dos. 2850, No. 22.

ederek kilisesinde yardım toplamış ve Worcester'de çıkan "Telegram" gazetesinde haber olarak yayımlanmıştır. Sefaret, zaten fakirlik içinde bulunan Ermenilerden Patriğin böyle bir istekte bulunamayacağını bildirmiştir⁶¹. Gazete her zaman Ermenileri destekleyici yazılar yazmıştır⁶². Anlaşılan, Derunyan propagandanın her türlüünü kullanmıştır.

Anlaşılan kan davaları bile Amerika'ya ulaşmıştır. 1896 yılında Worcester'de Misak Der Sahacıyan, Bağdasar Şivanyan tarafından öldürülmüştür. Şivanyan, Sahacıyan'ı Tarsus'ta Hacı Kiragos ve eşini öldürdüğü için katlettiğini söylemektedir. Sahacıyan'ın avukatı, konunun açıklığa kavuşturulması için Washington Sefaretine başvurmuştur⁶³.

Hariciye Nazırı Sait Paşa, 5 Kasım 1893 tarihinde Washington Sefiri Mavroyeni Bey'den ABD'deki Ermenilerin faaliyetlerinin izlenmesini ve kimlerle irtibatlı olduklarının araştırılmasını istemiştir⁶⁴.

1894 yılından itibaren belgelerde Osmanlı Devleti'nin görevlendirdiği dedektif bürolarıyla ilgili yazışmalara rastlanmaktadır.

Osmanlı Sefiri, dedektiflik bürosundan Worcester'de yaşayan Ermeni isyancıların isimleri ile eşkâllerini, Lowell'deki Ermenilerden bazılarının Rusya'ya ve oradan da Osmanlı Ülkesine geçmek için Amerika'dan yola çıkıp çıkmadıklarını araştırmasını istemiştir⁶⁵. Araştırma sonunda Pinkerton dedektiflik bürosunun 1895 yılı Ocak ve Şubat aylarında 53 State St. Boston Massachusetts'deki Osmanlı Şehbenderliğine yazdığı raporlar şunlardır:

"23 Ocak 1895 (Çarşamba) – Sizden aldığım emirler doğrultusunda Worcester'e sabah 11 trenine bindim ve 12.10 da vardım. "Worcester Telegram" muhabiri McCarthy'den öğrendiğime göre Ermeniler Laurel St. Our Savior Kilisesinde ayın 14'ünde toplanmışlar ve gizlilik ve bağlılık yemini eden on kişilik bir komite atanmış. Bu 10 kişi isimlerini sadece kendilerinin bileceği 12 kişi görevlendirecektir. Ocakın 27'sinde Our Savior Kilisesinde buluşacaklar ve 12 kişiyi atayacaklardır.

61 BOA. HR. SYS. Dos. 2834, No. 47.

62 Pamela E. Apkarian-Russell, *The Images of...*, s.116.

63 BOA. HR. SYS. Dos. 2859, No. 15.

64 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Cilt 16, Belge No. 18; Konu hakkında ayrıca bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, "Washington'da Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni Bey ve Ermeni Galesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 4, Ankara, Aralık 201-Ocak 2002; Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774–2005*, 2. Basım, Ankara: Bilgi Yay., 2005.

65 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 35; Belgede raporların Osmanlıca özetleri bulunmaktadır.

“Our Savior Kilisesi Ermeni kilisesidir ve şu an sorumlusu rahip Rev. Maghakia Deroonian, iki yıl önce rahip olarak Ermeni patriği ile beraberdi. Bu hareketin liderliğini ve kilisenin sorumluluğunu geçen Mart'ta aldı. Önceki kilise sorumlusu Rev. Hersop (Hovsep) V. Sarajian'in şu an İran'da bulunduğu rapor edildi.

“Bu hareketin öncülerinden ve Fountain St. de yaşayan zeki Ermeni Elia Boyajian geçen hafta ailesini görmeye gitti ve İstanbul'da yakalandı. Worcester'deki Ermeni kolonisinin sayısı 1.000 civarında ve birbirlerini çok tutuyorlar. Mr. Boyajian'ın tek İngilizce konuşan olduğu söyleniyor ve Our Savior kilisesi rahibi Rev. Maghakia Deroonian İngilizce bilmiyor. Yarın bu hareketle ilgisi olanların isimlerini ve adreslerini temin edeceğim ve Ermenilerin en zekileriyle göreve devam edeceğim.

“24 Ocak 1895 (Perşembe) – Burada Ermenilere ait iki ayrı parti var. Birincisi Hınçakist ve genel merkezi Atina'da. Sekreteri M. B. Seron, 14 Castle St.'de oturuyor. Teknik ressam ve Belmont sokağındaki gece okulunda öğretmen. Seron buradaki Ermeniler tarafından sevilmiyor.

“M. S. T. Hahigian bu hareketteki diğer bir kişi. Hannover sokağında komisyonculuk ve doğu ile ilgili ve matematik kitapları satıcılığı yapıyor. İki yıl kadar önce İstanbul'a gidip dönmüş. Rev. Mr. Kamalian'ın sorumluluğundaki Congregationalist Protestant kilisesine bağlı. Elm sokağındaki YMCA binasındaki Curtis salonunda buluşuyorlar.

“Devrimci (Revolutionary) Parti gizlice Türk kilisesi (Our Savior Kilisesi)'nde toplanıyor ve Deroonian'ın bu hareketin öncüsü olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu partinin seçimi Pazar günü olacak ve 12 kişi seçilecek.

“İlişikteki kâğıtlar Boston Globe Ofis tarafından oluşturulmuş ve Worcester'deki diğer gazetelere gönderilmiş, fakat hiçbiri tarafından yayımlanmamıştır. Ofisi Walker binasında olan Avukat Carroll tarafından bir mektup İran'a gönderilmek üzere Paris'teki bir ajansa gönderilmiştir. Mektup oradan da Sasun'a gönderilecektir. Carroll Worcester Ermenilerinin işlerini takip ediyor.

“Dün gece muhabir Mccarthy'i Belmont Sokağı Ermeni okulunda ziyaret ettim ve Seron ile tanıştırdım. Sonra Our Savior kilisesi bodrumundaki Ermeni okulunu ziyaret ettik. Rahip Deroonian'ı gördük. Bir grup Ermeni evini ve Elm Sokağındaki salonda bir grup genç Ermeni'yi ziyaret ettik.

“Telegram gazetesini bürosunda Mccarthy'den ayrıldığımda saat tam 12.55'ti. Burada-

ki Ermeniler çok korkaktı. Buralarda casuslar olduğuna inanıyorlardı. Onlara sessizce ürkütmeden yaklaşmam gerekiyor. Her nasılsa bir şekilde güvenlerini kazandım ve Pazar günkü toplantıya davet edildim.

"25 Ocak 1895 (Cuma) – Worcester'deki önde gelen Ermeni tabrikçileri aşağıdaki gibidir:

"Manoog B. Seron; Hınçakistlerin veya Devrimcilerin sekreteri, M. S. T. Habigian; komisyoncu, 47-1/2 Hanover St., Rev. Maghakia Deroonian; Our Savior kilisesi rahibi, Edward Topanalian; 5 Flint St., Rev. Mr. Chitcian; Boston Protestan Kilisesinden, Worcester Hınçakistlerinin önde gelenlerinden, Rev. K.G. Kamelian; Ermeni Congregational Kilisesinden, John Yazigian; aynı kilisenin Pazar okulu öğretmeni, aynı zamanda Hınçakist liderlerden.

"Worcester'de iki gizli örgüt var. Hınçakist veya Devrimci (Revolutionary) parti si sekreteri Manoog B. Seron. 244 Main St. deki Grange salonunda buluşuyorlar. Toplantı için belli zamanları yoksa da genelde Pazar geceleri toplanıyorlar. Bunlar Worcester'deki Ermenilerin küçük bir kısmını oluşturuyorlar.

"Diğer örgüt, Ermeni Ulusal Ligi 63 Laurel St.'deki Our Savior kilisesine bağlıdır. Marttan beri orada olan ve kilisede yaşayan rahip Maghakia Deroonian tarafından yönetiliyorlar. Pazar akşamları kilisede toplanıyor ve toplantı akşam yediden gece bir-ikiye kadar sürüyor.

"Kilisenin önceki papazı Hersop V. Sarajian, şu an İran sınırında ve ona buradan posta gönderiliyor. Diğer elemanlarca iç kesimlere iletiliyor. Postanın çoğunluğunu Komisyoncu M.S.T. Habigian gönderiyor, Manoog B. Seron da bazen gönderiyor. Ermeniler davaları için Amerikalıların yardım ettiğine inanmıyor. Burada her Ermeni davaları için 10 dolar yardım yapıyor.

"Worcester'deki Ermeniler hakkında pek fazla bir şey bilinmiyor. Kendilerini çok iyi gizliyorlar. İngilizceyi konuşanların sayısı 18'i geçmiyor. Deroonian çok az İngilizce biliyor. Dışarıdan ilgi gösterenler "Worcester Daily Telegram"dan McCarthy ve McPherson'dur.

"Bu akşam rahip Deroonian'ı ziyaret ettim. Orada yabancı bir Ermeni vardı. Topluluk büyük miktarda gazete ve mektup aldıklarından dolayı oldukça heyecanlıydı. Yabancıyı muhabir McCarthy de tanımıyordu. Sanırım pazar toplantısına katılmayı planlıyordu."

Avukat Carroll beş yıldır Ermenilerle iş yapıyordu. Şimdi ondan uzaklaştıklarını ve sorumlunun Komisyoncu Habigian olduğunu düşünüyor. Bu iki adam iyi anlaşamıyor ve Carroll, Habigian'ın Ermenileri soyduğunu söylüyor.

“26 Ocak 1895 (Cumartesi) – Bu sabah Rev. Alexander H. Vinton’u 13 Ashland St. Worcester adresindeki “All Saints Episcopal Church”de ziyaret ettim. Bana Ermenilerin Worcester’e ilk geldiklerinde ibadet edecekleri bir yerleri olmadığından kendi kilisesine katıldıklarını söyledi. Üç yıldan biraz fazla süre önce, “Congregational” misyoneri Rev Mr. Hitchcock, Ermenice bilmediğinden geriye döndü ve kilisesine bağlı çok sayıda Ermeni’yi Congregational kilisesine götürdü. Yaklaşık o zamanlarda Hersop V. Sarajian geldi ve Ermeni kilisesini kurdu. Kilisenin papazı oldu ve Our Savior kilisesini inşa etti. Doktor, bana Horsep V. Sarajian’ın şimdi İran’da bir yerde olduğunu söyledi. Bana onun rahip elbiseli bir fotoğrafını gösterdi. Doktor Tophanelian isimli birinin hala Worcester’de olup olmadığını sordu. Orada olduğunu söyledim. Bana onun hilekâr biri olduğunu ve bir defasında üç yıl önce Türk hükümeti adına çalıştığı düşünüldü. Para hangi taraftaysa o tarafta yer alabileceğini söyledi. Kilisede gizli planlar hazırladığını söyledi.

“Saat 02.00’de Ermeni çevirmen Armen Kunoony ile buluştum ve birkaç Türk evini ziyaretten sonra 11 Fountain St.’deki evine gittik. Burası 20 Ermeni’nin kaldığı bir evdi. Kunoony’e kendisi ve Worcester’deki önde gelen Ermenilerin isimlerini yazdırdım:

“Maghakia Deroonian; rahip, Kamalian; başkan, M. S. T. Nahigian; ithalatçı, M. Tophanelian; profesör, G. Barakian; başkan, S. Prood; kuyumcu, Vartoogicus; vaiz, E. Boyagian;...

“Önceki raporda bahsedilen kişi Vartoogicus’tur. Ailesi ve evi New York’tadır. Bana 32 yıldır Amerika’da oturduğunu, 7 yıl önce evine gidip ailesini getirdiğini söyledi. Rahip Deroonian ile birlikte kalıyor.

“Bu gece Ermenilerin YMCA binasındaki Curtis salonunda yaptığı toplantıya katıldım. “Enclosed Song” söylendi ve büyük alkış aldı. Toplantının kapanışında amaçları yararına satış yapıldı. Deroonian’ın Gladston’a yazdığı mektubun cevabını almak üzere olduğunu duydum.

“27 Ocak 1895 (Pazar) – Bu sabah New York Herald gazetesinin birkaç nüshasını alarak Our Savior kilisesine gittim. Kilise yönetim odasında Seron, Deroonian ve Vartoogicus ile görüştim.

"Akşam, Main St.'deki Grange salonundaki Hıncakist karargâhına gittim. Fakat toplantı yoktu. Sonra Our Savior kilisesinin bodrum katındaki toplantıya katıldım. Konuşma yapmak için çağırıldım ve bir tercüman vasıtasıyla hitap ettim. Gece boyunca Seron benden New York Herald adına çalıştığımı gösteren belgeleri istedi ve ben gösteremedim. New York Herald gazetesi ofisine telgraf çekti ve olumsuz cevap alınca benden açıklama istedi. İki adam benimle Bay State oteline gelirse onlara belgeleri gösterebileceğimi söyledim. Teklifimi kabul etmediler ve tehlikede olduğuma dair gazete yöneticisine telgraf çekmemi istediler. Toplantı bitinceye dek beni orada tuttular ve toplantı bitince Worcester Telegram muhabirleri McCarthy ve McPherson ile birlikte ayrıldım. Birkaç Ermeni bizi Laurel St. in başına kadar takip etti. Evleri oralarda sanırım. Otele gelince Seron ve diğer Ermenileri beni beklerken buldum. Tekrar benden belgelerimi göstermemi istediler. Onlara bu tarz davranıştan hoşlanmadığımı ve şu an gösteremeyeceğimi söyledim. Yarın (Pazartesi) onları tekrar görüp göstereceğimi söyledim.

"28 Ocak 1895 (Pazartesi) – Worcester'i bu sabah saat 09.32 de terk ettim ve Boston'a saat 10.45 de ulaştım. Ajansa rapor verdim.

"Aşağıdaki rapor Worcester'deki Ermeni liderlerinin bilgilerini kapsamaktadır:

"-Maghakia Deroonian; rahip, 55 yaşında, 1.68 boyunda, iri yapılı, koyu renk gözlü, uzun siyah sakallı, uzun siyah pelerin ve siyah takke giyiyor ve az İngilizce konuşuyor.

"-K. G. Kamelian; Congregational kilisesinin vaizi, 55 yaşında, 1.73 boyunda, orta yapılı, griye dönen saçlı, koyu renk gözlü, gri bıyıklı, gri takım elbiseli ve yumuşak keçe bir şapka giyiyor.

"-M.S.Nahigian; ithalatçı ve komisyoncu, iş adresi 47-1/2 Hanover St. Worcester, 50 yaşında, 1.73 boyunda, iri yapılı, koyu tenli, koyu renk saçlı, koyu renk gözlü, siyah sakallı, koyu renk kıyafetli, altın rengi çerçeveli gözlüklü, siyah keçe şapka giyiyor.

"-M. Tophanelian; profesör, 51 Friends St. Worcester, teknik ressam, 60 yaşında, 1.73 boyunda, koyu tenli, gri saçlı, koyu renk gözlü, kısa kesilmiş gri sakallı, gri elbiseli, arkadaşlarından daha iyi İngilizce konuşuyor.

"-Vartogicus; vaiz, New York'ta oturuyor, 60 yaşında, 1.73 boyunda, orta yapılı, soluk tenli, gri saçlı, gri renk gözlü, kısa kesilmiş sakal ve bıyıklı, siyah elbiseli, konuşurken ellerini ovuşturuyor.

“-Armen Kunoony; 11 Fountain St. Worcester, Ermenice çevirmen, 23 yaşında, 1.68 boyunda, iri yapılı, koyu tenli, kahverengi saçlı, koyu renk gözlü, yeni çıkan sakalları var, gri elbiseli.

“-Boyagian; 11 Front St., 32 yaşında, 1.73 boyunda, ince yapılı, koyu tenli, siyah saç ve sakallı, koyu renk gözlü, gri elbiseli.

“-M. D. Seron; Hınçakistlerin sekreteri, evi 14 Castle St.de, Belmont sokağı gece okulunda Ermenilerin öğretmeni, 45 yaşında, 1.70 boyunda, koyu tenli, koyu renk gözlü, siyah saçlı, siyah bıyıklı, siyah elbiseli, gözlüklü.

“-Sarkis; 11 Fountain St., 22 yaşında, 1.68 boyunda, iriye yakın, koyu tenli, koyu renk gözlü, koyu renk saç ve sakallı, kahverengi elbiseli.

“30–31 Ocak, 1 Şubat 1895 - Sizlerden aldığım talimatlar gereğince Lowell'e gittim ve üç günlük süre içinde bütün bilet satış yerleri ve komisyoncuları dolaşım. Ermenilere herhangi bir bilet satan birini bulamadım. Bağlantı kuran Ermeni veya Rus ajanlarına ait bir bilgiye ulaşamadım.

“Geçen üç gün boyunca Lowell'i didik didik ettim. Fakat 50 Ermeni'nin Rusya'ya gemiyle gönderilmesine dair hiçbir şey bulamadım.

“Rehberden aşağıdaki listedeki bilet ajanlarını buldum ve hepsini sorguladım: W.L.Moore; 41 Merrimac St., Simon H. Haris; 33 Central St., C.H.Nudd&Co., B.G.Quimby, J.B.Swift; Barrasters' Hall

“Bankerler arasından şu isimleri buldum: Allen, Whiting & Co.; 53 Central St., F.R.Cordley&Co.; 26 Central St., A.S.Guild; 1 Wyman Exchange, M.Gilbert Perkins; 265 Liberty St.

“18 Appleton St'de nakliyatçı adı altında Dennis Murphy adını buldum. Sipariş ofisi yoktu, fakat rehberi araştırırken Lowell'de Automatic Cartridge Mfg. Co. Şirketinin bulunduğunu öğrendim. İşleri mühimmat üretimiydi. Bunu Rusya'daki isyan zamanında buradan Ermenilerin siparişleri ile bağlantılı olabileceğinden dolayı notuma aldım. Dennis Murphy nakliyatçıyı ziyaretimde biletleri satmış olabileceğinden dolayı gardını düşürebilmek için iyi bir hikâye uydurdum. Onu dükkânında özel bir odaya aldım ve Rudolf Spinoff ve Luther Grotck adlı Union Court, Lynn'de yaşayan iki Ermeni'yi aradığımı söyledim. Onların bir saldırıdan dolayı arandığını ve onları Lowell'e kadar takip ettiğimi ve onların Rusya veya diğer bir ülkeye gönderildiği ha-

berini aldığımı söyledim. Geçen ay içerisinde Ermenilere veya Rusya'ya veya herhangi bir ülkeye gitmek isteyen birilerine bilet satıp satmadığımı sordum. Mr. Murphy ilgileniyormuş gibi yaparak hafızasını yokluyormuş gibi yaptı ve sonra satmadığımı söyledi. Memuruna da sordu ve olumsuz cevap aldı.

"Bu yolla başka ofislere de sordum, fakat kayda değer bir cevap alamadım.

"Araştırmalarım esnasında Ermenilerin karargâhı olabilecek iki yer tespit ettim. Biri 353 Market St., diğeri 458 Market St. Bu yerlere bazı Ermenilerin girip çıktığını gördüm. Araştırmalarım bu yerlerin Rus ya da Ermeni ajanlarının yeri olabileceğini ümit ederek derinleştirdim. Bazı Ermenileri takip ettim, fakat Lowel'den akşamüstü saat 04.00'de başarısız bir şekilde ayrıldım. Boston'a saat 04.50'de ulaştım⁶⁶."

Yapılan araştırmada, 50 kadar Ermeni'ye bir Rus memuru tarafından Osmanlı Ülkesine giderek fesat faaliyetlerinde bulunmak maksadıyla maddi yardım yapıldığına dair çıkan söylentiyle ilgili olarak dedektiflik bürosu ve New York şehbenderliği bir bilgiye ulaşamamıştır. Bundan dolayı Sefaret, Ülkeye dönecek Ermenilerin takibi için Liverpool ve Havr şehbenderliklerine talimat verilmesini talep edilmektedir⁶⁷.

Amerikalı dedektiflerin Ermenice bilmemelerinden dolayı meydana gelen sorunları gidermek için Pinkerton Dedektiflik Bürosu ile görüşmelere neden olmuştur. Bu durumun iki plandan birinin uygulanmasıyla düzeltilebileceğine karar verilmiştir.

Birinci plan; dedektiflerden birinin Worcester'de bir dükkan kiralayarak bir meslek sahibi Ermenileri dükkâna çekmeye çalışmasıdır. Ermenilere iş verecek ve Ermenilerle zaman geçirerek tavır ve hareketlerini yavaş yavaş öğrenecektir. Bu yolun işlemesi birkaç ay alacaktır. Masraf, öncelikle dedektif bürosuna 28 dolar, ayrıca dükkân kirası, tefrişi ve memurun yiyip içmesi olacaktır. Uzun vadede bu yol uygundur ve sonuç alınabilir.

İkinci plan; dedektiflerden birinin Ermenilerin çalıştıkları bir fabrikada iş bulup onlarla ilişki kurmaya ve güvenlerini kazanmaya çalışmasıdır. Bu yol ilki gibi etkili görünmüyorsa da masrafı daha az olacaktır.

Ermenilerin niyetlerini öğrenmek için bir Ermeni bulmak oldukça zordur. En uygun yolun Ermenice bilen birinin görevlendirilmesi olmasına rağmen bu da kolay

66 BOA. HR. SYS. Dos. 2739, No. 22; raporlar İngilizcedir.

67 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 35.

olmadığına göre İngilizce bilen bir kişiyi görevlendirmekten başka çare yoktur. Bunun için de çok dikkatli davranmak gerekmektedir. Yalnız Ermenilerin bu gün ne söylediklerini ve ne yaptıklarını anlamak değil, doğrudan doğruya kendileriyle ilişkiye girmekten ibarettir. Bunun için de görevlinin bir işte çalışarak onların arasında yaşaması gerekmektedir.

Bu planlardan başka Avukat Caroll, gazete muhabiri McCarthy veya Tophaneliyan'dan birinin muhbir olarak görevlendirilmesi teklif edilmiş, ancak Sefire göre, bu şahısların güvenilirmez olduğuna karar verilmiştir. Çünkü Caroll, adeta Ermenilerin avukatıdır. Tophaneliyan ise iki tarafı çalışacağı ve her iki taraftan da para koparabileceğinden güvenilmezdir. Her iki plan için de Sefarete tahsis edilen günlük sekiz dolar tahsisat yeterli değildir. Sefaret, bunun için yeniden tahsisat yapılmasını talep etmektedir⁶⁸.

Pinkerton Dedektiflik Bürosu, 24 Şubat 1895 tarihinde Ermeni lisanını bilmeyen birinin onlarla beraber bulunmasının bir faydası olmayacağını bildirmiştir. Çünkü Ermeniler, sadece kendi millettaşlarıyla iş yapmaya çalışmaktadırlar. İngilizce bilenlerin kendilerine yaklaşımlarından daima şüphe duymuşlardır⁶⁹.

Sonuç

Bir noktadan bakıldığında Ermenilerin ABD'ye yerleşmesi, Worcester kanalıyla gerçekleşmiştir. Worcester'in ulaşılması istenen hedef haline dönüşmesi az da olsa göç etme isteği oluşturmuştur. Göçmenlerin yeni bir hayat ve refah ortamını özlemi, akraba ve arkadaşlarının da teşvikiyle ABD'de bir Ermeni toplumunun oluşmasının başlangıcını oluşturmuştur. Topluluk, ABD'de Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetlerin ve bir açıdan da Amerikan Ermeni Lobisi'nin de itici gücü haline dönüşmüştür.

Osmanlı Devleti de, ABD'deki Ermeni faaliyetlerini kontrol edebilmek için Worcester Ermeni toplumunu kontrol altında bulundurmanın önemini kavramış ve bu yönde çabalarda bulunmuştur.

Worcester, bugün de Amerikan Ermeni toplumunun önemli merkezlerinden birini oluşturmakta ve Amerikan Ermeni toplumunu etkileyen faaliyetlerin önemli bir bölümü Worcester'den yönlendirilmektedir.

68 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 42.

69 BOA. HR. SYS. Dos. 2855, No. 68.

1909 ADANA OLAYLARININ MARAŞ'TAKİ YANSIMALARI VE MARAŞ DİVAN-I HARBİ ÖRFİSİ'NİN YARGILAMALARI

REFLECTIONS OF THE ADANA EVENTS OF 1909 IN MARAŞ AND THE TRIALS OF MARTIAL COURT OF MARAŞ

Nejla GÜNAY

Okt. Dr. Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Bölümü,
ngunay@gazi.edu.tr

Öz: Ermeni komiteleri, 1905'te Paris'te yaptıkları kongrede Adana ve Maraş'ı içine alan bölgede bağımsız Ermenistan devleti kurmaya karar verdiler. Ermeniler bu amaca ulaşabilmek için hazırlanmaya başladılar. Osmanlı devleti 1908 yılında Meşrutiyet'i ilan etti. Bundan sonra genel af ilan edilmesi komite üyesi Ermenilerin yurda dönmesine sebep oldu. Bu serbestlik ortamında Ermeniler kolayca silahlандılar. Seyahat özgürlüğünden dolayı da rahatça Adana'da toplandılar. 13 Nisan 1909'da İstanbul'da olaylar çıkması zaten diken üstünde bekleyen Adana'daki Ermenileri hareketlendirdi. Önü alınamayan büyük olaylar çıktı. Olaylar Adana ile sınırlı kalmadı. Maraş ve çevresine de yayıldı.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ermeni, 1909, Maraş, Yargılamalar.

Abstract: The Armenian committees decided to found an independent Armenian state in an area covering Adana and Marash in a congress held in Paris in 1905. They began to prepare for reaching their aims. The Ottoman state declared constitutional monarchy in 1908. The Armenian became armed easily in such an atmosphere of freedom. They gathered together in Adana thanks to freedom of travel. Because of event in Istanbul on 13th April 1909, made the alert Armenian in Adana act. There appeared significant events and uprisings and these were not only in Adana. They spread to Marash and other places of settlement around.

Key Words: Adana, Armenian, 1909, Marash, The Trials.

Giriş

Ermeniler, 1865 yılında Çukurova'da yapılan idarî düzenlemeler sonucunda, daha çok ticaretle uğraşan bir toplum olmalarına rağmen tarım arazileri satın alarak ziraata da el atmışlardı. Bu durumu bazen başka dev-

letlerin de desteğini alarak bölgedeki Ermeni nüfusun artması için kullandılar. 1869 yılında 800.000 dönüm civarında sulu tarıma elverişli mercimek çiftliğinin Fransız-Ermeni şirketler grubunca 75 yıl süreyle işletilmek istenmesi Fransızların Çukurova'daki Ermenilerle işbirliği yaparak bölgeye hâkim olmak istemesinin sonucu olmalıdır.¹ Çukurova'nın geniş pamuk tarlalarında çalışacak insan gücü çevre illerden gelen işçilerle karşılanırdı. Bu işçilerden bir kısmı mevsimlik olarak çalışır, işveren tüccarlar onlara kalacak yer temin ederlerdi.² Bu durum Çukurova'da Ermeni nüfusu artırmak isteyen komiteler için büyük bir fırsat olmuştur. Ermeni komiteleri, 1905 yılında Paris'te yaptıkları bir kongrede, ne suretle olursa olsun, Kilikya yani Adana ve Maraş civarındaki bölgelerin bağımsızlığının kazanılmasına karar verdi. Bu kararda, Adana, Maraş ve İskenderun'daki Ermeniler arasında Ortodoksluğu yayıp kendine bir nüfuz alanı oluşturduktan sonra Akdeniz'e ulaşmaya çalışan Rusların da parmağı vardı.³ Komiteler, bu kararın alınmasından sonra hazırlıklara başlayıp isyan çıkarılması planlanan Adana'da Ermeni nüfusun artırılması ve Ermenilerin silahlandırılması çalışmalarını hızlandırdılar.

Meşrutiyet'in ilanından sonra genel af ilan edilmesiyle birçok Ermeni lideri yurda dönme imkânı buldu.⁴ O sırada hükûmet "her şeyi serbest bıraktığı gibi" silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı.⁵ Bu, Ermenilerin hızla silahlanmalarına zemin hazırladı. Ermeniler, Meşrutiyet idaresinin kendilerine verdiği geniş özgürlükten yararlanarak, "ilk aşamada kendilerini savunmak", daha sonra da "hak iddialarını saldırgan biçimde elde etmek" amacıyla ülkeye kolaylıkla silah ve mermi sokabiliyorlardı.⁶ Öte yandan Bulgar, Sırp ve Girit hareketleri ve iç isyanlar Er-

1 Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yayınları, Ankara, 1992, s.128. Ayrıca bkz. Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi*, İstanbul: Bayrak Yay., 1983, s.261.

2 Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytin İsyanları*, İstanbul: IQ Yay., 2007, ss.146-147.

3 *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Hareket-i İhtilaliyesi*, Haz. H.Erdoğan Cengiz, Ankara: 1983, ss.73-74.

4 Recep Karacakaya, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1. Cilt, Ankara: ASAM, 2003, s.390; Yalçın Özalp, *Millet-i Sadıka Patirtisi ve Maraş*, Yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul: t.y., s.226.

5 Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul: Arma Yay., 1996, s.359. Cemal Paşa'nın "Hatırat"ının baskıları arasında bazı farklar olmasından dolayı eserin diğer baskılarında Adana Ermeni olaylarının anlatıldığı bölümler için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959, s.348-355; Cemal Paşa, *Hatırat*(1913-1922), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, *Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi*, İstanbul: Nehir Yay., 2006, s.348-357. Silah almanın ne kadar kolay ve sıradan bir iş olduğu konusunda bkz. Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yay., 2007, s.215.

6 Salâhi R. "Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)", *Belleterin*, C.LI, S.201, Ankara: TTK Yay., Aralık 1987, s.1267.

meni komiteleri tarafından bir fırsat olarak kabul edildi. Onların yaptıkları plana göre; Ermeniler ayaklanıp olaylar çıkaracaklar ve hükûmete karşı direneceklerdi. Bunun üzerine Avrupa devletleri olaylara müdahale ederek zırhlılarını Mersin'e gönderecekler ve Kilikya'yı Ermenilere vereceklerdi.⁷ Hatta "*Büyük Ermenistan*"ın kurulması Avrupa Devletleri tarafından onaylanacaktı.⁸

Komiteler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Doğu illerinden Adana'ya nüfusa kaydettirmeksizin birçok Ermeni göç ettirdiler. Adana'ya yurt dışından gelen Ermeniler de köylere dağıtılarak yerleştirilmekteydi.⁹ Öte yandan mevsimlik işçi oldukları bahanesiyle Maraş, Harput ve Diyarbakır'dan çok sayıda Ermeni bölgeye getirilerek işgal edilen boş arsalarda ya da kasabalardaki Ermeni evlerinde barındırıldılar.¹⁰ Adana'da toplanan Ermenilere, Mersin ve İskenderun Limanlarından yurda sokulan 13000 silah dağıtıldı.¹¹ Ermeniler, bir taraftan da propaganda çalışmalarını hızlandırdılar. Çıkardıkları çeşitli gazetelerde kıtlık nedeniyle yoksul düşen Ermenilerden, mesela Zeytun Ermenilerinden bahsedip Osmanlı Devleti'nin zor ve şiddet kullanarak vergi toplandığını bildiren haberler yaydılar. Yaklaşan tehlikenin farkına varan Osmanlı hükûmeti bir taraftan bu haberlerin doğru olmadığına halkı ikna etmeye çalışırken diğer taraftan tekzip metinleri yayınlıyordu.¹²

Bu çalışmada Ermenilerin Kilikya Ermeni Prenslığı'ni yeniden kurmak için Adana'da başlattıkları olayların Maraş'a sıçraması ve olaylar sonunda Maraş Divan-ı Harbi Örfisi tarafından yapılan yargılamalar ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

7 *Talât Paşa'nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yay., 2003, s.24; Esat Uras, *Tarih'te Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2.b., İstanbul: Belge Yay., 1987, s.551; Cemal Paşa, *Hatırat*, 2006, s.353.

8 Arsen Avagyan&Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev.Mutlucan Şahan, İstanbul: Aras Yay., 2005, s.16-17, vd.

9 Adana'nın bazı köylerinde saklandıklarının güvenlik birimlerince haber alınmasından sonra kaçan ve daha sonra Maraş civarında yakalanan 20 kişilik Ermeni grubunun Harput ahalisinden oldukları ve Amerika'dan geldiklerini itiraf etmeleri konusunda bkz. BOA. Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36, (1326 Ra 19/ 20 Nisan 1908).

10 Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK Yay., 1982, s.24.

11 Esat Uras, *Tarih'te Ermeniler...*, s.552.

12 Takvim-i Vekayi, I.se., ad.151, Pazartesi, 2 Mart 1325(15 Mart 1909)'dan Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler", *Belleten*, C.LV, S.212-214, Ankara: TTK Yay., 1991, s.835.

Adana Ermeni Olayları

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Adana Ermeni Marhasası Episkopos Muşeg,¹³ Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamın da etkisiyle gizlenme gereği duymadan kilise, okul ve meydanlarda konuşmalar yaparak halkı ayaklanmaya ve Kilikya Krallığı'nı kurmaya davet etti.¹⁴ Bağımsız Ermenistan'a kavuşabilmek amacıyla Avrupa'dan tüfek ve tabanca getirtip¹⁵ bunları Ermenilere dağıttı.¹⁶ İngiltere'nin Mersin Konsolos yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporda anayasanın yeniden uygulanmaya başladığı tarihten Nisan 1909'a kadar geçen sürede vilayete 40000 silah, tabanca ve otomatik tabanca getirildiğini bildirmekteydi.¹⁷ Kaçak olarak yurda sokulan silah ve cephaneye kiliselerde depolandı ve bunların daha sonraki dağıtımını kolaylaştırmak için kiliselerden evlere uzanan tüneller açıldı. Muşeg, ayakları dizlikli tek tip elbise giymiş, Amerika ve Rusya'da askerî eğitim almış, "Postallı" da denen ve yaklaşık 300 kişiden oluşan özel bir birlik kurmuştu. Bu birlik her gün dağlarda eğitime devam etmekteydi. Öte yandan portakal deposu adı altında 400-500 m. uzunlukta ve o ölçüde eni olan kışlalar inşa etmişti.¹⁸ Hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler adeta isyanın bir an önce çıkması için sabırsızlanıyor ve bunun için Müslümanları tahrik ediyorlardı.¹⁹

13 Papaz Muşeg, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Ermenilerin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin zamanının geldiğini söylüyordu. Çünkü artık herkes serbestçe kendi partisini kurabiliyor, fikirlerini ifade edebiliyordu. Bu serbestlik ve hürriyet havası ahaliyi o kadar çok etkilemişti ki hiç kimse hükümet memurlarını ciddiye almıyordu. Aynı zamanda Hınçak komitesine üye olan Muşeg, bu hürriyet ortamını kullanarak hem Müslümanları hem de Hristiyanları tahrik edecek davranışlarda bulunmuş ve Adana ahalisinin birbirini kirmasına sebep olmuş ve olayların başlamasından hemen sonra Mısır'a kaçmıştır. Bkz. Cemal Paşa, *Hatırat...*, 357-358; Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni...*, s.33.

14 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Salt Lake City: University of Utah, 2005, s.33; Nurşen Mazıcı, *Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920)*, 2. b., İstanbul: Pozitif Yay., 2005, s.69-70.

15 Cemal Paşa, *Hatırat*, 1996, s.358; ayrıca bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.353.

16 Silahlar sadece Adana ve çevresinde oturan Ermenilere değil Maraş, Zeyton gibi bölgelerde oturan Ermeni halka da dağıtıldı. Silah ve revolverler önde gelen Ermenilere hediye edilirken diğerlerine piyasa değerinin çok altındaki fiyatlarla satılmaktaydı. Zeyton Marhasası Vagarşak Efendi'nin bu konuyla ilgili ifadesi için bkz. BOA. İASK., 1327 Z/21.

17 Salahi Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine...*, s.1269.

18 Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni...*, s.10.

19 Ermenilerin tahrik eden tutumlarının Alman ve İngiliz belgelerinde de açıkça gösterilmesi Ermeni yazarlarının bu durumu inkâr edememelerine sebep olmaktadır. Adana Vilayeti İngiliz Konsolos Muavini Doughty Wylie, Ermenilere atfen şöyle demiştir: "Fazlasıyla yaygın ve Türkler'e doğrulanan, şiddetli ve tahkirkar lisan. Müselleh Ermeni'nin patirtisi ve devasız gevezeliği Türkü tahrik etti..." Britanya Hariciye Arşivi, FO, 24/220, genel rapor s.70, ek no.48'den Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler* Kitap 1, Çev. Atilla

9 Nisan 1909 Cuma günü, İsfendiyar ve Rahim isimindeki iki Müslüman gencin Ohannes adlı bir Ermeni tarafından vurulmasıyla olaylar başladı. İki Müslüman'ı öldüren Ohannes hemen Kıbrıs'a kaçtı.²⁰ Müslümanlar, yerel yönetimden katilin Ermenilerden alınmasını isterken Ermeniler de önceden bir Ermeni'yi öldürmüş olan bir Müslüman'ın kendilerine verilmesini, aksi takdirde zanlıyı teslim etmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine hükümet yetkilileri katili yakalamak istedilerse de başarılı olamadılar. 13 Nisan akşamı Ermenilerin birkaç Müslüman'ı öldürdükleri şayiasının çıkması üzerine ortalık tekrar karıştı ve bir Ermeni'nin cesedinin bulunmasıyla da çatışmalar başladı.²¹ Bütün bu olanlar sonucunda Adana ve çevresindeki bazı köy ve kazalarda 14 Nisan'da büyük bir isyan çıktı. O sırada hükümetin başında bulunan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa,²² Meşrutiyet'in bir sonucu olan "hürriyet" in anarşi demek olmadığını halka anlatabilecek biri olmadığı gibi gerekli tedbirleri alma kabiliyetinden de yoksundu.²³

Karışıklıklar kısa süre sonra Dört Yol'a sıçradı. Burada pamuk işçisi olduğu bahanesiyle Zeytun ve Van'dan gelen çok sayıda Ermeni toplanmıştı. Zaten Muşeg'in, yaptığı plan dâhilinde Ermeniler, daha önceden Dört Yol askerî kışlası yakınında 1000 dönüm civarında arazi satın alarak etrafında siper ve hendekler kazmışlardı. Adana'da olayların başlamasıyla Dört Yol'da da Müslüman halka saldırılar başladı.

Tuygan, İstanbul: Belge Yay., 2004, s.6.

- 20 Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında...*, s.215. Olayın basit bir namus meselesinden kaynaklandığı iddiaları için bkz. aynı yer. Ermenilerin, Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçtiği 1878 yılından sonra adayı silah deposu ve eğitim kampı olarak kullanmaları konusunda ayrıca bkz. Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007, s.115-126.
- 21 *Son Vakâname Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara: TTK Yay., 1996, s.86-87.
- 22 Hüseyin Hilmi Paşa, sadrazam olmadan önce Adana ve Yemen valilikleriyle Dâhiliye Nazırlığı görevlerinde bulundu. Adana ve Yemen valiliklerinde dikkat çeken önemli bir başarısı olmamasına rağmen Kâmil Paşa'nın 1908 yılında kurduğu hükümette Dâhiliye Nazırlığı görevine getirildi. Hüseyin Hilmi Paşaya hem bu görevin hem de daha sonra elde edeceği sadrazamlık görevinin kendi yeteneklerinden çok onun, itihahçılar tarafından tercih edilmesi sonucunda olduğu şeklindeki Cemal Paşa'ninkine benzer bir görüş için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 3.cilt, 3. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982, s.1664-1665; Ayrıca bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 4.cilt, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1955, s.822.
- 23 Cemal Paşa, *Hattırat*, 1996, s.359. Ermenilerin Dört Yol'da hazırlık yapmaları üzerine Cebel-i Bereket Mutasarrıfı olan Mehmet Asaf, Müslümanlarla Ermeniler arasında bir çatışma olabileceğini fark ederek hükümetten burada tedbirlerin artırılmasını istemiş ve Ermeni Marhasası Muşeg Efendi'nin görevden uzaklaştırılmasını tavsiye etmiştir. Ancak Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, "Ben Adana'da valilik ettim. Orada bir şey olmaz" diyerek bu tedbirleri uygulamamıştır. Mehmet Asaf Bey, olaylardan sonra kurulan Erzincan Divan-ı Harbi Örfisi'nde yargılanıp beraatine karar verilmesine rağmen daha sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın isteğiyle yeniden yargılanmış ve yurdu terk etmek zorunda kalmıştır. Bkz. Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni...*, s.33, 46-65.

16 Nisan'da Nacarlı Ermenileri ellerindeki dört topla civardaki Müslüman köylere ateş açtı. Yolda Koziçli İmamı Gök Müftü ile birçok Müslüman'ı öldürdüler, birçoğunu da yaraladılar.²⁴ Adana çevresinde Kürt ve Türkmen aşiretlerinin olması hükümetin olayları kontrol etmesini zorlaştırdı.²⁵

Adana ve çevresinde çıkan olayların çok şiddetli olmasından dolayı bu olayların çevre vilayetlere sıçraması ihtimali vardı. Özellikle Adana'ya komşu olan Halep vilayetinde hem Müslüman halkın hem de Ermenilerin silahlanmış olması bu endişeleri artırmaktaydı. Asayişin bozulmaması için çabalayan Halep'teki güvenlik birimleri, "*Asayiş-i lâzıme icrastıyla her ikisine de kendilerine tecavüz vuku' bulmadıkça hiç kimseye taarruz etmeyeceklerine*" dair yemin ettirdiler. Asayişin temini için de güvenlik önlemlerini artırdılar ve vilayete acil olarak takviye birlikler gönderilmesini hükümetten istediler.²⁶

Ancak bütün gayretlere rağmen olayların Halep vilayetine sıçraması önlenemedi. Halep Valisi Reşid Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne, Adana'da başlayan olayların Kozan, Osmaniye ve Dört Yol'a sıçradığını, bazı aşiret ve Türkmenlerin olaylara karışarak Beylan kazasına bağlı Ferikhan köyünde oturan bazı Ermenileri öldürüp bazılarını da yaraladıklarını haber verdi. Ayrıca o civardaki 142 Ermeni'nin Mersilzâde Mustafa Paşa'nın konağına sığındıklarını, burada birkaç gün misafir edildikten sonra Halep'te hükümet görevlileri tarafından emniyetlerinin sağlandığını, pek çok Müslüman'ın evinin yakılmış olduğunu bildirdi.²⁷ Ancak karışıklıklar bundan ibaret değildi ve hükümet birçok yerde neler olduğunu öğrenmek konusunda bile sıkıntı çekmekteydi.²⁸ Adana'da çıkan isyan; Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Haçin²⁹, Erzin ve diğer yerlere de yayıldı. Ermeniler ve Müslümanlar arasında korkunç olaylar oldu.³⁰ Müslümanlarla Ermeniler yalnız Çukurova'da değil İskenderun Körfezi dolaylarındaki sahil boyunca her yerde birbirleriyle çatışıyordu. Olaylarda ölenlerin sayısı oldukça kabarıktı.³¹ Resmî ra-

24 Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni...*, s.68-70. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliâmlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Kök Yay., 1999, s.50-51.

25 Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında...*, s.217.

26 Sabah, 27 Nisan 1909.

27 Halep Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne 23 Nisan 325 tarihli arzı için bkz. BOA.DH.MUİ., 2-1/3, (1327 Ca 16 / 5 Haziran 1909).

28 Aynı belge.

29 Bugün Adana'nın Saimbeyli ilçesi.

30 H.Charles Woods, *The Danger Zone of Europe*, Londra: Fisher Unwin, 1911, s.155-156.

31 Bkz.Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine...*, s.1274-1275.

kamlara göre Müslümanlardan 1924 ölü, 533 yaralı, Ermenilerden ise 1455 ölü, 382 yaralı vardı.³² Batılı kaynaklarda ölen Ermenilerin sayısı 15 ila 20 bin arasında verilirken ölen Müslümanlardan hiç bahsedilmemektedir.³³ Cemal Paşa'ya göre olaylarda 17000 Ermeni, 1850 Müslüman öldü.³⁴ Öte yandan bazı yazarlar olayların kendiliğinden geliştiği görüşünderken³⁵ diğerleri önceden planlandığı kanaatini taşımaktadırlar.³⁶

Maraş'ta Meydana Gelen Olaylar

Adana'da Ermenilerle Türkler arasında karışıklık çıktığının duyulması üzerine Maraş ve çevresinde de asayiş bozuldu. Abdurrahman Şeref Bey, bunu "*Maraş'ta bile küçük bir heyecan vukû' bulmuş idi*" şeklinde değerlendirerek büyük çaplı bir olay olmadığını vurgulamaktadır.³⁷ Sabah gazetesinin 30 Nisan 1909 tarihli nüshasında, *Maraş İğtişâsı* başlığı ile verilen haberde "*Maraş'ta şurûr-ı iğtişâs zuhûr ettiğine ve yüzlerce kimselerin katl-u itlâf olduğuna dair gazetemizden biri tarafından verilmiş havadisi sûret-i mevsukadan tezkîp ederiz. Maraş'ta yalnız bir Hristiyan kadının oğlu tarafından bir erkeğin biraderi tarafından katl olunması ve*

32 Bu rakamlar ve daha sonra Dâhiliye Nazırı Ferit Bey tarafından Meclis-i Mebusan'da resmî olarak açıklanması hakkında Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet Meclis-i Mebusan'ın Açılışı 31 Mart ve 1909 Adana Olayları*, İstanbul: Tez Yay., 2001, s. 330; ayrıca bkz. Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları", Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/01.php>, ss.4-5, (4 Ocak 2008).

33 Mesela bkz. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres...*, s.33; Robert Mirak, *Torn Between Two Lands Armenians in America, 1890 to World War I*, Massachusetts: Harvard University Press, 1983, s.54; Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question, 1878-1923", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath: Pitman Press, 1985, s.18; André N. Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances Devant Le Problème Arménien*, Paris: 1923, s.38.

34 Cemal Paşa, *Hatırat*, 1996, s.362; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.354. Cemal Paşa'nın ileri sürdüğü bu rakamları Ermenilerin tesiri altında kalarak söylediği ortadadır. Zira olaylardan sonra kayıpları araştırmak üzere bir komisyon kurulmuş, komisyon üyelerinden Edirne mebusu Agop Babikyan Efendi 20000 Ermeni'nin öldüğü iddiasında ısrar ederken komisyonun bir başka üyesi olan Faik Bey, Müslüman ve Ermenilerden toplam 6000 kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Adana'da ölenlerin tam sayısı bilinmemekle beraber Ermenilerin öne sürdüğü rakamların doğruluğu pek mümkün görünmemektedir. Çünkü Adana'nın Ermeni nüfusu 1906 sayımında 50.300, 1914 sayımında 52.650'dir. Bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s.93-94. Bu durumda olayların etkisiyle Adana dışına kaçanların kayıplar arasında sayıldığı ve bu kişilerin daha sonra memleketlerine geri döndüğü ihtimali güçlüdür.

35 H.Charles Woods, *The Danger Zone...*, s.75-76.

36 Vahakn N. Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", in *Studies in Comparative Genocide*, ed. Levon Chorbajian ang George Shirinian, s.102'den Guenter Lewy, *The Armenian Massacres ...*, s.33; Robert Mirak, *Torn Between Two Lands ...*, s.54.

37 Abdurrahman Şeref Bey, *II.Meşrutiyet Olayları(1908-1909)...*, s.129.

Müslim ve gayr-ı Müslim anasır-ı Osmanîyye arasında vürudu muhalefet ber-kemâl bulunmamıştır.”denilse de olaylar çok daha önemli boyutlardaydı.³⁸

Maraş Şehir Merkezinde Meydana Gelen Olaylar

Maraş’ın içinde meydana gelen olayların büyük kısmı Sarayaltı³⁹ Demirciler Çarşısı’nda ve Kuyucak Mahallesi’nde oldu. Demirciler Çarşısı’ndaki olay, Çağ-nı...? Oğlu Minas’ın Divan-ı Harbi Örfi’de verdiği ifadesine göre şu şekilde gelişti: “*Hamza elindeki bıçağı Dikran’ın karnına sapladı. Ökkeş dabi bir tüfenk çekmişti ama isabet edip etmediğini görmedim.*” Şahitlerin ifadelerinin yanı sıra polis tarafından hazırlanan raporu da inceleyen mahkeme heyeti, Minas’ın ifadesini doğrulayan bilgiler olduğunu görünce Dikran’ın, hem Çapar Ökkeş hem de Hamza tarafından öldürülmek istendiğini ancak doktor raporuyla da belgelen-diği üzere karnında bıçak yarası olması ve başka yerinde herhangi bir yara tespit edilememesinden dolayı Hamza tarafından öldürüldüğü, kanaatine vardı.⁴⁰

Hamparsum oğlu Sirop, Sarayaltı olaylarının olduğu gün Sarayaltı Çarşısı’ndan geçerken bazı kişilerin saldırısına uğradı. Fırıncı Avadik ifadesinde; Demirci Halil Usta’nın ortağının bir elinde demir diğer elinde çekiç olduğu halde “*Vu-run*” diye bağırarak halkı galeyana getirdiğini, bakkal Arif elinde kama olduğu halde Hamparsum’u beklettiğini, ama vurduğunu görmediğini, biraz zaman geçtikten sonra Demirci Fatır oğlu Derviş’in dükkânından bir silah atılmasıyla Hamparsum’un yere düştüğünü, söyledi. Aynı ifade Demirci Mihal tarafın-dan da tekrarlandı. Şahitlerin dinlenmesi ve yapılan tahkikat sonucunda; Alemlî Mahallesinden Arap Fethi oğlu Durdu ve Bostancı Mahallesinden Fatmalı oğlu Derviş bin Mustafa’nın Hamparsum’u müştereken öldürdükleri kanaatine varı-larak 15’er sene kürek⁴¹ ve ayrıca Divanlı Mahallesinden Demirci Osman’ın vu-rulduktan sonra elindeki kamayı Hamparsum’a batırdığı doktor raporuyla sabit bulunduğundan ve bunun sonucunda öldürmeye yardım ettiği kesinleştiğinden üç sene kürek cezasına çarptırılmalarına karar verildi.⁴²

38 Sabah, 30 Nisan 1909.

39 Sarayaltı; Dulkadir Beyleri’nin saraylarının bulunduğu yerin aşağı tarafında bulunan bölge olmasına atfen, İsa Divanlı, Kuyucak ve Divanlı mahallelerine açılan bölgeye verilen isim.

40 BOA. İrade Askerî (İ.ASK.), 1327 L/52.

41 Kürek cezası, 1274(1857) tarihli ceza kanununun 19-21. maddelerinde yazılı olup devletçe, memleketin münasip yerlerinde tesis edilecek umumî hâpishanelerde, ayaklarına demir vurularak hidemât-ı şakka (meşakkatli hizmet-ler) da kullanılmak suretiyle infaz olunan ceza yerinde kullanılır bir tâbirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II.cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.342.

42 BOA. İ.ASK., 1327 Z/83.

Sarayaltı'ndaki olaylar sırasında Kumarlı Mahallesi'nden Honan'ın, Seksenler Mahallesi'nden Alaaddin oğlu Osman oğlu Hüseyin ve Divanlı Mahallesi'nden Memili oğlu Osman taraflarından müştereken çifte kurşun ve dipçik darbeyle öldürüldüğü doktor raporuyla belirlendi. Honan'ın ölümünün kurşun mu yoksa dipçik darbesi sonucunda mı olduğu tespit edilememiştir. Ancak Osman oğlu Hüseyin, Maraşlı David oğlu Hacı Davut'un yaralanması ve Şıracı Sahof'un oğlunun öldürülmesi suçlarını da işlediği tespit edildiğinden idam, Memili oğlu Osman ise 15 sene kürek, cezasına çarptırıldı.⁴³

Kuyucak Mahallesi'nde meydana gelen olaylar sırasında yaralanan Mumcu oğlu Ohannes ağır yaralı olarak Alman Hastanesi'ne kaldırıldı ve daha sonra orada öldü. Ohannes'in ölümünden sonra karısı Takuhi, kocasının burada verdiği ifadeye dayanarak kocasını öldürenlerin Hüseyin oğlu Durdu, Çilingir Sabit, Bıçakçı Ahmet Usta, Karcı Baybanî? oğlu Mehmet, Nalbant Ökkeş, Aşıroğlu Hacı Kasım ve Demirci Ahmet ve Mehmet olduklarını iddia ederek haklarında şikâyetçi oldu. Yapılan tahkikat neticesinde Ohannes'in Çilingir Sabit'in şişe ile vurması sonucunda yaralandığı ve daha sonra öldüğü anlaşıldı. Soruşturmada suçlanan Nalbant Ökkeş oğlu Hüseyin Çavuş'un Veli'ye yardım ettiği sadece bir tek şahit tarafından söylendiğinden kendisine bu olayla ilgili ceza verilemedi. Ancak başka bir suçtan dolayı aldığı hapis cezası nedeniyle 15 seneye mahkûm edildiğinden mahkûmiyeti devam ettirildi. Adı geçen diğer kişilerin suçla ilgileri olmadığı tespit edildiğinden beraatlarına karar verildi.⁴⁴

Pazarcık'ta Meydana Gelen Olaylar

Kuyucak'ta çıkan olayların ikinci gününde, Bayram oğlu Ali Efendi ve Jandarma Kasım'ın ifadesine göre; Maraş'ta yaşayan Protestan Ermenilerden Ohannes, Maraş'a dört buçuk saat uzaklıktaki Antep Caddesi üzerinde bulunan "Keser" adlı mahalde Bayram oğlu Ali Efendi ve Jandarma Kasım'a rastladı ve onlara Maraş'a birlikte gitmeyi teklif etti. Onlar da kabul ettiler ve üçü yola birlikte devam ettiler. Ancak Erkenez Köprüsü yakınlarına geldiklerinde silahlı bir takım adamlarla karşılaştılar. Bu adamlardan Pazarcık Kazası'nın Tolhum Köyü'nden Memik ile kardeşi Murat üçlü gruba katılarak bir süre yürümüş, ancak daha sonra Memik birden elindeki çifte ile Ohannes'e ateş etmiş, kardeşi Murat'da arkasından ateş etmeye devam etmiştir. Ohannes ilk ateşten sonra yere düşüp ölmüştür. Suçlu

43 BOA. İ.ASK., 1327 Z/19.

44 Şahitlerin ifadeleri ve ayrıntılı sanık ifadeleri ve için bkz. BOA. İ.ASK., 1327 Za/58.

kardeşlerden Memik 15, Murat altı sene kürek cezasına çarptırıldı.⁴⁵

Pazarcık civarında meydana gelen başka bir olayda Kuyucak Mahallesi'nden Kalaycı Tekagos oğlu Ustor, çırakları Hatuniye Mahallesi'nden Kör oğlu Karabet ve Şekerdere Mahallesi'nden Tekkeli oğlu Agop bir süreliğine mesleklerini icra etmek ve ticaret yapmak üzere gittikleri Pazarlık'a bağlı Şatıroğlu Köyü'nde buldukları sırada Adana'da olaylar çıktığının duyulmasıyla adı geçen köyün ağası Salman Ağa'nın oğlu Ahmet Ağa'nın, Ustor'u yakalayıp para ve eşyalarını almasından sonra karışıklık çıktı. Bunun üzerine köy muhtarlığına sığınan Ustor ve çırakları can güvenliklerinin olmadığını anlayınca kaçtılar. Ancak kendilerini takip eden Atmalı aşiretinden Kurdan oğlu Abdullah, Kır Kethüda'nın oğlu Salman, Demirler Obası'ndan Topal Memo ve Şatır Höyüğü Köyü'nden Ramazan oğlu İbrahim tarafından köye üç saat mesafedeki dağdaki çalılıklarda sıkıştırıldılar. Ustor ve Karabet uzaklaşmayı başarırken kaçamayan Tekkeli oğlu Agop çifteden atılan kurşunların isabet etmesi sonucunda öldü.⁴⁶Yapılan tahkikat neticesinde Agop'un Kurdan oğlu Abdullah ve Kır Kethüda oğlu Salman tarafından öldürüldüğü, Topal Memo'nun da onlara yardım ettiği tespit edildi. Kurdan oğlu Abdullah ve olaydan sonra kaçan ve halen firarda olan Salman 15'er, Topal Memo üç yıl kürek cezasına çarptırıldı.⁴⁷

Diğer Bölgelerde Meydana Gelen Olaylar ve Olayların Yatıştırılması

Antakya kazasına bağlı Cısr-ü Harim taraflarında da bazı Ermenilerin Müslümanlar üzerine saldırdıkları haberlerinin geldiği ve bölgeye kuvvet sevk edildiği yine Halep Valisi tarafından haber verildi. Vali, olaylarda Müslüman ve gayrimüslim halkın birbirine girmesi sonucunda birçok masum insanın öldüğünü, mallarının yağmalandığını ve yakıldığını, ayrıca paniğe kapılan Kesp ve Karaduran civarında oturan 2400 Ermeni'nin Lazkiye'ye gitmek üzere yerlerinden ayrıldığını bildirdi. Söz konusu Ermenilerin Lazkiye'ye ulaştıkları 3 Mayıs 1909 tarihinde Beyrut Valisi Ethem tarafından Sadaret makamına haber verildi.⁴⁸ Lazkiye'ye gidenler arasında Zeytunlu Ermeniler de vardı.⁴⁹ Adana Valiliği 10 Mayıs 1909'da, Maraş'ın

45 BOA. İ.ASK.,1327/1/9.

46 BOA. İ.ASK., 1327 Za/66.

47 Aynı belge.

48 BOA. Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemî (DH. MÜ.), 2-1/3, (1327 Ca 16 / 5 Haziran 1909).

49 Sabah, 1 Mayıs 1909.

Fındıcak Köyü'nden olup Adana'da bulunan 372 Ermeni'yi⁵⁰ Bahçe kazasına, Haçin'den Adana'ya gelen 1600 kişiyi de Haçin'e gönderdi.⁵¹

Sabah gazetesi 1 Mayıs'ta çıkan nüshasında okuyucularına "*La Türkiye*"ye dayanarak verdiği haberinde "*Adana olaylarının Zeytun'a da sıçradığı ve olayların halen devam ettiği*"ni duyurduysa da⁵² Zeytun'daki olaylar kısa sürede yatıştırıldı. Ayrıca Halep Valiliği, Zeytun Naibi'nin 4 Mayıs 1909'da verdiği bilgiye dayanarak Zeytun'dan Göksun'a, Göksun'dan Zeytun ve çevresine dağılan Müslüman ve Hristiyan halkın kendi bölgelerine gönderilmesi için memur tahsis edildiğini bildirdi. Buna göre Göksun'a giden Zeytun'a bağlı Çukurhisar, Tanır, Dönekli köylerinin halkının kendi köylerine; Zeytun'a giden Göksun'a bağlı Taşoluk, Kerç, Gülpeyker köylerinin halkının da kendi köylerine gönderilmesiyle güvenlik ve huzurun sağlandığı bilgisini verdi.⁵³

Ancak olayların uzun sürmesi ve geniş bir alana yayılması üzerine hükümet, 14 Mayıs 1909'da Maraş ve Antakya'da örfi idare ilan edilmesine karar verdi ve olaylar 25 Mayıs'ta tamamen yatıştırıldı. Ayrıca Maraş ve Antakya'da örfi idare ilan eden hükümet İskenderun, Beylan ve Kesb bölgelerine olayların soruşturulması için heyet gönderilmesine ve Antakya ve Maraş'ta Divan-ı Harbi Örfi kurulmasına karar verdi. İskenderun Redif Alay Kumandanı Sadık Paşa Maraş, Kaymakam Tahsin Bey de Antakya Divan-ı Harbi başkanlığına tayin edildi. Olayların tekrarlamaması için çok sayıda kişi gözaltında tutulurken Konya'dan Maraş'a redif taburu sevk edildi.⁵⁴

Örfi idarenin ilân edilmesi kısa sürede sonuç verdi. Halep Valiliği'nin 14 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta vilayet dâhilinde asayişin tamamen sağlandığı, olaylara sebep olanların tutuklanarak adalete teslim edildiği, yağmalanan mal ve hayvanların peyderpey sahiplerine teslim edildiği ve ev ve köylerini terk edenlerin istirahatlarının temin edildiği bildirilmekteydi.⁵⁵Halep Valiliği, 19 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne Maraş'ta hiçbir vukuat meydana gelmediğini ve asayişin ber-kemal olduğunu bildirdi.⁵⁶Ayrıca 24 Mayıs'ta olaylara karışan

50 Bu Ermenilerin Adana olaylarından önce mi yoksa sonra mı Adana'ya gittikleri konusu açık değildir.

51 Takvim-i Vekâyi, 10 Mayıs 1909.

52 Sabah, 1 Mayıs 1909.

53 Takvim-i Vekâyi, 12 Mayıs 1909. Ayrıca bkz. Seyitdanlıoğlu, Takvim-i Vekâyi'de ..., s.835.

54 BOA. DH.MUL., 2-1/11, 1327 Ca 7 / 7 Haziran 1909).

55 Takvim-i Vekâyi, 16 Mayıs 1909.

56 Takvim-i Vekâyi, 21 Mayıs 1909. Ayrıca bkz. Seyitdanlıoğlu, Takvim-i Vekâyi'de ..., s.836

45 kişinin tutuklanması ve Konya ve Kilis'ten Nizamiye Taburlarının gelmesiyle halkın heyecanı yatıştı.⁵⁷

Adana ve Halep vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında olaylar çıktığı'nın duyulması başka vilayetlerde de tansiyonun yükselmesine sebep oldu. 1 Mayıs 1909'da Kayseri'de, 4 Mayıs 1909'da Erzurum'da Ermeniler ve Müslümanlar arasında gerginlik yaşandı.⁵⁸ Ancak yerel makamların olaylara anında müdahale etmeleri ve tepki görececek davranışlardan kaçınmaları sonucunda buralarda olay çıkarılması önlendi.⁵⁹

Olaylara Tepkiler

Olayların İstanbul'da duyulmasının ardından Ermeni Patrikhanesi Adana'ya bir heyet göndererek durumu daha yakından takip etme ve ihtiyaç sahiplerine yardım etme kararı aldı. Patrikhane'nin gönderdiği heyetin⁶⁰ daha sonra Mersin'den Ermeni Patrikhanesi'ne ilettiği rapor sonucunda Patrikhane, Patrik kaymakamı vasıtasıyla Sadaret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne bir önerge vererek birçok konuda şikâyetçi oldu. Patrik kaymakamı, Adana'da Ermeni halkın can ve mallarına tecavüz edildiği, hükûmet görevlilerinin bu durum karşısında pasif kaldığı suçlamalarında bulunuyor ve bu durumdan cesaret alan Maraş ahalisinin Zeytun üzerine yürümeye hazırlandığını iddia ediyordu.⁶¹ Bu iddialar karşısında harekete geçen Dâhiliye Nezareti, Adana ve Halep valiliklerinden durumu sordu. Halep Valisi, iddialara cevap niteliğinde hazırladığı ayrıntılı raporunda; "*Halep vilayeti dâhilindeki olaylar Maraş, Antakya, Kesb ve Kırıkhan ile pek az olarak İskenderun karyesine münhasırdır. Mülhakât ile yapılan yazışmalar ve tahkikât neticesinden anlaşıldığına göre; Maraş'ta kasaba içinde ve iki köyde 43, Andırın nahiyesi dâhilinde 25, Antakya'da 172, Kesb'de 113, Kırıkhan'da 93, İskenderun'da 8 olmak üzere toplam 454 nüfus telef olmuştur. 6797 nüfus yardıma muhtaç durumda olup her birine günlük 60 para hesabıyla akçe ve zahire verilmekte ve meskenlerinin tamirine çalışılmaktadır. Yağmalanan eşya için de bölge bölge memurlar tayin edilip gönderilerek mülhakâta tebligât ve takibât-ı müessire icra edilmiş, şimdiki kadar birçok eşya ve hayvan geri*

57 Takvim-i Vekâyi, I.se.,ad.222, Çarşamba, 13 Mayıs 1325(26 Mayıs 1909)'dan Seyitdanlioğlu, *Takvim-i Vekâyi'de...*, s.836.

58 İkdâm, 1 Mayıs 1909; Sabah 4 Mayıs 1909.

59 Takvim-i Vekâyi, 5 Mayıs 1909; Sabah, 5 Mayıs 1909; ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları(1908-1909)*..., s.129.

60 Konuyla ilgili olarak bkz. Sabah, 18 Mayıs 1909.

61 Ayrıntılı bilgi için bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve ...*, s.93-94.

alınmıştır ve hâlâ da alınmaktadır. Bölgelere gönderilen tabkik heyetleri vasıtasıyla yaptırılan tabkikatta olaylara önayak olanlarla bilfiil katliama cür'et ettikleri ortaya çıkan 200 kadar kişi tutuklanıp hapsedildiğinden tabkik evraklarıyla beraber oluşturulacak Divan-ı Harb'e tevdileri kararlaştırılmıştır. Bâb-ı Âli'ye, Patrikhan'e ve diğer mahallere Halep'ten, Maraş'tan ve hiç ilişkisi yokken Yozgat'tan ve daha başka yerlerden gerçek dışı birçok müracaat olması garazkâranedir. Geçen gün Maraş'tan Londra'ya yazılmış olan telgraf ile güya Antakya, Kırıkhan ve İskenderun'da 1500'ü müteceviz maktul olduğu, çoğunun evlerinin yakıldığı ve yağma edildiği, 12000'den fazla yetim, dul, aç ve hasta olduğu, büyük kısmına iane verilmediğinden yardım gönderilmesi ve tehdit ile Müslüman olan kadın ve kızların murahhaslıklara teslim ettirilmesi hususlarında Halep Murahhaslığı'ndan Patrikhan'e ve Puzantiyon gazetesine yazılan telgraf gerçek dışıdır..."⁶²

Felaketzedelere Yapılan Yardımlar

Halep Valiliği 1 Haziran 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne, "Antakya'da tamir edilmekte olan 71 Ermeni hanesinden 50'sinin tamirâtının bittiğini, geriye kalan 21'inin tamirinin üç güne kadar bitirileceğini ve sahiplerinin evlerine yerleştirilmeye başlandığını" arz etti.⁶³ Osmanlı hükûmeti, Adana ve Halep'te oturan tüccarların olaylarda zarar gördükleri gerekçesiyle borçlarının ertelenmesi yönündeki kararını Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'a ilettiler. Ancak Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde Halep'teki olayların tüccarın durumunu etkileyecek boyutlarda olmadığı gerekçesiyle sadece Adanalı tüccarların borçlarının ertelenmesine karar verildi.⁶⁴

Adana'daki karışıklıklar nedeniyle zarara uğrayanlarla ilgili olarak alınan şu kararlar Padişah iradesiyle belirlendi:⁶⁵

1-Karışıklıklar sırasında yanan mabet, mektep ve meskenlerin inşası, açıkta kalanların korunması ve ziraat ve sınaî erbabının ihtiyacı olan alet ve edevatın temini için Halep Vilayeti'ne 20 bin ve Adana Vilayeti'ne 100 bin liralık ödenek tahsis edilmiştir.

2-Olaylar sırasında zarar gören zanaat, ticaret ve ziraat erbabının işlerini yeniden

⁶² Adana ve Halep valilerinin konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdikleri raporların tam metni için bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve...*, s.94-97.

⁶³ Takvim-i Vekâyi, 4 Haziran 1909.

⁶⁴ Takvim-i Vekâyi, 11 Haziran 1909.

⁶⁵ İnkılâb, 31 Temmuz 1909. Zarar gören halka yapılan yardımlarla ilgili olarak bkz. Sabah, 7 Mayıs 1909; Sabah, 15 Mayıs 1909.

yürütöbilmeleri için hükümet tarafından ayrıca 100 bin lira tahsis olunmuştur. 3-Bu emirlerin yerine getirilmesinden Maliye Nazırı sorumludur.

Karışıklıklarda zarar görenlere yardım amacıyla Beyrut Amerikan Konsolosu'nun başkanlığında yardım kampanyası başlatıldı. 1909 Haziran'ında Maraş Papazı F.W.Macallum, evlerini ve işlerini kaybetmiş olan Ermenilere yardım amacıyla Amerika, Kanada ve Brezilya'dan toplanan paraların bir an önce nakledilmesinin iyi olacağını bildirdi.⁶⁶ Ağustos ayının sonuna kadar geçen sürede Suriye, Mısır, Amerika ve İngiltere'den toplam 840 bin kuruş toplandı. Bunun 700 bin kuruşu köylerde oturanlar da dâhil olmak üzere zarar gören Ermeni halka dağıtıldı. Ayrıca felâketzedelerin kışlık ihtiyaçlarını karşılamaları için 600 liralık zahire satın alınarak Lazkiye'de depolandı.⁶⁷

Çıkan olaylardan en çok masum halk etkilendi birçok aile muhtaç duruma düştü. Hükümet, muhtaç duruma düşen Zeytun Ermenilerine 500 Lira ek ödenek ayrılmasına karar verdi.⁶⁸ Yetim kalan 120 kız çocuğu Alman hastanesine kabul edildi.⁶⁹ Öte yandan Adana ve Halep vilayetlerinde bu olaylar sırasında ve olaylardan sonra paniğe kapılan bazı Ermeniler yabancı konsoloslar ve misyonerler aracılığıyla yabancı ülkelere göç etmeye başladılar.⁷⁰

Yargılamalar Maraş ve Divan-ı Harbi Örfisi'nin Kararları

Suçluların yargılanması ve gerekli cezaların verilmesi için, örfi idare kaldırılana kadar görev yapmak üzere "Divan-ı Harbi Örfi" kuruldu.⁷¹ Divan-ı Harbi Örfi'nin çalışmaları sonucunda olaylara katılan kişilerin isimleri ve adresleri tek tek belirlendi. Bunlardan bir kısmı yakalanarak muhakeme edilirken bazıları kaçtı. Kaçanlar arasında 28 Zeytunlu Ermeni, 1 Maraşlı Ermeni ve 38 Müslüman vardı.⁷² Ayrıca Adana'daki olaylara⁷³ karıştıktan sonra Maraş'a kaçtıkları belirle-

66 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands ...*, s.55.

67 İnkılâb, 25 Eylül 1909.

68 BOA. DH. MUİ., 1-10/9, (1328 Ca 5/15 Mayıs 1910). Ayrıca bkz. BOA.DH.MUİ., 83/33, (1328 Ra 30/11 Nisan 1910).

69 İnkılâb, 28 Ağustos 1909.

70 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands ...*, s.55.

71 BOA. DH.MUİ., 2-3/49, (1327 L 9/ 24 Ekim 1909).

72 BOA. DH.MUİ., 98-2/15, (1328 B 10 / 18 Temmuz 1910).

73 Adana'da çıkan olaylar sebebiyle Adana'da 322 Müslüman 38 gayrimüslim; Kozan ve Cebel-i Bereket'te 252 Müslüman, 48 gayrimüslim olmak üzere toplam 579 Müslüman ve 76 gayrimüslim tutuklanmıştır. Bkz. İnkılâb.

nen 60 kişi yakalanarak Divan-ı Harbi Örfi'ye teslim edildi.⁷⁴

Olayların çıkışında, Ermeni komitelerinin rolü bilindiğinden komitelere üye oldukları düşünülen kişiler de yakalanmaya başladı. Artin adlı Ermeni bu sebeple gözaltına alınmış, bir müddet gözaltında tutulduktan sonra salıverilmiş ancak daha sonra komite üyesi olduğu kesinleşmişti. Bedros Sahakyan ve iki oğlu da aynı sebeple tutuklandılar.⁷⁵Maraş'ta olup biten olaylar diğer Ermeniler tarafından dikkatle takip ediliyor ve propaganda malzemesi olarak kullanılıyordu. "Ha-irenik", "Manzume-i Efkâr" ve "Jamanak" adlı gazeteler⁷⁶ 5 Ağustos 1909'da şu makaleyi yayınladılar:⁷⁷

" *MARAŞ'TA HARB*

Zeytun'dan Patrikhaneye bildirildiğine göre her ne kadar Zeytun'da istirahat-i âm mevcut ise de Maraş Divan-ı Harbinin tavr-ı hareketi herkesi müteessir etmektedir. 15 Ermeni darb edilmiştir. Maraş'ta mukim Bedros Sahakyan iki mabdumuyla beraber haps olunmuştur. Birkaç gün önce Artin isminde bir şahıs şiddetle darp edildikten sonra nîm-i mürd bir halde hanesine gönderilmiştir. ...?Fransa konsolosu vekili bu muzdarip şahsı elbisesini çıkarıp muayene ederek eser-i darbdan vücudunda siyah bereler hâsıl olduğunu müşahede etmiştir. Bunun üzerine konsolos askerî kumandana şikâyette bulunduğundan kumandan pîrhiddet kesilerek muzdarip Ermeni'yi habs ile dokuz gün tevkif etmiştir. Bu babda tedâbir-i lâzime ittihazı taleb-ü rica olunur".

Yargılamalar Sırasında Zeytun'da Çıkan Olaylar

Maraş'ta çıkan olaylarda Zeytun'dan gelen bazı Ermenilerin de destek olduğu bilindiğinden Maraş Divan-ı Harbi'si tarafından bir heyet oluşturularak suçlular yakalanmak üzere Zeytun'a gönderildi. Suçlu oldukları belirlenen 12 Zeytunlu Ermeni tutuklanmak istendiyse de bunlardan birinin erzak memuru olması diğerinin de daha sonra teslim olacağını taahhüt etmesi sebebiyle iki kişi işlerini halletmeleri için kefaletle serbest bırakıldı. Ancak gösterilen bu iyi niyete rağmen sekizi aranılanlar olmak üzere 20 kadar silahlı Zeytun Ermenisi ile üç kadın hükûmet binasına gelip "*Maraş'ta kurulan Divan-ı Harb'in tarafgir davranarak Hristiyanları*

31 Temmuz 1909.

74 Tanin, 30 Mayıs 1909.

75 BOA. DH.MUİ., 2-2/76, (1327 Ş 21 / 9 Eylül 1909).

76 Adı geçen gazeteler Ermeniler tarafından neşrolunmaktadır.

77 BOA. DH.MUİ., 2-2/76, (1327 Ş 21 / 9 Eylül 1909).

tutukladığı” suçlamasında bulunarak İstanbul’dan tarafsız bir Divan-ı Harp heyeti gönderilmesi hâlinde hükûmetin aradığı şahısların teslim edileceğini belirttiler. Bu kişilerden bazıları taş atarak hükûmet binasında bulunan kaymakam ve diğer memurları taciz ettiler. Silah zoruyla kapıları açtırarak tutuklu bulunan Çolak oğlu Oseb’in kaçmasına ve firar etmesine sebep oldular.⁷⁸

Zeytunlulardan bir grup temsilci hükûmet binasında bunları yaparken birçok Zeytun Ermenisi de dağlara çıkararak Zeytun’un etrafını kuşattı. Hatta Zeytun Ermenileriyle askerler arasında meydana gelen kısa süreli çatışmada bir kadın hafif şekilde yaralandı.⁷⁹

Bu durumda büyük bir isyan çıkmasından endişelenen hükûmet, Maraş Mutasarrıflığı’na olayları büyütecek hareketlerden kaçınılmasını ve tedbirin elden bırakılmadan asilerin ikna edilmeye çalışılmasını istedi.⁸⁰ Ayrıca asilerin teslim olmama ihtimaline karşı Zeytun’a ek kuvvet sevk edilmesi Maraş Mutasarrıflığı’na emredildi.⁸¹

Zeytunlu Ermeniler, 11 Eylül 1909’da Ermeni Patrikhanesi’ne bir telgraf çekerek askerî yönetimin üzerlerine silahlı kuvvetler gönderip Zeytun’u darmadağın ettiği, iddiasında bulundular.⁸² Olaylar İstanbul’da Ermenice olarak yayınlanan gazetelerde çarpıtılarak ele alındı ve “*Eski bir kaymakam ataması meselesinden dolayı Zeytunlulara kin tutan hükûmetin 40 kadar Zeytunlu Ermeniye üzerlerine asker sevk ederek yakalamaya çalıştığı*” ve Zeytunluların da bu durumu protesto için dağlara çıktıkları iddia edildi.⁸³ Hatta Avrupa’da yayınlanan bazı gazetelerde de benzer haberler yayınlanınca Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla bu haberler tezkip edildi.⁸⁴

Bu olaylar üzerine Zeytunluların üzerine gidilmemesi yönünde araya giren Ermeni Patriğine, suçlu 16 Ermeni’nin derhal teslim edilmesini sağlaması ve Zeytunlulara ne yönde davranılacağına da Osmanlı hükûmetinin karar vereceği bildirildi. Osmanlı makamlarının kararlı olduğunu anlayan Zeytun ileri gelenleri, suçlulardan Reisoğlu Seterak’ı teslim edip diğerlerinin de teker teker teslim edi-

78 BOA.İ.ASK., 1327 Z/21(26 Aralık 1909).

79 BOA.DH.MUL., 26-2/40, (1328 M 5/7 Ocak 1910).

80 BOA. DH.MUL., 2-2/84, (1327 Ş 27/13 Eylül 1909).

81 Aynı belge.

82 Pars Tuğlacı, *Batı Ermenileri Tarihi*, III.cilt, İstanbul: Pars Yay., 2004, s.411.

83 BOA.DH.MUL., 2-2/84, (1327 Ş 27/13 Eylül 1909).

84 BOA. Hâriciye Siyasi, 119/16 (26 Ekim 1909).

leceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Zeytun üzerine bir askerî harekât yapılmasına gerek kalmadı.⁸⁵ Ancak aradan iki aya yakın süre geçmesine rağmen söz konusu kişiler yakalanamadı. Bu durum bazı yetkililerin tepki göstermesine sebep oldu. Mesela Adana Kuvve-i Mertebe Kumandanı olan Miralay Mehmet Ali Bey, Zeytun Kaymakamı Celil Bey'in muallimken bu göreve getirildiğini, dolayısıyla suçluların yakalanamamasının onun basiretsizliğinden kaynaklandığını ima eden şikâyetlerde bulundu.⁸⁶

Maraş ve Çevresinde Çıkan Olayların Suçlularının Yargılanmaları

Maraş Divan-ı Harbi tarafından yapılan mahkemeler hızlı bir şekilde sonuçlandırıldı. Buna göre olayların çıkışında birinci derecede rolü olanlar barut ve silahları temin edenlerdi. Dışarıdan barut getirdikleri kesinleşen, Zeytun'un Alabaş Köyü'nden Serkis ve aynı köyden İspator ile barutu satan Çavuşlu Mahallesi'nden Tüfekçi Bayezid oğlu Ali Usta üçer yıl küreğe konma cezasına çarptırıldılar.⁸⁷ Zeytun'un Bozbayır Mahallesi'nden Vanis ve Divanlı Mahallesi'nden Bedros'ta aynı cezaya çarptırıldılar.⁸⁸

Olaylarda suçlu olan birçok Müslüman da tutuklanarak aynı mahkemede yargılandılar. Buna göre "Sarayaltı Olayları" olarak bilinen karışıklıklarda; Kuyucak Mahallesi'nden Zeytunlu oğlu Ohannes'i öldüren Alemlî Mahallesi'nden Bakkal Mustafa'nın oğlu Mehmet ve İsa Divanlı Mahallesi'nden Delioğlan oğlu Ökkeş 15'er sene kürek cezasına çarptırıldı.⁸⁹ Kuyucak Mahallesi'nden bezirgân Başovak'ın oğlu Nazaret'i öldüren Gargacıyan Mahallesi'nden Hacı Efendi'nin oğlu Mehmet de aynı cezaya çarptırıldı.⁹⁰ Kısacıklı Karabet'in oğlu Ercanyan'ı öldüren Divanlı Mahallesi'nden Ökkeş oğlu Hüseyin 15, ona yardım ettiği belirlenen Hatuniye Mahallesi'nden Haşiroğlu Veli'nin oğlu Abdullah dört sene kürek cezasına çarptırıldı.⁹¹ Kuyucak Mahallesi'nden Mumcuoğlu Ohannes'i öldürdüğü ve Kısacıkyan Ercanyan'ın öldürülmesine yardım etme suçlarını işlediği kesin-

85 BOA. DH. MUİ., 2-4/9, (1327 L 29/13 Kasım 1909). Aynı belgede Times gazetesinde Zeytun'da olanlarla ilgili olarak çıkan yanlış bir haberin tektip edildiği bilgisi de vardır.

86 BOA. DH.MUİ., 2-4/33, (1327 Za 24/ 8 Aralık 1909).

87 BOA. DH. MUİ., 28-1/41, (1327 L 16 / 31 Ekim 1909).

88 BOA. DH.MUİ., 26-1/40, (1327 L 11 / 26 Ekim 1909).

89 BOA. DH.MUİ., 33-2/1, (1327 Za 1 / 15 Kasım 1909). Ayrıca sanık ifadeleri için bkz. BOA.İ.ASK., 1327 L/ 55.

90 BOA. DH.MUİ., 33-2/2, (1327 Za 1 / 15 Kasım 1909).

91 BOA.DH.MUİ., 2-4/35, lef 2 (1327 Z 27/9 Ocak 1910).

leşen Şeyh Mahallesi'nden Çilingir Sabit Bilal oğlu Veli idam cezasına çarptırıldı. Veli'nin bu cezaya çarptırılmasındaki etkenlerden biri de ahaliyi kıtale tahrik ve teşvik etmesiydi.⁹² Ancak daha sonra şehirdeki olayların gidişatı dikkate alınarak bu ceza ömür boyu kürek cezasına indirildi.⁹³

Şekerdere Mahallesi'nden Tekmelioğlu Agop'u öldüren Atmalı Aşireti'nden Kurdan'ın oğlu Abdullah ile Kır Kethuda'nın oğlu firarî Süleyman'ın 15'er sene ve onlara yardım ettiği anlaşılan Emirler Obası'ndan Topal Memo'nun üç sene kürek cezasına çarptırılmalarına karar verildi.⁹⁴ Aşılı Fotan oğlu Honan'ı? öldüren Seksanlı Mahallesi'nden Osman oğlu Hüseyin idam, Divanlı Mahallesi'nden Memili oğlu Osman 15 yıl hücre cezasına çarptırıldı. Ancak Osman oğlu Hüseyin'in cezası tahrik edici unsurlar dikkate alınarak ömür boyu hapse çevrildi.⁹⁵ Olaylarda Kuyucak Mahallesi'nden Hamparsum'u öldüren Alemlî Mahallesi'nden Arap Fethi oğlu Toros ile Bostancı Mahallesi'nden Derviş oğlu Mustafa 15, Divanlı Mahallesi'nden Demirci oğlu Osman da yardım ettiği için üç sene kürek cezasına çarptırıldı. Demirci oğlu Osman, Kumarlı Köyü'nden Katran oğlu Honan'ı öldürdüğü için de 15 sene daha kürek cezası aldı.⁹⁶

Tutuklu bulunanlardan Kuyucak Mahallesi'nden Nazor oğlu Bedros⁹⁷ u öldürerek Şekerli Mahallesi'nden Zeytinli oğlu Nazor ile Sarayaltı Mahallesi'nden Köşker İbrahim Vartuvar ve Şekerli Mahallesinden köşker Dosdoğru Mihran oğlu Serkiz'i yaralayan Divanlı Mahallesi'nden Saçmalı? oğlu Demirci Süleyman Naci ile Saray Camii Müezzini Hacı Ali'nin ceza kanununun 174.maddesine göre 15 sene; Ekmekçi Mahallesi'nden Aşıklı oğlu Köşker Hoca Mehmet'in başka bir yaralama olayından dolayı ceza kanununun 174. maddesine göre beş sene ve Seksenler Mahallesi'nden Semerci Kör Musa'nın üç sene müddetle küreğe konmalarına, Saka Musa ile Kunduracı Ahmet'in beraat ve tahliye edilmelerine karar verildi.⁹⁸ Aynı olaylar sırasında İsa Divanlı Mahallesi'nden Dadağlı oğlu Mustafa, Samuel'i öldürmesinden dolayı 15 sene kürek cezasına çarptırıldı.⁹⁹

92 BOA. İ.ASK., 1327 Za/80.

93 BOA.DH.MUİ., 2-4/35, (1327 Z 27/9 Ocak 1910).

94 BOA.DH.MUİ., 2-4/35, (1327 Z 27/9 Ocak 1910).

95 BOA.DH.MUİ., 2-4/35, (1327 Z 27/9 Ocak 1910).

96 BOA.DH.MUİ., 2-4/35, (1327 Z 27/9 Ocak 1910).

97 Bu isim aynı belgenin Harbiye Nezareti ve Babıali'ye sunulan nüshalarda Cihaz oğlu Nazor şeklinde geçerken Divan-ı Harbi Örfi'nin sanık ifadelerinin yer aldığı tutanaklarında bu şekilde geçmektedir.

98 Sanık ifadeleri için bkz. BOA. İ.ASK., 1327 L/88.

99 BOA. İ.ASK., 1327 L/88.

Kuyucak Mahallesi'nden bezirgân Boşo oğlu Nazaret'i yaralayıp öldürmek suçundan tutuklu bulunan aslen Yusufkar Köyü'nden olup Gargacıyan Mahallesi'nde oturan Çakallı oğlu Hacı Efendi'nin oğlu Mehmet ile Divanlı Mahallesi'nden Sağır Yusuf oğlu Abacı Ali ve Boru Hüseyin oğlu Abdullah'ın oğlu Ömer ve Küçük Mustafa oğlu Ali haklarında yapılan tahkikat sonucunda Çakallı oğlu Mehmet'in fiili katli gerçekleştirdiği, diğer sanıkların suçlu olduklarına dair bir delil bulunmadığı anlaşıl原因 olarak Çakallı oğlu Mehmet'in 15 sene kürek cezasına çarptırılmasına, adı geçen diğer sanıkların beraat ve tahliye edilmelerine karar verildi.¹⁰⁰

Maraş'a bağlı Yeniyan Köyü'nden Karabaş'ın Karagedik olayında birçok mal ve hayvanı gasp ettiği, kardeşi Kadir ile Pavriyanlı? Mehmet'in değirmen ocağında öldürülen Hasan Beyli Köyü'nden Avadis ve yardımcılarının öldürülmesinde suçlu oldukları şahitlerin ifadeleriyle sabit olduğundan Karabaş'ın beş, Kadir ile Mehmet'in üçer sene kürek cezasına çarptırılmalarına karar verildi.¹⁰¹

Olaylar sırasında Göksun Kazası'nın Andırın Nahiyesi'ne bağlı Acemli, Anacık ve Tartatlı köylerinde bazı Hristiyanlara ait malları yağmaladıkları şahitler tarafından tespit edilen ve çevre köylerde oturan Usta Halilzade Mehmet Efendi oğlu Ali Ağa'nın altı, Hasan Kahya oğlu Yusuf'un dört, Mestan oğlu Kanber ile Kara Elif oğlu Süleyman'ın üçer sene kürek cezasına çarptırılmalarına karar verildi.¹⁰² Aynı suç nedeniyle Kör Hasan oğlu Topal Ahmet 3.5, Başibüyük oğlu Bayram dört sene kürek cezasına çarptırıldı.¹⁰³

Maraş'ta karışıklık yaşanmasından 15 gün kadar sonra yaşanan bir hırsızlık vakası da Divan-ı Harbi Örfi tarafından soruşturuldu. Gargacıyan¹⁰⁴ Mahallesi'nden Harunoğlu Agop'un evine girip hırsızlık ve yaralama yapan Şaziye Mahallesi'nden Çiftçi Mustafa oğlu Ali ile rençper Ataş oğlu Ali ve çiftçi Kürt Hacı oğlu Hüseyin, Agop'un evine girerek bazı eşyalarını çaldılar. Gece meydana gelen olay sırasında Agop'un çırağı Sinbat'ı elinden yaraladılar. Daha sonra yapılan inceleme sırasında Sinbat'ı bağırması için yaraladıklarını itiraf ettiler.¹⁰⁵ Bunun adı bir hırsızlık vakası olduğunu tespit eden mahkeme, suçluların üçer sene kürek cezasına çarptırılmalarına karar verdi.¹⁰⁶

100 Sanıkların ifadeleri için bkz. BOA.İ.ASK., 1327 L/72.

101 BOA.DH.MUİ., 2-5/27, (1328 S 10/21 Şubat 1910).

102 BOA.DH.MUİ., 23-1/19, (1327 N 29/14 Ekim 1909).

103 BOA.DH.MUİ., 24-1/41, (1327 L 6/21 Ekim 1909).

104 Belgede Gagacıyan.

105 BOA. İ.ASK., 1327 L/49.

106 BOA.DH.MUİ., 33-1/12, (1327 L 27/11 Kasım 1909).

Sarayaltı olaylarında, Şekerli Mahallesi'nden Akrep oğlu Dikran'ı yaralayıp ölümüne sebep olan Şeyh Mahallesi'nden Hamza 15 ve Hatuniye Mahallesi'nden Çapar Ökkeş üç sene kürek cezasına çarptırıldı.¹⁰⁷

İloğlu Köyü'nden Elhas oğlu Mehmet, Osman oğlu Ahmet, Kadir oğlu Osman, Kasarcı oğlu Mehmet Ali, Kürt Şeyhmuz ve Kürt İsmail, Restebaiye Mahallesi'nde oturan Terzi Osep'in oğlu Serkis ile Maziga oğlu Artin'in eşyalarını yağmalamak suçundan üçer sene küreğe konma cezasına çarptırıldılar.¹⁰⁸

Bostancı Mahallesi'nden Mustafa oğlu Hacı Mustafa, Sarayaltı Caddesi'nde, Sebzeoğlu Begos'u öldürmesinden dolayı 15 sene küreğe konma cezasına çarptırıldı.¹⁰⁹Kuyucak Mahallesi'nden Nazar'ı öldürüp bazı Ermenileri yaraladıkları tespit edilen Divanlı Mahallesi'nden Saçmak oğlu Demirci Süleyman Naci ile Saray Camii müezzini Hacı Ali'nin 15'er sene; Ekmekçi Mahallesi'nden Aşıklı oğlu Köşker Hoca Mehmet'in bir yaralama suçuna karışmasından dolayı beş sene; Seksenler Mahallesi'nden semerci kör Musa'nın üç sene küreğe konmalarına karar verildi.¹¹⁰ Yine Sarayaltı'ndaki olaylarda Duraklı Mahallesi'nden Poyraz oğlu Samuel'i yaralayan İsa Divanlı Mahallesi'nden rençber Daldağlı Mustafa oğlu İbrahim ile sebzeçi Mavişoğlu İsmail oğlu Mehmet'in yakalanmalarından itibaren 15'er sene süreyle küreğe konmalarına,¹¹¹ bahçeci esnafından Miçli oğlu Bağdasar'ı öldüren ve Pazarcık Kazası'nın Ovacık Köyü'nden olan Dudu Süleyman oğlu Cemil Memo'nun idamına ve maktulün eşeğini çalan Rumkalé'nin Millek Köyü'nden Çakır Mehmet'in üç sene küreğe konmasına, karar verildi.¹¹²

Göksun'a bağlı Kumarlı Köyü'nden Çolak oğlu Gürcü Mehmet'in oğlu Mehmet, Munzurlu Köyü'nden Çoboğlan oğlu Sülü ile Gerin(Geben?) Köyünden Mehmet Ağa'nın oğlu Ali'nin Andırın'a bağlı Acemli Köyü'nden Agop Minasyan'ın Ceyhan Nehri kenarında bulunan evinden camızlarını çaldıkları tespit edilmişti. Bunun üzerine yapılan tahkikattan sonra Divan-ı Harbi Örfi, adı geçen kişilerden Sülü ile Ali'nin başka suçlar da işledikleri anlaşıldığından muhakemelerinin devamına, diğer suçlu Gürcü Mehmet oğlu Mehmet'in üç sene kürek cezasına

107 BOA.DH.MUİ., 33-1/13, (1327 L 27/11 Kasım 1909).

108 BOA.DH.MUİ., 33-1/35, (1327L 29/13 Kasım 1909). Ayrıca bkz. BOA. İ.ASK., 1327 L/51.

109 BOA.DH.MUİ., 33-1/35, (1327L 29/13 Kasım 1909).

110 BOA.DH.MUİ., 33-2/13, (1327 Za 1/15 Kasım 1909).

111 BOA.DH.MUİ., 34-1/23, (1327 Za 2/16 Kasım1909).

112 BOA.DH.MUİ., 37-1/12, (1327 Za 10/24 Kasım 1909).

çarpıtılmasına ve ayrıca camızların Agop'a iade edilmesine karar verdi.¹¹³Daha sonra Sülü adam öldürmekle itham edildiğinden dolayı idam, Ali ise camız çalmakla ilgili suçundan dolayı altı sene kürek cezasına çarptırıldı.¹¹⁴

Göksun'da çıkan olaylar sırasında Anacık Köyünden Ömer Osman'ın evine sığınan Ermenilerden Pamuk oğlu Vartuvar'ın, şu anda tutuklu bulunan Kara Ali'nin, Karason, Aşık oğlu Karabet ve Gedik oğlu Matyos'un firarda bulunan Gedik Ahmetli Köyünden Kara Mehmet'in oğlu Veli Ahmet ve Çöp oğlu Sülo taraflarından münferiden ve Matyos oğlu Bedros'un da müştereken öldürdükleri belirlendiğinden mahkeme, Kara Ali, Veli Ahmet ve Sülo'nun idamına ve bunlara yardım ettikleri anlaşıldığından Mansurlu Köyü'nden Bardakçı Hüseyin'in üç sene küreğe konmasına, aynı suça iştirak ettikleri belirlenen iki şahsın yakalanarak muhakeme edilmelerine ve idam cezalarının ömür boyu kürek cezasına çevrilmesine karar verdi.¹¹⁵

Zeytun'un Alabaş Nahiyesi'ne bağlı Yeğenler Köyü'nden Peçik oğlu Vartuvar'ın cesedi, Andırın Nahiyesi'ne bağlı Gök Ahmet Köyü'nden Çukurhisarlı Hüseyin oğlu Osman, Kürekçi Ahmet, Çobancık Hasan ve Gül Hasan adlı şahısların, "Vartuvar'ı Gök Ahmetli Köyü'nden Gök Ahmet zade Mehmet Ağa istiyor" diye Müderris Hacı Ahmet Efendinin müsaadesiyle götürmelerinden üç-dört gün sonra Ceyhan Nehri sahiline vurdu. Divan-ı Harbi Örfi tarafından yapılan tahkikat sonucunda Çukurhisar Köyü'nden Hasan oğlu Osman ile amcasının oğlu Kürekçi Ahmet Emin'in, Vartuvar'ı Ceyhan Nehri'ne atarak öldürdükleri sabit olduğundan 15'er sene, Gök Ahmet Köyü'nden Cabbar zade Mehmet Ağa'nın katilleri korumak için yalancı şahitlik yapmasından dolayı üç sene kürek cezasına çarptırılmalarına, diğer sanıkların beraatlarına karar verildi.¹¹⁶

Keşifli Köyünde Meydana Gelen Olaylardan Dolayı Yargılananlar

Adana olayları sırasında Maraş'a bağlı Keşifli Köyü'nde bazı kişiler öldürüldü, malları yağmalandı ve yakıldı. Söz konusu suçları işleyen kişiler Maraş Divan-ı Harbi tarafından ceza kanununun ilgili maddeleri uyarınca çeşitli cezalara çarptırıldılar. Buna göre Maraş'a bağlı bazı köylerden geldikleri tespit edilen suçlular şu cezaları aldılar: Kesmelitepe Köyü'nden Ali oğlu Abdullah, Hartlil(Hartlap?)

113 BOA.DH.MUİ., 33-1/35, (1327L 29/13 Kasım 1909).

114 BOA. İ.ASK., 1327 I/56.

115 BOA.DH.MUİ., 43-1/13, (1327 Za 12/26 Kasım 1909).

116 Harbiye Nazırı'nın imzasıyla Sadaret makamına bildirilen mahkeme kararı için bkz. BOA. İ.ASK., 1327 Ş/32.

Köyü'nden Abdülhamit Kâhya oğlu Mehmet, Kaşıkçı Hasan Çavuş oğlu Musa, Cabbar Hacı Musa oğlu İbrahim birer sene; Öksek Köyü'nden Hacı Temiz Ali oğlu Mehmet ile Sırnaz oğlu Hacı Hüseyin'in yakalanmalarına ve yine Öksek Köyü'nden Mehmet Ağanın üvey oğlu Kel Ahmet ile Fatmalı Köyü'nden Hüseyin oğlu Ali, Kızıl Damdan Ali Çavuş oğlu Halil, Hartlaplı Sabri oğlu Duran oğlu Hüseyin, Fatmalı Köyü'nden Kabakçı Mehmet oğlu Ali, Kızıl Oğlan oğlu Mehmet ve Köylü Mustafa oğlu Ahmet'in 15'er sene küreğe konmalarına ve Öksek Köyü'nden Rumlu İsmail'in oğlu Duran'ın oğlu Hüseyin'in idamına karar verildi.¹¹⁷

Maraş'a bağlı Orcan Köyü'nde değirmencilik yapan Gâvur oğlu Avadis'in oğulları Şükrü ve Serkiz ile Çömezoğlu Değirmeni'nde değirmencilik yapan Şükrü'nün biraderi Farveh? ve eniştesi kör Agop'un katledilmeleri olayına karışan Orcan Köyü'nden Hayta Süleyman oğlu Medine Halil, Kara Ahmet oğlu Ali Çavuş, Kara Akif oğlu Mehmet; Afşarlı Köyü'nden Kara Veli oğlu Vişne Mustafa ve karısı hakkında yapılan tahkikat sonucunda katli gerçekleştiren tam olarak tespit edilemese de Medine oğlu Halil'in karışıklık esnasında etraftan yağmalama amacıyla gelenlerle beraber katle iştirak etmiş olması sebebiyle ceza kanununun 175. maddesine göre üç sene küreğe konmasına ve diğer sanıkların beraat ve tahliye edilmelerine karar verildi.¹¹⁸

Maraş'a bağlı Dönecli Köyü halkından Protestan Mektebi aşçısı Ohannes oğlu Bedros'u köyüne giderken Kızıldamlar Köyü'nden Hacı Ali ve Abdal lakaplı diğer Kalpaklı Ali yakalayarak üzerindeki para ve eşyaları gasp etmişlerdir. Şikâyetçi olan Bedros'un iddiaları Jandarma Mehmet'in şahadetiyle doğrulanınca çalınan eşya ve para Bedros'a iade ettirilerek Hacı Ali ile Kalpaklı Ali Ceza Kanunu'nun 229.maddesine göre üçer sene küreğe konma cezasına çarptırıldılar.¹¹⁹

Zeytunluların Yargılanması

Zeytun'da tutuklanan şahıslarla ilgili olarak Divan-ı Harbi Örfi tarafından yapılan soruşturma sonucunda Zeytun'da Taşnaksutyun adlı bir örgüt oluşturulduğu ve bu örgütün isyan çıkarmak için hazırlandığı tespit edildi. Örgütün Zeytun şubesinin başında olan Mal Müdürü Asador Efendi'nin bizzat örgütün reisi olan Okul Müdürü Harutyun Ohannes'e bağlı olduğu, Zeytun Marhasası Vagarşak

117 BOA.DH.MÜL., 98-1/27, (1328 Ca 12/22 Mayıs 1910).

118 Ayrıntılı sanık ifadeleri için bkz. BOA. İ.ASK., 1327 L/76.

119 BOA. İ.ASK., 1327 L/57. Ayrıca bkz. BOA.DH.MÜL., 33-1/35, (1327L 29/13 Kasım 1909).

Efendi, Nazaret Çavuş, Öğretmen Haim oğlu Vanis, Taşyan Agop, Yakupyan Haçador, İshatyan Hayik, Bozbayır Mahallesinden Balcıyan Karabet, Balcıyan Serkis, Kel Damatyan Hami Efendi, Kel Damatyan Leon Ağa, Yenidünya Nişan Ağa, Sürenyan Karabet Ağa, Çakıryan Matyos, Mihçı Matyos ve Saçyan Karabet adlı kişilerin de örgütün Zeytun'daki üyeleri oldukları belirlendi.¹²⁰

Maraş'ta tutuklu bulunan Melkon, Serkiz oğlu Devlet ve Şeker oğlu Karabet ifadelerinde Maraş Divan-ı Harbi Örfi heyetine şu bilgileri verdiler: “Zeytun'da hürriyeti müteakip Hınçakyan isminde bir cemiyet mevcut ise de geçen sene kış mevsiminde Zeytun'a gelen Arabacı Karabet, Marhasa Vagarşak, Mektep Müdürü Ohannes ile birleşip büyük mektepte bir içtimâ yaparak huzurda Hınçakyan bayrağının üzerinde ne yazılı olduğunu sual edip [“Yaşasın Hürriyet!”, “Yaşasın Adalet, Müsavat”, “Yaşasın İkinci Ordu, Üçüncü Ordu!”] muharrer olduğu cevaba karşı ‘İslam-ı Osmanî kalmadı, bayraktan ay boyunduruğu kaldırılmalı’ diyerek herkesi Taşnak-sutyun Cemiyetine üye olmaya çağırdı.” Bunun üzerine mahkeme heyeti bu ifadeyi, yukarıda adı geçen tutuklulara sormuş ancak hepsi de böyle bir şey olmadığını söylemişlerdir.¹²¹ Melkon, Serkis ve Karabet'in ifadelerinden Zeytun'da ihtilalci emelleri olan “Lusiran” adlı bir cemiyet daha bulunduğu, bu cemiyetin reisliğini de Mal Müdürü Asador Efendi'nin kardeşi Avadis Hay Barutyan'ın yaptığı anlaşıldı. Cemiyetin katipleri Azaklıyan ve Nişan, üyeleri ise Taşyan Agop, Azaklıyan Leon, Balcıyan Vartuvar, Ohannes, Asmanyen Hayik, Moruysan Haçer, Boyacıyan Mihran, Harunyan Ohannes, Magosyan Harutyun, Tahotyan Vartuvar Oseb idi. Bu cemiyetin üyeleri yaptıkları toplantılarda “Ermeniler! Söyleyiniz İslamlar bu topraklardan gitsin” şeklinde kararlar alıyorlardı. Cemiyetin üyesi olduğu iddia edilen kişiler bu suçlamaları katiyen kabul etmeyerek “Merkez Mektebinde vuku bulan içtimalarda herkes kendi mesleği ile ilgili şeyler söyler. Memleketin ticarî ve ziratî açıdan kalkınması için neler yapılabileceği konuşulur. Öyle muzır şeyler hiç söylenmez!” dediler.¹²² Aynı kişilerin Zeytun Mal Müdürü Asador Efendi hakkındaki başka bir ihbarı da “İlân-ı harbe muavenet etmek, Zeytun'a bir saat mesafede bulunan Ilıca denilen yerde Zeytunlu Ermenilerden bazılarını askermiş gibi talim ettirmekti. Hatta Asador Efendi'nin kardeşi Avadis'in, Arakil Anağisyan'ın Zeytun'da yapılan düğününde eğitim verdiği Zeytunlulara “Hazır dur! Silah omuza!” şeklinde Ermenice verdiği talimatlar işitilmiştir.” şeklinde olmuştur.¹²³

120 BOA.İ.ASK., 1327 Z/21.

121 BOA.İ.ASK., 1327 Z/21.

122 Aynı belge.

123 BOA. İ.ASK., 1327 Z/21.

Yapılan tahkikatta bazı Zeytunlu Ermenilerin martini tüfek imal ederek sattıkları ortaya çıkarılmış, hatta Hotan oğlu Devlet, Hayik oğlu Hamayan, Malduyan oğlu Karabet tüfek imal ettiklerini kabul etmişlerdir. Öte yandan geçen kış Zeytun'a gelen Arabacı Karabet (kendisi bunu inkâr etmiştir) Zeytun'da Balcıyan Karabet, Hayik oğlu Panos, Yenidünya Nişan, Yakupyan Haçador, Balcıoğlu Serkis, Mayrik oğlu Karabet, Mıhçı Panos, Asman oğlu Hayik, Avadis Hay Barutyán, Hayik oğlu Panos, Kel Vafısyán Leon, Nazaret Çavuş ve Alacı Şahin'le bağlantı kurup hepsinin Haçin'den Kıbrıs'a irtibat kurmasını sağladı. Ayrıca Arabacı Karabet'in kendilerine tüfek gibi kullanılabilen, 800 m. atış menzili olan birer tabanca hediye ettiği ve hatta barut imal edilmesi için on lira verdiği, silahların Haçin'de Taşnaksutyun Cemiyeti'nin emriyle kullanılmak üzere kutularda saklandığı iddiaları sanıklara sorulduğunda Hayik oğlu Panos ve Hayayan Haçador, Arabacı Karabet'ten beşer lira vererek adı geçen mavzer tabancalarını aldıklarını itiraf ederken Mıhçıoğlu Panos ile Hay Barutyán Avadis bu silahları aldıklarını inkâr ettiler. Balcı Serkis, Sürenyan oğlu Karabet de beşer lira karşılığında söz konusu silahı aldıklarını kabul ederken Nazaret Çavuş, bu silahın kendisine hediye edildiğini, herhangi bir kötü amacı olmadığını, bir karışıklık olması hâlinde nefsi müdafaa için bu hediyeyi kabul ettiğini ifade etti.¹²⁴

Zeytun'daki olaylarla ilgili olarak muhakeme edilen bir diğer konu da Çolak oğlu Oseb'in hapisaneden kaçırılması konusuydu. Buna göre adı geçen mahkûmu hapisaneden cebren almak için bazı kişiler gece vakti hükûmet konağının önüne gelmiş bunlardan Hasador Bocayan kapıyı açmak için uğraşmışsa da başarılı olmamıştır. Ertesi sabah mahkûmun Maraş'a gönderilmek üzere hazırlandığı sırada "gitmeyeceğim" diyerek avazı çıktığı kadar bağırması üzerine Marhasa Vagarşak Efendi'nin merdivenden yukarı çıkarak "Tabii gitmez, bırakınız!" dediğini jandarma Mihal Ustabaşı ve zabıta memuru Said Çavuş ifadelerinde belirtmişlerdir. Bunun üzerine dışarıdaki kalabalığın hareketlenerek hükûmetin kapısını zorlaması ve "*Kaymakamın emri var, kapıyı açınız*" demeleri üzerine Said Çavuş konuyu kaymakama danıştıktan sonra kapıdakilere aralarından temsilciler seçerek yukarı göndermelerini bildirmiştir. Bunun üzerine Ermeni Marhasa Vagarşak Efendi, Protestan temsilcisi İbrahim Efendi ve Baba Ağa içeri girmiştir. Ancak onları takiben iki kadın ve bir erkek daha içeri girmiş ve bunlar Nazaret Çavuş'un odasından mahkûm Oseb'i dışarı çıkarmışlardır. Mahkeme heyetince bunun sebebinin zabitanın, kendisine verilen emri seri olarak yerine getirememesi olabileceği düşünülmüş ve zabıtalara olayın nasıl geliştiği sorulmuştur. Zabıtalardan Said Çavuş, kaymakamın "*Başım dert mi açacağım, kapıyı açın ölsünler!*" dediğini ifadesinde

124 Aynı belge.

söylemiş, diğer jandarmalar da ifadelerinde jandarmaların işi ağırdan aldıklarını ve bütün olayların 15 dakikada olup bittiğini belirtmişlerdir. Bu eylemi gerçekleştirenlerin Çolak Panos'un kız kardeşleri Margaret ve Zaçel...? adlı kadınlarla Köşker oğlu Karabet olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Hükümet Konağı'nı basmaya gelen yirmi kişinin tamamı silahlıdır.¹²⁵

Buna göre Maraş Divan-ı Harbi Örfisi Zeytun Ermenilerinden suçlu bulunanları şu cezalara çarptırdı¹²⁶:

Şeker oğlu Karabet	Aynı	Mevkuf	Üç sene
Çolak oğlu Oseb kardeşi Margaret	Hükümet binasından mahpus almak	Mevkuf	Bir sene
Çolak oğlu Oseb kardeşi Zuhâl	Aynı	Mevkuf	Bir sene
Köşker oğlu Karabet	Aynı	Firarî	Bir sene
Hüviyeti meçhul Arabacı Karabet	Silah temin etmek	Mevkuf	10 sene
Ermeni Marhasa Vagarşak Efendi	Vazifeyi kötüye kullanmak		Zeytun'dan ihracı
Mal Müdürü Asador Efendi	Vazifeyi kötüye kullanmak		Memuriyetten men ve Zeytun'dan ihracı

Maraş Divan-ı Harbi, Zeytun'da meydana gelen olaylarda kusurlu oldukları gerekçesiyle dönemin Zeytun Kaymakamı İbrahim Paşa'ya üç yıl devlet memurluğundan men, eski polis ve zabıtalardan Mehmet Efendi ile İshak Ağa'nın önce açığa alınması ve ardından emekliye sevk edilmesi kararını verdi.¹²⁷Bu karar 26 Kasım 1909 tarihinde İbrahim Paşa'nın Antakya Kaymakamlığı'ndan alınmasıyla uygulandı.¹²⁸

125 Aynı belge.

126 Aynı belge.

127 BOA.DH.MÜİ., 43-2/4, (1328 M 27/8 Şubat 1910). Olayın duyulmasıyla Zeytun'un aralarında Müslüman ve Hristiyanların bulunduğu ileri gelenleri, Meclis-i Mebusan Başkanlığına altında yaklaşık 50 kişinin imzasının bulunduğu bir dilekçe sunarak İbrahim Paşanın Adana olayları sırasında gösterdiği başarılı idarecilik sayesinde bu olayların Zeytun'a sıçramasını engellediğini, hatta bu başarısından dolayı ödüllendirilerek Antakya Kaymakamlığı'na terfi ettirildiğini anlattılar. İbrahim Paşa da Dâhiliye Nezareti'ne arz ettiği savunmasında kaymakamlık yaptığı dönemde Zeytun'da büyük olaylar çıkmadığını, bir ferdin dahi burnunun kanamadığını kendisi hakkında anlatılanların tamamen iftira olduğunu bildirerek affedilmesini istedi. Ancak Divan-ı Harp kararları kati olduğundan başka türlü bir uygulamanın söz konusu olamayacağı Dâhiliye Nezareti'nden Halep Valiliği'ne bildirilmiştir. Aynı belge.

128Ancak daha sonra İbrahim Paşa hakkında söylenenlerin bir iftira olduğu anlaşılmiş ve Paşa affedilmiştir. Bkz. Aynı belge.

ÖOlaylar halkın galeyana gelmesi sonucunda çığıırından çıksa da temelinde Ermenilerin bağımsız devlet kurma amaçları ve bunun için yaptıkları çalışmalar vardı. Maraş Divan-ı Harbi, bu durumu dikkate alarak bundan sonra başka olaylar çıkmasını önlemek için bağımsız Ermeni devleti kurma fikri taşıyan ve Zeytun ve Maraş'ta oturan bazı Ermenileri yaşadıkları yerin dışına sürme kararı aldı ve bu kararı derhâl uygulamaya koydu. Mesela Antep'e sürülen Şükrü Selenyan haksızlığa uğradığını belirten dilekçesini hem Sadaret makamına hem de Dâhiliye Nezareti'ne verdi.¹²⁹

Yargılamalara Tepkiler

Maraş ve Zeytun dışına sürülen şahıslar arasında bazı din adamlarının da bulunması Ermeni Patrikliği'ni harekete geçirdi. Ermeni Patrikhanesi tarafından Zeytun Marhasası Vagarşak Efendi'nin Maraş'a sürülmesine itiraz edilerek Meşrutiyet idaresi uygulanması sebebiyle ve Kanun-i Esasi hükümleri gereği Ermeni din adamlarının yargılanmaları hakkında Patrikhaneye verilen imtiyazlardan ve yukarıda adı geçen yargılamada söz konusu hususlara uyulmamasından dolayı yargılamaları asla ciddiye almadıklarını Adliye ve Mezahip Nezareti'ne, Patriğin imzasıyla bildirilerek Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin uygulamalarına riayet edilmesi istendi. Patrik ayrıca dağlarda saklanan firarî Zeytunluların takip edilmelerinin yeni idarî anlayışa aykırı olduğunu iddia ederek yerel mülkî ve askerî makamlara gerekli emirlerin verilerek bu takibatın sonlandırılmasını da talep etti.¹³⁰ Ancak Adliye ve Mezahip Nezareti, Patrikhanenin bu şikâyetlerinin; “*sadece olaylarda suç işleyen Zeytunluların takip edildiği, olaylara karışmayanların işlerine devam ettiklerini; din adamlarının Patrikhanenin bilgisi dâhilinde yargılanmalarının doğru olduğunu fakat Vagarşak rahibin görevini gayriresmî yürütmesi ve herhangi bir resmî görevi olmamasından dolayı bu maddenin uygulanamayacağını, ayrıca Vagarşak Efendinin gayriresmî yürüttüğü dinî görevini bir başka din adamına devretmesinin temin edilmesinden dolayı Hristiyan halkın ibadet etmesinde bir problem olmadığını*” ifade ederek yersiz olduğunu bildirdi.¹³¹

Maraş Divan-ı Harbi'nin görevinden uzaklaştırma cezası verdiği bir başka din adamı olan Haçin Ermeni Marhasası Nerses Efendi, Padişah tarafından affedilince Adana Marhasalığı görevine vekâleten tayin edildi.¹³²

129 BOA.DH.MUİ., 14-1/70, (1327 N 11/24 Kasım 1909).

130 BOA. DH.MUİ., 53/50 (1328 Ra 14/26 Mart 1910).

131 BOA. DH.MUİ., 53/50 (1328 Ra 14/26 Mart 1910).

132 BOA.DH.MUİ., 96-1/41, (1328 Ca 12/22 Mayıs 1912).

Olaylar sırasında Zeytun'da Mal Müdürlüğü görevini yapan Asador Efendi, Maraş Divan-ı Harbi tarafından memuriyetten uzaklaştırma ve Zeytun'dan sürülme cezasına çarptırıldı. Ancak Asador Efendi firarî Zeytunlular arasındaydı. Annesi Siloy, Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vererek oğlu Asador Efendinin Ziraat Bankası kâtipliği görevini yaptığını ancak Meşrutiyet'in ilanından sonra terfi ettirilerek Zeytun Mal Müdürlüğü'ne getirildiğini anlattıktan sonra oğlunun suçsuz ve Meşrutiyet idaresine sadık olduğunu belirterek affedilmesini talep etti.¹³³ Asador Efendi daha sonra Padişah tarafından affedilerek yeniden memuriyete döndürüldü.¹³⁴

Ermeni Patrikhanesi, olaylarda suçlu olan kişilerin cezalandırılmadıklarını ileri sürerek bu durumu protesto etti. Öte yandan Patriğin istifa etmesi¹³⁵ üzerine Paris'te yaşayan bir grup Ermeni hem şikâyetlerini sunmak hem de Osmanlı hükûmetinin yargılamalarda yanlı davrandığını ileri sürerek bu durumu protesto etmek amacıyla 30 Eylül 1909 tarihinde bir protesto mitingi düzenledi.¹³⁶

Maraş'taki Olaylarda Yargılananlar ve İşledikleri Suçlar¹³⁷

Zeytunlu Sulman oğlu Velot: Zeytun'da martini tüfek imal etmek ve hükûmet dairesi önünde silahlı gösteri yapmaktan 6 sene kürek cezası.

Zeytunlu Çolak Panos oğlu Oseb: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu kunduracı Mildon oğlu Karabet: Aynı suçlardan altı yıl.

Zeytunlu Çakır oğlu Humayak: Aynı suçlardan üç sene.

Zeytunlu Kaymak oğlu Velot: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Kesmetar oğlu Oseb: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Çolak oğlu Panos: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Çolak oğlu İbrahim: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Çarnik oğlu Panos: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Kesmetar oğlu Panos: Aynı suçlardan altı sene.

Zeytunlu Gerih oğlu Honas: Aynı suçlardan altı sene.

133 BOA.DH.MUİ., 102-2/5, (1328 C 9/18 Haziran 1910). Bu belge olayların Ermeni-Müslüman çatışması olmasının yanında olayların Meşrutiyet'i kabul edenler ve karşı olanlar arasında da geliştiğini ortaya koymaktadır.

134 BOA. DH.MUİ., 94-2/22, (1328 Ş 3/8 Ağustos 1910).

135 Ermeni Patriği Turyan Efendi, Adana olayları ile ilgili olarak Osmanlı hükûmetinin Ermenilerin müracaatlarını dikkate almadığını öne sürerek bu durumu protesto etmek amacıyla 7 Eylül 1909'da istifasını Sadaref'e sundu. Bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve...*, s.126.

136 *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, I. Cilt, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2002, s.182-183.

137 BOA.DH.MUİ., 98-2/15, (1328 B 10/18 Temmuz 1910).

Zeytunlu Binoz oğlu Agop: Aynı suçlardan altı sene.
Zeytunlu zaptiyeden tahrir Kel Manok: Aynı suçlardan üç sene.
Zeytunlu Apil oğlu Avaldan: Aynı suçlardan üç sene.
Zeytunlu Şaftal oğlu Vartuvar: Aynı suçlardan üç sene.
Zeytunlu Çorba oğlu Nazaret: Aynı suçlardan üç sene.
Zeytunlu Çarık oğlu Manuel: Aynı suçlardan üç sene kürek.
Zeytunlu Bozoğlu Şeterek: Aynı suçlardan üç sene kürek.
Zeytunlu Çopur oğlu Karabet: Maraş'ta çıkan olaylar sırasında kaçak barut almak suçundan üç sene kürek.
Divanlı Mahallesi'nden Agis oğlu Kunduracı Bedros: Aynı suçtan üç sene kürek.
Zeytun'un Alabaş Köyü'nden Kara Serkiz oğlu Manok: Aynı suçtan üç sene kürek.
Zeytun'un Alabaş Köyü'nden Karacaoğlu Kirkor: Aynı suçtan üç sene kürek.
Çavuşlu Mahallesi'nden Tüfenkçi Bâyezid Usta: Kaçak barut satmak suçundan üç sene kürek.
Keban Köyü'nden Bezirgân oğlu Mehmet Efendi oğlu Ali: Yağmalamaktan dolayı altı sene kürek.
Aynı köyden Hüseyin oğlu Yusuf: Aynı suçtan dört sene.
Andırın Bahadırlı Köyü'nden Aslan Çavuş oğlu Kabez?: Aynı suçtan üç sene kürek.
Bektutiye Mahallesi'nden Kebapçı Yağlıca oğlu Kebapçı Mehmet: Halep'e sevk edilen şahıslardan dolayı bir takım kadınları toplatarak kanuna aykırı hareket etmekten iki sene hapis.
Hatuniye Mahallesi'nden Kemal İbrahim oğlu Hamamcı Mehmet: Kanuna aykırı hareket etmekten bir buçuk yıl hapis.
Sarayaltı Mahallesi'nden Darendeli Memet'in kız kardeşi Rukiye: Aynı suçtan bir sene hapis.
Akçakoyunlu Mahallesi'nden Leblebici Halil oğlu Mustafa: Aynı suçtan bir buçuk sene hapse mahkûm.
Devecili Mahallesi'nden Tecirli Mustafa oğlu Hüseyin: Aynı suçtan bir buçuk sene hapis.
Divanlı Mahallesi'nden Kel Ali oğlu Ökkeş: Adam yaralamak suçundan bir sene hapis.
Andırın'ın Çuhadarlı Köyünden Küçük Mehmet oğlu Topal Ahmet: Yağmalamak suçundan üç sene kürek.
Andırın'ın Gök Ahmet Köyü'nden Gök Ahmet oğlu Çapar Mehmet: Aynı suçtan üç sene kürek.
Aynı köyden Bardakçı oğlu Hüseyin: Yalancı şahitlik suçundan üç sene kürek.
Göksun'un Sığırçık Köyü'nden Abdullah oğlu Hasan: Eşya yağmalamak ve gasp suçundan üç sene kürek.

- Aynı köyden Mustafa oğlu Hasan: Aynı suçtan üç sene kürek.
Pazarcık Kazası'nın ? Köyü'nden Hoca oğlu Murat: Adam yaralamaktan altı sene kürek.
Pazarcık Emirler Köyü'nden Topal Mamo: Adam öldürmeye yardım etmek ve adam yaralamak suçlarından üç sene kürek.
Etmekçi Mahallesi'nden Aşıklı oğlu Mehmet: Adam yaralamaktan beş sene kürek.
Seksenler Mahallesi'nden Tuzman oğlu Kör Mihas: Adam yaralamaktan üç sene kürek.
Hatuniye Mahallesi'nden Haşiroğlu CesurVeli: Adam yaralamaktan dört sene kürek.
Hatuniye Mahallesi'nden Malik Mehmet oğlu Çapar Ökkeş: Adam yaralamaktan üç sene kürek.
Andırın Kumarlı Köyü'nden Gökçe Mehmet oğlu Mehmet: Gasb suçundan üç sene kürek.
Şekeroba Sarılar Köyü'nden Mustafa oğlu ?: Yalancı şahitlik suçundan beş sene kürek.
Şekerobası'ndan İnce Ali oğlu Halil Kahya: Yalancı şahitlikten beş sene kürek.
Şekerobası'ndan Huri Mehmet oğlu Haydar Kâhya: Aynı suçtan beş sene kürek.
Şekerobası'ndan: Ahmet oğlu Bekir Kahya: Aynı suçtan beş sene kürek.
Rum Kale'nin Malik Köyü'nden Harun oğlu Çakır Mehmet: Eşek çalmaktan üç sene kürek.
Şaziye Mahallesi'nden Elçioğlu Mustafa: Eşya yağmalamak suçundan üç sene kürek.
Aynı mahalleden Hasan oğlu Kürt Hacı: Aynı suçtan üç sene.
Aynı mahalleden Tura Said oğlu rençber Ökkeş: Aynı suçtan üç sene kürek.
Nedirli Nahiyesi'nden Kalpaklı oğlu Çakmaklı: Eşya yağmalamaktan üç sene kürek.
İloğlu Köyü'nden İlhacı oğlu Mehmet: Aynı suçtan üç sene kürek.
Aynı köyden Ahmet: Aynı suçtan üç sene kürek.
Aynı köyden Katırcı oğlu MehmetAli: Aynı suçtan üç sene kürek.
Orçan Köyü'nden Hınt oğlu müezzin Halil: Yaralamaya iştirak etmekten üç sene kürek.
Ökse Köyü'nden Cırnaz oğlu Hacı Hüseyin: Keşifli Köyü'ndeki olaylardan dolayı dört sene kürek.
Aynı köyden Gaffar oğlu Hacı Temiz Ali: Aynı suçtan dört sene kürek.
Göksun eski Tahrirat Kâtibi Hanefi Efendi: Kaymakamı yanlış yönlendirmekten altı ay hapis.

Firarda Olan Zeytunlular¹³⁸

Zeytun eski Mal Müdürü Asador Efendi: Memuriyetten azledilerek Zeytun'dan sürülmesi hükmü verildi.

Zeytunlu Çolakyan Terak: Altı seneye mahkûm.

Zeytunlu Boz oğlu Paron İstefan: Aynı.

Zeytunlu Karaca oğlu Panos: Aynı.

Zeytunlu Malak oğlu Liyon: Aynı.

Zeytunlu Çolak oğlu Mesrop: Aynı.

Zeytunlu Kesir oğlu Manok: Aynı.

Divan-ı Harbi Örfî'nin çalışmalarını tamamlamasından sonra mahkûm edilenler ve onların yakınlarının itirazlarının çokluğu sebebiyle yargılamalar Meclis-i Vükela'da¹³⁹ tartışıldı. Divan-ı Harbi Örfî'nin kararlarının bulunduğu mazbatalardan dokuzu yeniden tetkik edildi. Buna göre Adana, Cebel-i Bereket(Osmaniye) ve Maraş Divan-ı Harbi Örfîsi tarafından idam cezası verilen 48 kişi hakkındaki dosyaların yeniden incelenmesi sonucunda bunlardan 14'üne verilen idam cezası ömür boyu kürek cezasına çevrildi.¹⁴⁰ Ölüm cezasına çarptırılanlardan biri 15 Aralık'ta, Bayram oğlu Ali adındaki 16 Aralık'ta Maraş'ta asılarak idam edildi.¹⁴¹ Divan-ı Harbi Örfî kararları Adana'da da hızla uygulandı. İdam cezasına çarptırılıp cezası kesinleşmiş olan 30 kişi Adana'da, bundan iki ay kadar sonra da 17 kişi Erzin'de infaz edildi. İdam edilen bu 47 kişinin tamamı Müslüman'dı. Ermenilerden sadece bir kişinin idam cezası infaz edilmişti.¹⁴² Adana'daki infazlar Kurban Bayramı arifesine denk geldiği için Müslüman halkın tepki göstermesinden korkulmuş, ancak Vali Cemal Bey'in büyük camide namaz kılıp halka nasihatte bulunmasıyla halkın heyecanını yatışmıştır.¹⁴³

Af Konusu

Padişah, Adana olaylarına karışan bazı mahkûmları affedince Maraş Hapishanesi'nde tutuklu bulunan mahkûmlardan Haydar ve 30 arkadaşı Sadaret makamına ve Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vererek kendilerinin de affedilmelerini istediler. Konu hem Meclis-i Mebusan'da hem de Meclis-i Vükela'da görüldü. Affın sadece altı yıla kadar hapis cezası alanları kapsadığı daha çok ceza

138 BOA.DH.MUİ., 98-2/15, (1328 B 10/18 Temmuz 1910).

139 Bakanlar Kurulu.

140 BOA.İ.ASK., 1327 L/176.

141 Pars Tuğlacı, *Batı Ermenileri Tarihi...*, s.423.

142 Cemal Paşa, *Hatırat...*, 1996, s.363.

143 Sabah, 4 Ocak 1910.

alanların af kapsamında olmadıkları Sadrazamın imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.¹⁴⁴

Divan-ı Harbi Örfi'nin Kaldırılması

Maraş'ta olayların sona ermesi ve suçluların yargılanmalarının tamamlanmasından sonra Harbiye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne tavsiyesiyle "Örfî İdare"nin sonlandırılması ve "Divan-ı Harbi Örfî"nin lağvedilmesi konusu Meclis-i Vükela'da kabul edilmesinin ardından 21 Ekim 1909'da padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.¹⁴⁵ 23 Ekim 1909 tarihinde örfî idare kaldırılarak Divan-ı Harp heyetinin asli görevlerine dönebilecekleri Sadrazam Saffet Paşa tarafından ilgililere bildirildi.¹⁴⁶

Ancak Zeytun'un tarihindeki isyanların çokluğu ve coğrafyasının olay çıkarmaya müsait bir yer olmasından dolayı yetkililer buraya gidip gelenleri sıkı denetim altında tutmaya devam etti. Mesela Ermeni Patrikhanesi'nin Meclis-i Umumi üyelerinden olan Simbat Porat Efendi, doğduğu yer olan Zeytun'a gitmek istediğini hükûmete önceden haber vermiş, bunun üzerine konu Halep Valiliğine bildirilerek kendisine zorluk çıkarılmaması emredilmiştir.¹⁴⁷

Sonuç

Bağımsız Ermeni Devleti kurmak için çalışan Ermeni komiteleri Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ortaya çıkan kargaşadan yararlanarak amaçlarına ulaşmayı hedeflediler. Çünkü Meşrutiyet ile birlikte genel af ilan edilmesiyle hem kaçak durumundaki komite üyeleri Anadolu'ya gelme imkânı buldu hem de silahlanmak kolaylaştı. Bunun yanı sıra Meşrutiyet'e karşı olanlar vardı. Dolayısıyla bu, özellikle İstanbul'da gerginlik yaşanmasına sebep olmaktaydı. 13 Nisan 1909'da Meşrutiyet'e karşı olanlarla Meşrutiyet taraftarları İstanbul'da karşı karşıya gelince devlet otoritesi bozuldu.

Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'nde iç çalkantıların yaşandığı bu günlerde bağımsız devlet olma planlarını uygulamaya koydular ve Adana'da olayları başlattılar. Bu, kısa sürede hem Müslümanların hem de Ermenilerin sokağa dökülüp birbirlerini kırmaları sonucunu beraberinde getirdi. Olaylar Adana şehir merkezinden başka Dört Yol, Kozan, Haçin, İskenderun gibi vilayetin diğer bölgelerine de yayıldı. Hatta Antakya ve Maraş gibi Halep Vilayeti'ne bağlı yerlere de sıç-

144 BOA.DH.MUİ., 121/11, (1328 Ş 6/13 Ağustos 1910).

145 BOA. İASK., 1327 L/16.

146 BOA.DH.MUİ., 2-3/49, (1327 L 9/24 Ekim 1909).

147 BOA.DH.MUİ., 124/40, (1328 Ş 19/26 Ağustos 1910).

radı. Aslında aynı günlerde Kayseri ve Erzurum'da da küçük olaylar yaşansa da bu karışıklıklar büyümeden bastırıldı. Ermeni komiteleri, Anadolu'nun değişik bölgelerinde oturan Ermenilere kendi cemaatleri tarafından çıkarılan gazeteler aracılığıyla olanı biteni kısa sürede duyurup onların ona göre hareket etmelerini istiyorlardı. Olayların değişik Anadolu şehirlerine yayılmak istenmesi komitelerin Osmanlı hükümetini bunaltarak amaçlarına ulaşmak istediklerinin bir göstergesi olmalıdır. Adana ve Halep Vilayeti'nin bazı bölgelerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında şiddetli çarpışmalar yaşandı. Ev ve işyerleri basılıp öldürülen, malları yağmalanan Müslümanlar olduğu gibi aynı akıbete maruz kalan Ermeniler de vardı. Olayların şiddeti iki toplum arasındaki güven duygusunun iyice azalmasına ve bilhassa azınlıktaki Ermenilerin can güvenliklerini bahane ederek silahlanma çalışmalarını artırmalarına sebep oldu.

Bölge Katolik ve Protestan misyonerlerle yabancı konsolosların yoğun olarak bulunduğu bir yerdi. Burada yaşanan kargaşa bilhassa misyonerlerin Ermeniler üzerindeki etkinliğini artırdı. Paniğe kapılan bazı Ermeniler yurt dışına göç etti.

Adana'da olayların büyümesinde ve çevreye yayılmasında yerel makamlarla merkezî hükümet arasındaki iletişimsizlik ve görüş ayrılıklarının yanı sıra bazı Osmanlı yöneticilerinin basiretsizliği ve zamanında tedbir alamayışları da etkili oldu. Özellikle İttihat ve Terakki Partisi'ne sempati duymayanlar Meşrutiyet idaresini kabullenememişlerdi. Dolayısıyla yeni rejimin taraftarlarıyla eski rejimin bürokratları arasındaki görüş farkı devletin önemli konularda zafiyet göstermesine yol açmış ve halkın silahlanmasının doğuracağı sonuçlar hesaplanamamıştır. Bunda halkların kardeşliğinin sağlanabileceğine inanan İttihatçıların ve onların tarafını tutan görevlilerin rolü büyüktür.

Divan-ı Harbi Örfi kararlarında verilen cezalar suçluların Müslüman ya da Ermeni oluşuna göre değil işlenen suça göre verildi. Aynı suçu işleyen Müslüman ve Ermenilerin cezaları da aynıdır.

Maraş Divan-ı Harbi Örfisi'nin, olayların yeniden tırmandırılması ihtimalinden dolayı şehirde yaşanan bütün gelişmeleri dikkatle izleyerek adi vakaları dahi inceleyip olayların tüm sorumlularını ortaya çıkartmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Olaylara karışan herkes cezalandırılırken olayları tahrik ve teşvik etmek ve adam öldürmek gibi suçları işleyenler idam, ömür boyu hapis gibi en ağır cezalara çarptırıldı ve idam cezaları kısa sürede infaz edildi.

FRANSIZ ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA DOĞU LEJYONU'NUN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ (NİSAN 1918 – ARALIK 1918)

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE FRENCH LEGION D'ORIENT (EASTERN LEGION) IN THE LIGHT OF FRENCH ARCHIVAL DOCUMENTS (APRIL 1918 - DECEMBER 1918)

Mustafa Serdar PALABIYIK

Araştırma Görevlisi
ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü
pserdar@metu.edu.tr

Öz: *Bu makale Doğu Lejyonu'nun kuruluşu ve faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınan bir dizi makalenin beşincisidir ve 1918 yılının Nisan ayından Aralık ayına kadar geçen dönemde Doğu Lejyonu ile ilgili gelişmeleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede makalede ilk olarak Fransa'daki Suriye Merkez Komitesi'nin (Comité Central Syrien) Başkanı Dr. Cesar Lakah'ın Güney Amerika'da gerçekleştirmiş olduğu propaganda faaliyetleri ve gönüllü toplama süreci hakkında yazdığı rapor incelenmiştir. Bunu Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermekte olduğu bu dönemde gerek İtilaf gerekse İttifak Devletleri'nin ordularından kaçan veya ayrılan Ermeni ve Suriyeli askerlerin durumlarının incelendiği ikinci bölüm takip etmektedir. Makalenin üçüncü ve son bölümünde ise Doğu Lejyonu'nun genel durumu, Osmanlı ordularının Filistin ve Suriye cephelerindeki yenilgileri ve geri çekilişleri ile Ermeni birliklerinin bu bölgelere sevk edilmesine ilişkin belgeler incelenmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Doğu Lejyonu, Güney Amerika, Dr. Cesar Lakah, kaçak askerler, Suriye-Filistin cephesi*

Abstract: *This article is the fifth one of a series of articles regarding the establishment and activities of the Eastern Legion and intends to examine the developments regarding the Legion between April 1918 and December 1918. Within this framework, first of all, a report sent by Dr. Cesar Lakah, the president of the Central Syrian Committee (Comité Central Syrien), which analyzes the propaganda activities and recruitment procedures in South American continent, is examined. This is followed by a second chapter on the situation of the soldiers who deserted the armies of Allied or Entente Powers and who wished to join the Eastern Legion. Finally in the third chapter, the general situation of the Eastern Legion, the retreat of the Ottoman troops from the Syrian-Palestinian front and transfer of some troops of the Legion to this region are covered.*

Key Words: *Eastern Legion, Southern America, Dr. Cesar Lakah, Soldiers who deserted their armies, Syrian-Palestinian front.*

Giriş

Bir önceki makalede 1917 yılının Kasım ayından 1918 yılının Nisan ayına kadar geçen süre zarfında Doğu Lejyonu'nun yapısal dönüşümü incelenmiş ve bu dönemde Lejyonun halen saldırıya hazır bir birlik imajı vermekten uzak olduğuna işaret edilmişti. Bunun en önemli nedenleri Lejyonun gönüllü toplama ve askere alım süreçlerinde yaşanan aksaklıklar, kurumsal yapının yeterince geliştirilememiş olması ve Lejyonu oluşturan iki ana topluluğun, yani Ermeni ve Suriyeli/Lübnanlı Hıristiyan Arapların kendi aralarında yaşadıkları çatışmalardı. Yine bu dönemde Lejyona özellikle Ermeni toplumunun kanaat önderleri arasında sayılabilecek bazı önemli isimler katılmak istemiş, bu durum Savaş Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı arasında bir dizi yazışmanın konusu olmuştu.

Bu makalede ise ilk olarak Fransa'nın Güney Amerika kıtasına gönüllü toplamak üzere gönderdiği Fransa'daki Suriye Merkez Komitesi'nin (*Comité Central Syrien*) Başkanı Dr. Cesar Lakah'ın Güney Amerika'da gerçekleştirmiş olduğu propaganda faaliyetleri ve gönüllü toplama süreci hakkında yazdığı rapor incelenecektir. Bu raporunda Lakah hangi ülkelerde ne tür faaliyetlerde bulunduğunu, bu süreçte yaşadığı zorlukları ve propaganda faaliyetlerinin sonuçlarını değerlendirmektedir. Bu raporun analizi Güney Amerika'da yaşayan Hıristiyan Arapların durumlarını ortaya koymasından da önemlidir.

Makalenin ikinci bölümü ise genel olarak incelenen dönemde Doğu Lejyonu'na yeni katılımlar üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermekte olduğu bu dönemde gerek İtilaf gerekse İttifak Devletleri'nin ordularından kaçan veya ayrılan Ermeni ve Suriyelilerin Doğu Lejyonu'na katılmak üzere Fransız diplomatik temsilcilerine başvurmuşlardır; bu kaçak askerlerin durumu Dışişleri Bakanlığı ile Savaş Bakanlığı arasında bir dizi yazışmanın konusu olmuştur.

Makalenin üçüncü ve son bölümünde ise Doğu Lejyonu'nun genel durumu, Osmanlı ordularının Filistin ve Suriye cephelerindeki yenilgileri ve geri çekilişleri ile Ermeni birliklerinin bu bölgelere sevk edilmesine ilişkin belgeler incelenmektedir. Diğer bir deyişle Doğu Lejyonu artık tarihi misyonuna başlamış ve Güney Anadolu ve Suriye bölgesinde konuşlandırılmıştır. Özellikle Mondros mütarekesinin

ardından 1918 yılının Aralık ayından itibaren Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Doğu Lejyonu'nun faaliyetleri başlayacaktır. Ancak bu bir sonraki makalenin konusunu teşkil edecektir.

Bu serinin diğer makalelerinde olduğu gibi bu makale de Fransız Devlet Arşivleri'nden temin edilen belgelere dayandırılmaktadır. Bu belgeler otantik arşiv belgeleri olup, gerek dönemin genel havasını yansıtması, gerekse Fransızların Ermenileri ve Suriyeleri nasıl algıladıklarını ortaya koyması açısından son derece önemlidir. Bu belgeler son derece tarafsız bir biçimde akademik bir üslup ve sosyal bilim metodolojisi kullanılarak incelenmiş ve sonuçları büyük ölçüde yorumuz bir biçimde makalede yer almıştır. Ermeni sorunu üzerine gerek Batı'da gerekse Türkiye'de yazılan birçok eserde maalesef bilimsellik ve tarafsızlık geri plana atılmakta bu da konunun tüm boyutlarıyla analiz edilmesini imkânsız hale getirmektedir. Bu önemli problemten mümkün olduğunca uzaklaşabilmek için arşiv belgeleri ilk elden kaynaklar olması sebebiyle araştırmacıya temel malzemeyi sağlamaktadır. Kısacası bu makalede de yalnızca bu temel malzemeden yararlanılmış ve Doğu Lejyonu'nu ile ilgili 1918 Nisan'ından aynı yılın Aralık ayına kadar geçen dönemde yaşanan gelişmeler sosyal bilim metodolojisinin izin verdiği ölçüde tarafsız bir biçimde ortaya konmuştur.

1. Dr. Cesar Lakah'ın Fransız Dışişleri Bakanlığına Sunduğu Rapor

Daha önceki çalışmalarda Fransa'nın Doğu Lejyonuna gönüllü temin edebilmek için Kuzey ve Güney Amerika'ya Ermeni ve Suriyeli yetkililerden, özellikle de Fransa'da örgütlenen Ermeni ve Suriyeli¹ Komitelerin üst düzey isimlerinden oluşan iki delegasyon gönderdiğini vurgulamıştık. Bu delegasyonlar gönüllü toplamak üzere Kuzey ve Güney Amerika içlerine hareket ederek dağınık halde yaşayan Ermeni ve Suriyeli topluluklarını aktif hale getirmeyi amaçlamaktaydılar; ancak çeşitli sorunlar nedeniyle bunda istenilen ölçüde başarılı olamamışlardı. Zaten delegasyonlar bir süre sonra geri döndüler; ancak Yeni Dünya'dan gönüllü sevkıyatı uzun bir süre daha devam etti.

İşte bu makalede öncelikle Güney Amerika'ya gönderilen Suriye delegasyonunun başındaki isim olan Dr. Cesar Lakah'ın 14 Nisan 1918 tarihinde kaleme aldığı ve doğrudan doğruya dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a yolladığı

1 Bu makalede kullanılan "Suriyeli" terimi Fransız arşiv belgelerinde kullanılan "syrien" ifadesinin karşılığıdır ve Suriye veya Lübnan kökenli Hıristiyan Arapları kastetmek için kullanılmıştır.

rapor mahiyetindeki uzun bir mektubunu² inceleyeceğiz.

Dr. Lakah ilk olarak Güney Amerika'ya vardığında mevcut durumun nasıl olduğunu yorumlamakla işe başlamaktadır. Buna göre, Cemil Merdam Bey ile Güney Amerika'ya vardıklarında amaçları bu bölgede yaşayan Suriye ve Lübnan kökenli toplulukları “kendi ülkelerini Türk boyunduruğundan kurtarmalarına katkıda bulunmak” (*contribuer à libérer leur pays du joug Turc*) üzere Fransa yanında çarpışmaya davet etmektir.³ Bunun için Suriyeli ve Lübnanlıların yoğun olarak yaşadıkları Bahia, Rio de Janeiro, Sao Paulo, Juis de Fora, San Joa del Rey, Oleviera, Bello Horisonte, Porto Alégre gibi birçok Güney Amerika kentini ziyaret etmişlerdi. Buralarda özellikle Brezilya, Uruguay, Arjantin gibi Güney Amerika ülkelerinin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında ve Fransa'nın karşısında savaşan Almanya ile ilişkilerini kesmelerinin ardından kurulmuş olan bazı yerel komitelerle karşılaşmışlardır. Ancak bu komiteler birbirinden habersiz olarak faaliyet göstermekteydiler ve aralarında bir bağ bulunmamaktaydı. Dr. Lakah Paris'ten ayrılırken böyle bir durumla karşılaşacaklarını düşünmediklerini açıkça belirtmekteydi. Dolayısıyla yapılacak ilk iş Fransa'nın Rio de Janeiro'daki Ortaelçisi Claudel'in de yardımlarıyla bütün bu dağınık komitelerin faaliyetlerini koordine edecek bir İdari Komite (*Comité Directeur*) oluşturmaktı.⁴

Dr. Lakah'a göre böyle bir komitenin oluşturulması çok zorlu bir süreç sonucunda olmuştu; zira birbirinden habersiz ve ortak bir paydada birleşmeyi fazlaca arzu etmeyen dağınık komiteleri bir araya getirmek hiç de kolay değildi. Bu ülkelerde işlerin yürümesi Avrupada görülmemiş bir yavaşlıkta olmaktaydı (... *les affaires dans ce pays se traitent avec une lenteur inconnue en Europe*).⁵ Ayrıca Almanya savaşı kaybediyor olmasına rağmen Güney Amerika'da halen oldukça etkiliydi ve birçok Güney Amerika gazetesini propaganda amacıyla maddi olarak da destekliyordu. Buna karşılık Dr. Lakah ve Cemil Merdam Bey de Arapça ve özellikle

2 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, ss. 210-230.

3 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 210.

4 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 211.

5 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, ss. 211-212.

Brezilya'da konuşulmakta olan Portekizce çeşitli ilan ve broşürler bastırmışlar ve Suriyelileri Fransa yanında gönüllü olarak çarpışmaya davet eden bu broşürleri gittikleri yerlerde dağıtmaya çalışmışlardır.⁶

Bu arada İdari Komite Güney Amerika'nın çeşitli kentlerinde alt komiteler kurmak üzere delegeler göndermeye başlamıştır. Bu süreçte bölgedeki Fransız Ortaelçisi, konsoloslar ve diğer diplomatik yetkililer bu delegelerin işlerini kolaylaştıracak tedbirler almışlardır. Bu tedbirler içerisinde en dikkat çekenini ise isteyen tüm Lübnanlı ve Suriyelilerin Claudel'in girişimi ile Fransız koruması altına alınmasıdır.⁷ Lakah'a göre eğer tüm bu tedbirler Suriyelileri yeterince harekete geçirmese, Türk boyunduruğu altında ezilmeleri onları harekete geçirecektir. Zaten Lakah çabalarının maddi sonuçlarından ziyade manevi sonuçlarını vurgulamaktadır. Buna göre Suriyelilerin uzun yıllardır uykuda olan vatanseverlik hisleri uyandırılmıştır (*...nous avons réveillé le sentiment de patriotisme, endormi par de longues années...*).⁸ Bundan da önemlisi bu vatanseverlik hislerinin Fransa'ya bağlılık hisleriyle bütünleştirilmesi de sağlanmıştır. Diğer bir deyişle, Suriyeliler artık bağımsız ve özgür bir devlete sahip olma hayali içindedirler; ancak tek bir şartla, Fransız himayesinde olmak şartıyla (*sous l'égide de la France*)⁹. Bir başka ülkenin himayesinde nasıl bağımsız ve özgür bir devlet kurulacağı ise Dr. Lakah'ın raporunda belirtilmemektedir.

Dr. Lakah bundan sonra Güney Amerika'da yaşayan Suriyeli toplulukların aslında Fransa için yalnızca askeri değil ticari bir önem de taşıdığını vurgulamaktadır. Buna göre, bu topluluklar Fransa'nın Güney Amerika ticaretinin aracı ajanları olabilirler ve özellikle bölgedeki Alman ekonomik nüfuzuna karşı Fransız ekonomik nüfuzunu güçlendirmek için kullanılabilirler.

Brezilya'da yürüttükleri çalışmaların ardından Lakah Uruguay'a geçmiştir. Lakah'a

6 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 212.

7 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 212.

8 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 214.

9 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 214.

göre Uruguay'da bulunan Suriye-Lübnan toplulukları kendilerine o güne kadar karşılaştıkları en sıcak karşılamayı göstermişlerdir. Lakah Uruguay'daki koloniden övgüyle söz etmektedir; zira bu koloninin anavatanla irtibatı, dolayısıyla da hem vatanseverlik hem de Fransız yanlısı duyguları daha gelişmiş durumdadır.¹⁰

Uruguay'dan sonraki durak ise Arjantin'dir. Ancak Uruguay'ın aksine Arjantin Suriye delegasyonu için tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Zira bölgede yaşayan Suriyeliler hem heterojen hem de bölünmüş bir topluluktur. Ancak Dr. Lakah'ı asıl hayal kırıklığına uğratan şey, kendisi de Suriye kökenli olan Emir Emin Arslan'ın Buenos Aires'te Osmanlı Devleti konsolosu olarak görev yapmasıdır. Emir Emin Arslan özellikle Almanların maddi desteği altında Arapça ve İspanyolca gazetelerin (*Bandera Ottomane, Argentina, El Sol*) yayınlanmasına destek olmaktadır. Ayrıca Arjantin toplumunda da güçlü bir Fransız yanlısı hava bulunmamaktadır. Bütün bu faktörler bir araya geldiğinde Dr. Lakah Arjantin konusundaki ümitsizliğini vurgulamakta, hatta Arjantinlileri 'kendini beğenmiş' ve 'egoist' sıfatları ile tanımlamaktadır. Lakah'a göre Arjantinlilerin bu özellikleri ülkede yaşayan bazı Suriyelilere de sirayet etmiştir.¹¹

Lakah'ın raporunda belirtilenlere göre Brezilya ve Uruguay'ın aksine Buenos Aires'te yalnızca bir yerel komite bulunmaktadır. Lübnan Birliği (*l'Union Libanais*) adlı bu komitenin amacı bağımsız ve toprak bütünlüğünü haiz bir Lübnan devleti yaratmaktır. Lakah derhal Komite üyeleriyle görüşerek orada bulunma nedenlerini açıklamışlar ve Komite'nin Fransa'ya desteğini talep etmişlerdir. Komite üyeleri ise verdikleri cevapta Lübnan'ın tam bağımsız bir devlet olmasını istediklerini vurgulamışlardır. Bunun üzerine Lakah Fransa'nın Lübnan ve Suriye'ye olabilecek en liberal rejimi sağlayacağı (...*la France avait promis de donner au Liban et à la Syrie le régime le plus libéral possible*) sözünü verdiğini belirtmiş¹², Fransa'nın sözüne sadık kalacağını vurgulamış, ancak kendi ülkelerinin bağımsızlığı için Komite'nin de bazı sorumlulukları yerine getirmesi gerektiğini dile getirmiştir. Diğer bir deyişle, Lakah tam bağımsızlık seçeneğini vurgulamaktan

10 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 215.

11 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, ss. 215-216.

12 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 217.

kaçınmış, bunun yerine dolaylı olarak bağımsızlık için ne kadar mücadele edilirse edilsin sonuçta kurulacak olan Lübnan devletinin bağımsızlığının derecesinin Fransa'nın takdirinde olduğunu ifade etmiştir.

Bu dolaylı ima Komite'nin bu çağrıya yönelik kesin bir tavır almasını engellemiştir. Buna göre Komite gönüllü gönderebileceklerini ifade etmiş, ancak savaşın sonrasındaki tam bağımsız bir Lübnan Devleti kurulması konusunda Fransa'nın kendilerine resmi bir açıklama yapmasını talep etmiştir.¹³ Komite'nin bu cevabı Arjantin'de yaşayan Lübnanlı topluluğunun özellikle Osmanlı Devleti'ne sıcak bakan yayıncı yapan gazeteler vasıtasıyla daha dikkatli bir tutum izlediklerini ve Fransa'ya destek olmak istemekle beraber, Fransa'nın niyetleri konusunda şüpheleri olduğunu göstermektedir.

Dr. Lakah ise Komite'nin bu talebini içeren mektuba oldukça sert bir yanıt vermiş ve Brezilya ve Uruguay'da yaptıkları bunca çalışma ve bu ülkelerde bulunan Fransız yetkililerin açıklamalarından sonra Fransa hakkında bu derece şüphelerin olmasını esfle ve acıyla karşıladıklarını belirtmiştir. Fransa'nın Lübnan'ı "barbarların boyunduruğundan kurtarmak" (...*libérer du joug des barbares*) ve bu ülkeye özgürlük ve bağımsızlık vermek niyetinde olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Ancak bunun ötesinde Lübnan Birliği Komitesi'nin istediği türde bir garanti verememiştir.¹⁴ Dr. Lakah bütün bu zorluklara rağmen Buenos Aires'te İdari Komite'ye bağlı bir alt komite kurduklarını belirtmektedir. Bu komite Arjantin'den gelecek olan gönüllülerin işlemleri işe ilgilenecek ve bunların sevkını yürütecektir.

Dr. Lakah Arjantin'den Şili'ye geçmiş ve burada Arjantin'de yaşadığı hayal kırıklığını bir nebze giderebilmiştir. Zira Şili'de Arjantin'in aksine Filistinliler, Lübnanlılar ve Suriyeliler tarafından kurulan birçok yerel komite mevcuttur ve bu komiteler işbirliğine oldukça yatkındır. Burada yaşayan Ortadoğulu topluluklar Alman propagandası ve Alman bankalarının maddi desteklerine rağmen Fransa'ya daha yakındırlar.¹⁵

13 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 217.

14 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 219.

15 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakah'tan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril*

Dr. Lakah Güney Amerika'da gerçekleştirdiği bu faaliyetleri özetledikten sonra, Dışişleri Bakanı Pichon'a neler yapılması gerektiği konusunda önerilerde bulunmaktadır. Buna göre yapılması gerekenler şunlardır¹⁶:

- Güney Amerika'daki Suriye ve Lübnan komitelerini desteklemek üzere koordinasyonu sağlayacak kurumsal alt yapının güçlendirilmesi.
- Güney Amerika'da bulunan Fransız diplomatik temsilciliklerine gönüllü toplama sürecinin daha etkin bir biçimde yürütülmesini sağlamak üzere yeni talimatlar gönderilmesi
- Bölgeye çok daha aktif bir biçimde çalışabilecek Fransız diplomatik temsilcileri gönderilmesi (Dr. Lakah her ne kadar bölgedeki Fransız diplomatik temsilcilerinin yardımlarından bahsetse de, diğer taraftan bunların yeterince aktif olmadığından şikâyet etmektedir. Bunda daha önceki çalışmalarda da belirttiğimiz üzere Dr. Lakah'ın faaliyetlerinden duydukları rahatsızlıkları dile getiren bazı diplomatların da payı olduğu söylenebilir.)
- Gönüllü toplama sürecinin hızlandırılması için gereken tedbirlerin alınması gönüllü sevkıyatının süresinin kısaltılması bu konuyla ilgili prosedürlerin hafifletilmesi.
- Özellikle Almanya'nın maddi desteği altında Alman yanlısı yayın yapan gazetelerle mücadelenin daha etkin bir biçimde yürütülmesinin sağlanması.

Kısacası, Dr. Lakah bu raporunda Fransız yetkililere Güney Amerika'da gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri detaylı bir biçimde anlatmış ve yapılması gerekenleri madde madde sıralamıştır. Aslında Fransa Güney Amerika'dan gelen gönüllülerin, özellikle de Suriyeli gönüllülerin askeri kalitesinin düşüklüğünden yakınmakta ve birçok gönüllünün de elverişsiz sağlık koşulları nedeniyle boşu boşuna gönderilmesinden şikâyet etmektedir. Lakah bu olumsuz izlenimleri ortadan kaldırmak için Güney Amerika'da Fransa'nın yanında savaşımaya hazır olan, bunun dışında bölgede Fransız ticari çıkarlarına hizmet edebilecek Suriyeli toplulukların varlığından söz etmekte ve Fransa'nın bu topluluklardan daha fazla yararlanmasını teşvik etmektedir. Ancak bu topluluklar arasında bir fikir birliği oluştuğunu söylemek son derece zordur; hatta Arjantin örneğinde olduğu gibi bazı topluluklar Fransa'nın gerçekten de Suriye veya Lübnan'ın tam bağımsız devletler olarak sahneye çıkmasını isteyip istemediği konusunda son derece şüphecidir. Sonuç olarak bu rapor Birinci Dünya Savaşı sırasında Güney Amerika'da yürütülen propagan-

1918), s. 226.

16 Suriye Merkez Komitesi üyelerinden Dr. Cesar Lakahtan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 14 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, ss. 226-230.

da faaliyetlerini göstermesi açısından son derece ilginç bir arşiv belgesidir.

2. Doğu Lejyonu'na Yeni Katılımlar: Kaçak Askerler Meselesi

Bu makalede incelenen dönemde gönüllü toplama konusunda ilginç bir gelişme Birinci Dünya Savaşı'nın artık bir sona doğru ilerlemesi ve Alman yenilgisinin kesinleşmeye başlaması üzerine gerek İtilaf gerekse İttifak Devletleri'nin ordularından ayrılan veya kaçan Ermeni ve Suriyeli bazı askerlerin Doğu Lejyonu'na katılmak üzere başvurularındır. İttifak Devletleri'nin ordularından kaçan askerlerin durumu anlaşılabilir; İtilaf Devletleri ordularından ayrılıp Lejyon'a katılmak isteyenlerin ise özellikle Doğu Lejyonu lehine yapılan propagandalardan etkilendiklerini söylemek mümkündür.

Buna göre 17 Nisan 1918 tarihinde Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a gönderilen bir yazıda Selanik'teki Birleşik Ordular Kumandanı General Guillaumat'ın gönderdiği bir şifreli telgrafta Selanik'te yaşamakta olan 32 Suriyelinin Doğu Lejyonu'na katılmak üzere başvurduğunun belirtildiği yazmaktadır.¹⁷ Bunlardan 16'sı Lejyon'a katılmak üzere Port-Said'e gönderilmişlerdir. Selanik'ten Doğu Lejyonu'na katılım ilk kez bu belge ile gündeme gelmiştir.

Selanik'ten yapılan katılımların ardından bir diğer talep de İttifak Devletleri'nden biri olan Bulgaristan'ın ordularından kaçan Ermenilerden gelmiştir. Bu Ermeniler de Doğu Lejyonu'na katılmak istemektedirler. Konuyla ilgili olarak Dışişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir mektupta bu gönüllülerin Lejyona katılımı için gereken düzenlemelerin yapılması talep edilmektedir.¹⁸ Benzer bir mektuplaşma da aslında İtilaf Devletleri tarafında çarpışan Sırp ordusundan kaçan Ermeniler için yapılmıştır.¹⁹ Bu Ermenilerle ilgili gereken hukuki düzenlemelerin yapıldığı ise 25 Mayıs 1918 tarihinde Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a gönderilen bir mektupta belirtilmiştir.²⁰

17 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 17 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 237.

18 Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'dan Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'ya mektup, 8 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 11.

19 Fransız Askeri Yargıtayı Sekreteri'nden Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 13 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 21.

20 Başbakan ve Savaş Bakanı Georges Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a mektup, 25 Mayıs

Romanya ordusunu terk eden Ermeni kökenli iki subayın Doğu Lejyonu'na katılmak için talepte bulunmaları ise bu kadar kolay kabul edilmemiştir; zira bu subaylar sıradan erler değil oldukça üst rütbeli subaylardır. Bu tereddüt Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa ile Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları arasında bir dizi yazışmanın konusu olmuştur. Buna göre 13 Haziran 1918 tarihli bir yazışmada Başbakan ve Savaş Bakanlığı Dışişleri Bakanlığı'na Ermeni kökenli Romanya vatandaşı olup Ermeni ordusunda görev yapmakta olan iki subayın Doğu Lejyonu'na katılmak istediğini haber vermektedir.²¹ Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi (*Comité Central des Volontaires Arméniens*) Başkanı Sevadjian tarafından yapılan bir incelemede adlarının Luca Mihelcea ve Bogdan Demetrius olduğu belirtilen bu subayların aslında hava subayı oldukları anlaşılmış, ancak Doğu Lejyonu'nda havacılık ile ilgili bir birim olmadığından piyade birimlerinde görevlendirilmeleri tavsiye edilmiştir.²²

Doğu Lejyonu'na bir diğer katılım talebi de 1916 yılının Ocak ayında Osmanlı ordusundan kaçıp İngiltere'ye sığınan Deir el-Kamarlı 31 yaşındaki Lübnanlı bir doktordur. Fransa'nın Basra'daki temsilcisi Roux bu talebe nasıl bir cevap vereceği hususunu Dışişleri Bakanlığı'ndan sormuştur.²³

30 Temmuz'da Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Dışişleri Bakanı Pichon'a gönderilen bir mektupta Ermeni Gönüllüleri Merkez Komitesi Başkanı Sevadjian'ın yeni bir projesinden söz edilmektedir.²⁴ Buna göre Sevadjian Bulgar esir kamplarına ve Bulgaristan ordusunu terk eden askerlerden oluşturulan işçi taburlarına Ermeni ileri gelenlerinden oluşturulacak bir heyet gönderilmesini ve Ermeni kökenli savaş esirleri varsa bunlardan işe yarar durumda olanların Doğu Lejyonu'na gönüllü olarak kaydedilmesini önermektedir. 6 Ağustos'ta Savaş Bakanlığı'ndan ilgili birliklere gönderilen bir yazıda Bulgar esir kamplarına ve Bulgaristan ordusunu terk eden askerlerden oluşturulan işçi taburlarına gönderilecek heyetin Marsilya Ermeni Piskoposu, Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi Başkanı Sevadjian, Marsilya Ermeni Delegeşi Sahadjian ve Ermeni

1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 45

21 Başbakan ve Savaş Bakanı Georges Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a mektup, 13 Haziran 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 79.

22 Ermeni Gönüllüleri Merkezi Komitesi Başkanı Sevadjian'dan Savaş Bakanlığı'na mektup, 26 Haziran 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 80

23 Fransa'nın Basra'daki temsilcisi Roux'tan Dışişleri Bakanlığı'na telgraf, 9 Eylül 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 127.

24 Fransa Başbakan ve Savaş Bakanı Clemenceau'dan Fransız Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 30 Temmuz 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 97.

Gönüllüleri Merkezi Komitesi Sekreteri Bochnakian tarafından oluşturulduğu bildirilmektedir.²⁵

Daha önceki makalelerimizde Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni gönüllüler toplama konusunun oldukça yavaş ve zor yürüdüğünü, bunun en temel nedeninin de ABD yetkili makamlarının Fransızlarla bu konuda işbirliğine yeterince yanaşmadıkları olduğunu belirtmiştik. ABD ile Fransa arasında Ermeni gönüllüler konusundaki bu işbirliği eksikliği bu makalede incelediğimiz dönemde de sürmektedir. Bogos Nubar Paşa tarafından 10 Ağustos tarihinde Jean Gout'a yazılan bir mektupta ABD ordusunda dört-beş bin civarında Ermeni kökenli asker bulunduğu, ancak ABD'nin bunları Doğu Lejyonu'na katılmak üzere serbest bırakmadığını belirtmektedir.²⁶ Bunun da en temel nedeni ABD'nin Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilan etmemesidir. Bu durum Fransa'nın Washington Büyükelçisi Jean-Jules Jusserand'ın Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu şifreli bir telgrafta da belirtilmektedir. Buna göre Jusserand bizzat ABD Dışişleri Bakanı ile konuşmuş ancak Bakan Ermeni kökenli askerlerin Doğu Lejyonu'na katılmak üzere serbest bırakılmayacağını bir kez daha ifade etmiştir.²⁷

11 Eylül'de Jean Gout bu defa Paris'te bulunan ve Suriyelilerden müteşekkil Doğu Komitesi'nden bir mektup almıştır.²⁸ Bu mektupta Komite'nin Fransız-Amerikan İşleri Genel Komiseri (*Commissaire Général des Affaires Franco-Américaines*) André Tardieu ile görüşerek ABD ordusunda bulunan Suriye kökenli askerlerin de Doğu Lejyonu'na katılmasının sağlanması için girişimde bulunulmasının istendiği belirtilmektedir. Doğu Komitesi aynı gün André Tardieu'ya da bir mektup göndermiş ve bu mektupta ABD'de bulunan Suriye Komitelerinin bizzat ABD Başkanı Woodrow Wilson ve Dışişleri Bakanı Robert Lansing ve Başkan'a en yakın isimlerden biri olan Ray Stannard Baker ile görüştiklerini ve bu isimler tarafından sıcak karşılandıklarını belirtmiştir.²⁹

25 Savaş Bakanlığı'ndan ilgili birliklere yazı, 6 Ağustos 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (Avril 1918- Décembre 1918)*, s. 103.

26 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortaelçi Jean Gout'a mektup, 10 Ağustos 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (Avril 1918- Décembre 1918)*, s. 109.

27 Fransa'nın Washington Büyükelçisi Jean-Jules Jusserand'dan Dışişleri Bakanlığı'na şifreli telgraf, 9 Ağustos 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (Avril 1918- Décembre 1918)*, s. 107.

28 Doğu Komitesi'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortaelçi Jean Gout'a mektup, 11 Eylül 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (Avril 1918- Décembre 1918)*, s. 129.

29 Doğu Komitesi'nden Fransız-Amerikan İşleri Genel Komiseri André Tardieu'ya mektup, 11 Eylül 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Légion d'Orient (Avril 1918- Décembre 1918)*, s. 130.

Sonuç olarak, incelenen dönemde yeni grupların Doğu Lejyonu'na katılmak üzere başvurdukları, bunlardan bazılarının Lejyona dâhil edildikleri, ancak özellikle ABD ordusundan ayrılarak Lejyona katılmak isteyen askerlerin durumu ile ilgili olarak ABD ile Fransa arasında ciddi bir kriz yaşandığını söylemek mümkündür.

3. Doğu Lejyonu'nun Genel Durumu ve Savaş Bölgesine Sevkıyatların Başlaması

Doğu Lejyonu'ndan bazı birliklerin savaşın halen bütün şiddetiyle sürdüğü Suriye ve Filistin cephesine gönderilmesi konusu Nisan 1918 sonlarından itibaren Fransa Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı arasında görüşülmeye başlanmıştır. Buna göre 22 Nisan 1918'de Kahire'den Georges Picot tarafından gönderilen bir telgrafta Picot, Filistin bölgesine savaş koşulları nedeniyle Avrupa'dan birlik gönderilemediğini, bunun yerine kendisinin bir önerisi olduğunu bildirmekten mutlu olduğunu belirtmektedir. Picot önerisinin Ermeni birliklerinden bazılarının bölgeye sevk edilebileceği olduğunu dile getirmektedir.³⁰

30 Nisan 1918'de ise Fransa'nın Kahire'deki Ortaelçisi Defrance Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Ermeni Ulusal Birliği Mısır Komitesi'nin (*Le Comité égyptien de l'Union nationale arménienne*) kendisine gönderdiği bir telgrafı Bakanlığa iletmektedir. Telgrafın dili ise oldukça ilginçtir. Buna göre Komite Lejyon'un durumunun giderek daha da bozulduğunu, morallerin düştüğünü ve bu durumun düzeltilmesi için acilen bazı önlemler alınması gerektiğini vurgulamıştır.³¹ Özellikle kuruluşundan bu yana yaklaşık iki yıl geçmiş olmasına rağmen Lejyon'un hala savaşa dâhil edilmemesinin bu sorunlara yol açtığı söylenbilir.

Lejyon'un genel durumuna ilişkin Lejyon'un kumandanı Albay Romieu tarafından hazırlanan kısa bir rapor tam da bu tarihlerde Başbakanlık ve Savaş Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir.³² Bu raporda genel olarak Kumandan Romieu Ermeni Ulusal Birliği Mısır Komitesi'nin birliklerin moralinin iyi olduğunu belirtmiştir. Ancak Romieu'ya göre Lejyon Kıbrıs'ta çok uzun

30 Georges Picot'tan Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 17 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 241.

31 Fransa'nın Kahire Ortaelçisi Defrance'tan Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 17 Nisan 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Dosya No. 893, *Turquie: Legion d'Orient III (Novembre 1917-Avril 1918)*, s. 248.

32 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 10 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, ss. 16-19.

zaman beklemekten yorulmuştur ve adadaki nüfusla herhangi bir çatışma yaşamaktan kaçınma konusunda Lejyon üzerinde büyük bir baskı meydana gelmiştir (*Les hommes sont las d'un long séjour ici dans des conditions de milieu qui imposent une véritable compression pour éviter tout incident avec la population*).³³ Romieu bu noktada dolaylı olarak Lejyon'un bir an önce sevk edilmemesi durumunda adada yaşayanlarla çatışma içerisine girebileceği uyarısını yapmaktadır. Ancak Lejyon'un harekât bölgesine sevk edilmesi de bazı sorunları beraberinde getirecektir.

Bu arada Romieu'ya göre Suriyeliler ve Ermeniler arasındaki çatışmalar önceki dönemlere nazaran bir ölçüde azalmıştır; zira Suriyeliler ile bir arada bulunmak Ermeniler tarafından şartların zorladığı bir geçici durum olarak (*un pis-aller imposé par les circonstances*) değerlendirilmektedir.³⁴ Romieu, aynı zamanda Mısır'daki Ermeni Ulusal Birliği'nden bir telgraf aldığını ve bu telgrafta Ermenilerin Lejyonun harekete geçmesi konusunda ısrarcı olduğunu belirtmektedir. Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde Ermenilerin ve Gürcülerin Türklere karşı bir direniş hareketi organize etmekte olduklarını ve gönüllülerin de bu harekete katılmak için sabırsızlandıklarını söyleyen Romieu Filistin'de veya Güney cephesinin diğer bölgelerinde Lejyon'un kullanılmasının yerinde olacağını savunmaktadır.³⁵

1918 yılının Mayıs ayı ortalarında Lejyon'daki Ermenilerin savaşa dâhil olma konusundaki sabırsızlıkları Port Said'deki İngilizler ve Fransızlar arasında ciddi bir krize yol açmıştır. Kahire'de bulunan Laffon adlı bir Fransız yetkilinin 'acil' (*urgent*) koduyla Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir telgrafta Doğu Lejyonu'na mensup bir grup Ermeni'nin Port-Said'deki kampta yaşayan aileleri ile görüşmek istedikleri belirtilmektedir.³⁶ Ancak kampın İngiliz yetkilileri böyle bir görüşmeyi sakıncalı olarak değerlendirerek buna izin vermemişlerdir; zira bu görüşme sırasında savaşmak için sabırsızlanan Ermenilerin olay çıkaracağından endişe edilmektedir. Ermenilerin yaşadığı bu kampta hâlihazırda bir kıpırdanma mevcuttur ve düzeni sağlamak için 200 askerin görevlendirilmesi talep edilmiştir (... *il y a une certaine effervescence et on a demandé 200 soldats maintenir ordre*).³⁷ Laffon'a

33 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 10 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 16

34 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 10 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 16.

35 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 10 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 16.

36 Laffon'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 17 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 32.

37 Laffon'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 17 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie:*

göre Doğulu Hıristiyanların karakterini ve askeri kıymetlerini bilmeyenler bu sabırsız tutumdan şaşkınlığa düşebilirler; ancak bunu bilenler için bu durum bir sürpriz değildir.³⁸

Lejyon'daki huzursuzluk en sonunda isyan ve çatışmaya dönüşmüştür. 18 Mayıs tarihli telgrafında Laffon 42 lejyonerin emirlere itaatsizlik ettiğini, bunun üzerine elli asker eşliğinde Kumandan Romieu'nun olay yerine gittiğini belirtmektedir. Romieu burada ciddi bir direnişle karşılaşmış, çıkan çatışmalarda isyancılardan 14'ü yaralanmış ve biri ölmüştür. Durum güçlkle bastırılmış, sorumlular ise hapsedilmiştir.³⁹ Bunun üzerine Lejyon İsmailiye'ye sevkedilmiş ve Port Said'de yalnızca 33 lejyoner, önceki çatışmalarda yaralanan ve tedavi altında bulunan 14 asker ve 19 tutuklu kalmıştır.⁴⁰

Bir taraftan bütün bu karmaşa yaşanırken diğer taraftan Bogos Nubar Paşa 20 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Pichon'a bir mektup göndermiş ve sanki hiçbir şey yaşanmamış gibi Lejyon'daki Ermenilerin Fransa'ya ne kadar bağlı olduklarını bir kez daha dile getirmiştir.⁴¹ Bu mektuba göre Fransa'nın ulusal bayramı olan 14 Temmuz kutlamalarında Ermeni birlikleri bir geçit resmi yapmış ve Fransız yetkililer bu geçit resminden Bogos Nubar Paşa'ya övgüyle bahsetmişlerdir. Paşa bu övgülerden büyülen bir mutluluk duyduğunu dile getirmektedir; zira çabaları sonuçsuz kalmamış, bu Ermeni birlikleri meydana getirilebilmiştir ve yakında bu birlikleri yeni birlikler izleyecektir.

Bogos Nubar Paşa aynı zamanda kendi vatandaşlarının "adanmışlık ruhunun ve varanseverlik duygularının" (*le patriotisme et l'esprit de sacrifice de mes compatriotes*) Fransız yetkililer tarafından da övgüyle karşılanmasından duyduğu mutluluğu da dile getirmektedir.⁴² Paşa Ermeni gençlerinin oldukça ateşli olduklarını (*[t]ous*

ie: *Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 32.

38 Laffon'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 17 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 32.

39 Laffon'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 18 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 34

40 Laffon'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a telgraf, 19 Mayıs 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 36.

41 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortalçı Jean Goué'a mektup, 20 Temmuz 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 82.

42 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortalçı Jean Goué'a mektup, 20 Temmuz 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*,

ces gens sont animés), onları yönlendiren Fransız bayrağı altında Fransa'nın savaş meydanlarında kahramanca düştüklerini (*déjà tombés glorieusement sur les champs de bataille de France - de l'ardent désir de se montrer dignes du drapeau français qui les guide*) ve kanlarının İtilaf Devletleri ordularından ölen askerlerin kanlarıyla karıştığını (*mêler leur sang à celui des soldats des Armées dans les rangs desquelles ils vont combattre*) ifade eden oldukça duygusal ifadeler kaleme almıştır.⁴³ Kısacası Bogos Nubar bile dolaylı olarak Ermeni gençlerinin Fransız çıkarları uğruna hayatlarını kaybettiklerini ortaya koymaktadır. Büyük Güçlerin çıkarlarının, bu çıkarların gerçekleştirilmesi için kullanılan halklar için ne kadar yıkıcı sonuçlar doğurduğunu bu satırlarda bir kez daha görmek mümkündür.

Filistin bölgesindeki Fransız birliklerinin kumandanı olan Albay de Piépape'nin Fransa'nın Kahire Ortaelçisi Lefèvre-Pontalis'e gönderdiği 21 Eylül 1918 tarihli rapor Filistin bölgesinde Osmanlı askerleri ile İngiliz-Fransız birlikleri arasındaki çarpışmaları ve Osmanlıların bölgeden nasıl çekildiğini göstermesi açısından önemli bir arşiv belgesidir.⁴⁴ Buna göre 19 Eylül sabahı başlayan İngiliz hücumu neticesinde Türk ordusu bozguna uğratılmış ve bütün mühimmatı İngilizlerin eline geçmiştir. Bu arada Şeria Nehri'nin doğusundaki bütün Arap kabileleri de isyan etmiş ve Hicaz Demiryolunu birkaç noktadan kesmiştir (*A l'Est du Jourdain, toutes les tribus arabes sont en soulèvement; la voie ferrée du Hedjaz est coupée en maints endroits*).⁴⁵ Bu raporu Dışişleri Bakanı Pichon'a gönderen Lefèvre-Pontalis Bakana Lejyon ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Doğu Lejyonu'nun onu kurmak için harcadığımız çabaya değdiğini belirtmek ilginç. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, İngiliz müttefiklerimiz bugüne kadar bu birliğin konuşlandırılmasına şüpheyle yaklaştılar." (*Il est intéressant de noter que la Légion d'Orient s'est montrée digne des efforts qui ont été faits pour l'organiser. Il ne faut pas oublier, en effet, que nos alliés britanniques avaient marqué, jusqu'à présent, quelque scepticisme à l'endroit de cette troupe.*)⁴⁶ 15 Ekim'de gönderilen diğer bir raporda İngiliz birlik-

s. 82.

43 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortaelçi Jean Gour'a mektup, 20 Temmuz 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 82.

44 Filistin Bölgesindeki Fransız Birliklerinin Kumandanı Albay de Piépape'den Fransa'nın Kahire Ortaelçisi Lefèvre-Pontalis'e rapor, 21 Eylül 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 143.

45 Filistin Bölgesindeki Fransız Birliklerinin Kumandanı Albay de Piépape'den Fransa'nın Kahire Ortaelçisi Lefèvre-Pontalis'e rapor, 21 Eylül 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 143.

46 Fransa'nın Kahire Ortaelçisi Lefèvre-Pontalis'ten Fransız Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a mektup, 26 Eylül

lerinin Humus'a ilerledikleri Lübnan'da ise kıtlık tehdidine karşı tedbirler alındığı bildirilmektedir.⁴⁷

7 Kasım 1918'de Bogos Nubar Paşa Jean Gout'a gönderdiği bir mektupta Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Allenby'nin kendisine şu mesajı gönderdiğini ifade etmektedir: "Tebrikleriniz için en samimi teşekkürlerimi sunarım ve vatandaşlarınızın savaşta aktif rol oynamalarından ve zaferimize katkıda bulunmalarından dolayı gurur duyduğumu ifade ederim" (*[je] vous remercie chaleureusement pour vos félicitations et je suis fier du fait que vos compatriotes ont pris une part active dans le combat et participé à notre victoire.*)⁴⁸

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından Doğu Lejyonu'nun hukuki varlığı ile ilgili büyük bir sorun ortaya çıkmıştır. Lejyonun hukuki alt yapısını oluşturan ve Kasım 1916'da kabul edilen yönetmeliğe göre Doğu Lejyonu "savaş süresince ve Türkiye'ye karşı hizmet etmek üzere" (*pour la durée de la Guerre et pour servir contre la Turquie*) kurulmuştur; dolayısıyla barış antlaşmasının yapıldığı gün lejyonerlerin kontratları kadük olacaktır (*ces contrats doivent donc devenir caducs le jour de la signature de la paix*).⁴⁹ Bu nedenle Clemenceau yeni bir düzenleme teklif etmektedir. Bu düzenlemeye göre Lejyon'un varlığı devam edecek ve Lejyon Fransız etkisi altında bulunan işgal bölgelerinde kullanılacaktır. Bunun için gönüllüler bir veya iki yıl gibi sabit bir dönem için yeniden istihdam edileceklerdir.⁵⁰

22 Kasım'da Georges Picot Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda Beyrut'ta Ermeni Lejyonu'na bağlı askerler ile güvenlik güçleri arasında çatışma çıktığını, çatışmaların kim tarafından başlatıldığının anlaşılamadığını, ancak sonuçta iki Ermeni, bir Arap ve bir polis memurunun hayatını kaybettiğini ve on Ermeni, on yedi sivil ile üç polis memurunun yaralandığını bildirmektedir.⁵¹ Picot Ermeni

1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 142.

47 Fransa'nın Kahire Ortalçisi Lefèvre-Pontalis'ten Fransız Dışişleri Bakanlığı Afrika Dairesi'ne şifreli telgraf, 15 Ekim 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 163.

48 Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı Bogos Nubar Paşa'dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Ortalçisi Jean Gout'a mektup, 7 Kasım 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 178.

49 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a mektup, 15 Kasım 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 182.

50 Fransa Başbakanı ve Savaş Bakanı George Clemenceau'dan Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a mektup, 15 Kasım 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 182.

51 Georges Picot'tan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 22 Kasım 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion*

Lejyonu'ndan duyduğu sıkıntıyı şu kelimelerle ifade etmektedir: “Bu olay Başkomutanın bu birliği mümkün olan en kısa zamanda kuzeye doğru gönderme kararının doğruluğunu ortaya koymuştur” (*Cet incident a confirmé le commandant en chef dans sa décision de faire partir le plus tôt possible ce régiment pour le Nord*)⁵².

Sonuç

Bu makalede 1918 yılının Nisan ayından Aralık ayına kadar geçen süreçte Doğu Lejyonu ile ilgili yaşanan gelişmeler özetlenmiştir. Bu çerçevede öncelikle Güney Amerika'daki Hıristiyan Arapların durumu oldukça ilginç sonuçları gözler önüne sermektedir. İlk olarak incelenen dönemde askeri gücü büyük ölçüde azalmasına rağmen, Almanya'nın bölgede halen etkin bir propaganda mekanizmasına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, Fransa'nın desteklediği Suriyeli delegeler bu mekanizma ile başa çıkmakta zorlanmışlardır. Almanya'nın propagandasının en yoğun hissedildiği ülke olan Arjantin Suriye delegasyonu için tam bir hayal kırıklığı olmuştur. İkinci olarak, yaşadıkları tüm zorluklara rağmen bu delegasyonun bir ölçüde başarılı olduğu söylenebilir; zira özellikle Brezilya, Uruguay ve Şili'de yürütülen propaganda faaliyetleri netice vermiş ve bölgede kurulan yerel komiteler tek bir çatı altında birleştirilmeye çalışılarak Doğu Lejyonu'na gönüllü toplanması süreci hızlandırılmıştır.

Bu dönemde Doğu Lejyonu'nun yapısal sorunlarının bir ölçüde giderildiğini ve Lejyonun savaşa hazır hale getirildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu sürecin oldukça uzun bir döneme tekabül etmesi Lejyon'da büyük çaplı bir huzursuzluk yaratmış, hatta bu durum bazı isyan ve çatışmalara yol açmıştır. Ancak Lejyon'un Suriye cephesine sevk edilmesi bile bu gerginliği önlemeye yetmemiş, birlikler bölgedeki yerel güçlerle de çatışmaya başlamıştır. Aslında bu durum Fransız askeri yetkililerin uzun süredir dile getirmekte olduğu Lejyonun disiplinsizliği konusunun ne kadar önemli bir konu olduğunu göstermekte ve özellikle 1919-1921 yılları arasında Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşanacak olan olayların sinyallerini vermektedir.

d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918), s. 191.

52 Georges Pico'tan Dışişleri Bakanlığı'na yazı, 22 Kasım 1918, Seri E, Karton 304 Dosya 7, *Turquie: Legion d'Orient (Avril 1918- Decembre 1918)*, s. 191.

PROTESTAN MİSYONERLER VE ERMENİ OLAYLARINA ETKİLERİ

PROTESTANT MISSIONARIES AND THEIR IMPACTS ON ARMENIAN INCIDENTS

Osman KILIÇ

Malatya/Konak Lisesi Tarih Öğretmeni
oskiliç@hotmail.com

Öz: *Ermeni Meselesi, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne yönelen bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında birçok etken vardır. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları, Fransız İhtilali ve dünyaya yaydığı milliyetçilik fikri, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamaya başlaması gibi sebepler bunlardan bazılarıdır. Bu sebeplerden birisi de Osmanlı Devleti'ne yönelik misyonerlik faaliyetleridir. Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti açısından daimî bir tehdit oluşturmuştur. Çünkü bu topraklara ayak bastıkları andan itibaren gerçekleştirdikleri faaliyetler sonuçları itibariyle, Osmanlı'nın lehine olmamıştır. Özellikle Ermenilere yönelik Protestan misyonerlerinin faaliyetleri Ermeniler arasında, eğitim aracılığıyla, milliyetçilik fikirlerinin yayılmasını sağlamıştır. Zamanla misyonerler aracılığıyla Amerika ve diğer Batı ülkelerine giden ve buralarda eğitim gören Ermeniler Osmanlı topraklarına geldiklerinde birer ihtilalci olmuşlardır. Büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki emelleri ve Rusların Ermenilere yönelik politikalarıyla birlikte misyonerlik faaliyetleri, Ermeni Sorunu'nun çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Protestan misyonerler, Ermeniler, Osmanlı Devleti, Ermeni olayları, misyonerlik faaliyetleri.*

Abstract: *Armenian incidents occurred in the middle of XIX. Century as a threat to integrity of Ottoman Empire. XIX. Century, there are a lot of factors in Armenian matter's arising. Big countries profits on Ottoman Empire, French Revolution and its broadcasting nationalism idea to the world, Ottoman Empire's starting to become weak are some of the reasons. One of these reasons is the missionary activities towards Ottoman Empire. Missionary activities have always been a threat from the view of Ottoman Empire. Because of the fact that since the missionaries stepped this land the result of the activities they took part in, has never been in favour of Ottoman Empire.*

Particularly the activities of Protestant missionaries towards the Armenians provided broadcasting nationalism ideas by means of education among the Armenians. As time went by the Armenians who went to the USA or the other west countries as well as having been educated there become revolutionary by the time they arrived the Ottoman lands. Desires of big countries on Ottoman Empire with Russians policy towards the Armenians, missionary activities took an important part in Armenian matter's coming up.

Key Words: *Protestant missionaries, Armenians, Ottoman Empire, Armenian incidents, missionary activities.*

“Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır.”
Samuel Colcord Bartlett¹

Giriş

Ermeni Meselesi, XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ni parçalama planları çerçevesinde Batı diplomasisince ortaya çıkartılan ve günümüzde halen yankıları devam eden bir sorundur. Osmanlı devrinde sorunun hamileri İngiltere, Fransa, ABD, Çarlık Rusyası iken günümüzde İtalya, Kanada, Almanya, İsviçre gibi devletler de koruyuculuk vasfına bürünmüşlerdir. Daha da ilginç olanı ise artık Ermeni Meselesi'nin Arjantin gibi üçüncü dünya ülkelerinin meclislerinde de gündem oluşturmaya başlamasıdır.

XIX. Yüzyılda Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında birçok etken vardır. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarları, Fransız İhtilali ve dünyaya yaydığı milliyetçilik fikri, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıflamaya başlaması gibi sebepler bunlardan bazılarıdır. Bu sebeplerden birisi de Osmanlı Devleti'nin meşruiyetine yönelik tehditlerin uzun vadede en etkili olan misyonerlik faaliyetleridir.² Misyonerlik faaliyetleri Osmanlı topraklarında birçok koldan yürütülmüştür. Katolik misyonerler, Ortodoks misyonerler ve Protestan misyonerler Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren genel misyoner gruplarıdır. Biz bu makalede Osmanlı Devleti'ne en son gelen ama hem nicel hem de nitel

1 Samuel Colcord Bartlett, *Historical Sketch of the Missions of the American Board in Turkey*, Boston, ABCFM yayını, 1880, sayfa 1'den nakleden Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları-*, Ankara: İmge Yayınları, 2000, s. 23.

2 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 119.

olarak etkinlikleri geniş alanlara yayılan Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyetlerine ve Ermeni Meselesi'nde oynadıkları rollere değineceğiz. XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı topraklarına ayak basan Protestan Misyonerler³ kısa sürede eğitim, din ve sağlık alanında gerçekleştirdikleri atılımla Osmanlı Devleti'nin azınlıkları arasında özellikle de Ermeniler arasında etkinliklerini arttırmışlardır. XIX. yüzyılda Ermenilerin kanında ihtilal yapan⁴ misyonerler, onların tebaa-i sâdıka çizgisinden çıkmalarında etkili olmuşlardır.

Avrupa sömürgeciliği İslam dünyasına karşı hem siyasî hem de dinî bir meydan okuma olarak ortaya çıkmıştır.⁵ Siyasi meydan okuma Batılı devletlerin sömürgeci amaçlarına ulaşmayı, dini meydan okuma ise misyonerler vasıtasıyla Hıristiyanlığın üstünlüğü düşüncesini simgeliyordu. Misyonerler dini içerikli amaçlarının yanında hamileri olan ülkelerin sömürgeci politikalarına katkıda bulunuyorlardı. Misyonerler ve misyonları Batı'nın emperyalist politikaları ile doğrudan ilintilidir. Batı emperyalizmi Hıristiyanlık adına politikalar üretirken, misyonerler de bu politikalar doğrultusunda hizmet vermişlerdir. Dolayısıyla Avrupalının emperyal düşlerini süsleyen ülke XIX. Yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti olduğu için misyonerlerin faaliyetleri de bu ülkeye odaklanmıştır. Bu bağlamda "misyonerler ve din adamları, dünyanın hiçbir ülkesinde, Türkiye'deki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir."⁶ Bununla ilgili olarak misyonerler açısından Hıristiyanlığı yaymak amaç olmakla birlikte aynı zamanda bir araçtır. Bu bakımdan emperyalizme hizmet ederek Osmanlı siyasî bütünlüğünü parçalanmasında etkili olmuşlardır.

- 3 Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Amerikan Protestan misyonerlerin merkezi teşkilatı Boston'da 1810 yılında kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions'dur. Kısaca ABCFM veya Amerikan Board olarak da bilinir. Ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara bakınız: Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002, ss. 21-23; İdris Yücel, Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2005, ss. 10-13; Dilşen İnce Erdoğan, Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İşyanı 1896, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, ss. 27-52.
- 4 Kadın misyoner Maria A. West, "Romance of Mission" adlı kitabında: "Ermenilerin ruhuna girdik.. Hayatlarında ihtilal yaptık!.." demektedir. Muhammed Faruk, "Sultan Abdülaziz Han", <http://www.enfal.de/eccad21.htm>, son ulaşım tarihi: 02.12.2007.
- 5 John L. Esposito, *İslâm Tehdidi Efsanesi*, Çev: Ömer Baldık, Ali Köse ve Talip Küçükcan, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2002, s. 103.
- 6 Edward M. Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı 1903-1923*, Çev: Kasım Yargıcı ve Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınları, 2003, s. 14; Samuel A. Weems, *Ermenistan: Terörist Hıristiyan Ülkenin Sırları*, Çev: Hüseyin Adigüzel, İstanbul: İleri Yayınları, 2006, s. 50, 60; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, s. 122; Misyonerlik ve emperyalizm hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Mustafa Halidi ve Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, Ter: Osman Şekerci, İstanbul: Nun Yayınları, 1998.

Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti açısından daimî bir tehdit oluşturmuştur. Çünkü bu topraklara ayak bastıkları andan itibaren gerçekleştirdikleri faaliyetler sonuçları itibariyle, Osmanlı'nın lehine olmamıştır. Batılı bir yazara göre Misyonerler, sultan için ciddi bir siyasî sorun oluşturuyorlardı. Yabancı diller öğreterek, azınlıklar arasındaki ayrıcalık ruhunu körükleyerek, Batı âdet ve fikirlerini ülkeye sokarak Türk milliyetçiliğinin gelişmesini baltalıyorlardı.⁷ Misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti bünyesinde XIX. Yüzyıla kadar bir bütün olan Ermeni cemaati bu yüzyılda parçalanmıştır. Böylece Osmanlı'da uygulanan millet sistemi dejenere olmuş ve Osmanlı toplumsal bütünlüğü zarar görmüştür.

Protestan Misyonerlerin Amaçları

Amerikan misyoner teşkilatlarının Osmanlı Devleti'ni tercih etmesinin birçok sebebi vardır. Ancak öncelikli sebep dinidir.⁸ Çünkü Anadolu toprakları, Hıristiyanlık dini için önemli bir merkezdir. Pavlus'un Anadolu'ya misyon seyahatleri yapması, birçok Hıristiyan ruhani kişilerinin Anadolulu olması, Hıristiyanlığın bazı dini merkezlerinin Anadolu'da olması tercih sebeplerinden bazılarıdır. Zikredilmeye değer bir hususta Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan ve Protestanlık mezhebi ile tanışmamış olan Hıristiyan topluluklarının bu bölgede olmasıdır. Dini sebep dışında siyasi ve ekonomik amaçlar da Osmanlı topraklarının faaliyet alanı olmasının diğer sebepleridir. Siyasi sebeplerle ilgili olarak Amerikan Başkonsolosu Ravndal'ın Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin 19 Mart 1913'teki mezuniyet töreninde aşağıda metnini verdiğimiz konuşması dikkate şayandır;

“Güçlü uluslar tarihte kendi izlerini bırakabilmek için doğal olarak kendi özellikleriyle öteki ulusları etki altına almaya çalışır; Amerika Birleşik Devletlerinin de yaptığı budur. Az çok bilinçli ya da bilinçsiz, bu Amerikalılar, Amerikan medeniyetini yabancı topraklarda etkinlikle yayarlar. Bu amaçla misyonerleri, öğretmen ve araştırmacıları başka ülkelere yollarlar. *Amerikan medeniyeti insanların kendi kendisini yönetmesinden yanadır.* ... Bir zamanlar uygarlığın ölçüsü niteliğini taşıyan Yunan ve Arap gibi uluslar yeniden doğmaktadır. Doğudaki parola; yeniden doğuş 'Rejenerasyon'dur.’”⁹

7 Edward M. Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı 1903-1923*, s. 14.

8 George Washburn, -Robert Koleji'n İlk Müdürü-, *Cennetin Sonbaharı*, Çev: Z. Bilge Yenice, İstanbul: Atlantis Yayınları, 2002, s. 24, 193, 343, 353, 364.

9 “Charter Day At Scutaria”, *The Orient*, Vol. 4, No. 14, Constantinople, April 2, 1913, Bible House, sayfa 1'den nakleden Nil Sarı, “*Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu*”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 2001, s. 292.

Burada dikkatimizi çeken husus insanların kendi kendilerini yönetmeleriyle ilgili yorumdur. Bu cümlede kastedilen Ermenilerdir. Çünkü bu ifadelerin sarf edildiği tarihte Osmanlı'dan ayrılmayan tek millet Ermenilerdir. Bu sözlerin altında yatan gerçek ise daha ilginçtir. Osmanlı Türkleri hakkında misyonerler aracılığıyla olumsuz bir imaj oluşan Batı kamuoyunda Hıristiyanların, Müslümanlar tarafından yönetilmesi asla kabul edilmiyordu.¹⁰ Bundan dolayı Batı kamuoyunu oluşturan bütün unsurlar, Osmanlı hâkimiyeti altında olan Hıristiyan topluluklarının bağımsızlığından yana tavır koymuşlar ve bu yönde faaliyetlerde bulunmuşlardır. Faaliyet unsurlarından birisi de misyonerlik faaliyetleri olmuştur.

Protestan misyonerlerin Amerikan çıkarlarına katkıda bulunmanın yanında bir de kendilerine has dini içerikli amaçları vardır. Bu amacın birinci aşaması Misyoner Pinkvy Johnston ve Benjamin Schneider'e 1 Aralık 1833'te ABCFM tarafından verilen talimatta net bir şekilde ortaya konmuştur:

“Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın. ...Bu mukaddes ve vaat edilmiş topraklar silahsız bir Haçlı Seferi ile geri alınacaktır.”¹¹

ABCFM'nin kendi inançları ile ilgili amaçlarının yanı sıra genelde İslam dinine karşı, özelde ise bu dinin en büyük koruyucusu ve yayıcısı olan Osmanlı Devleti'ne karşı manevi bir Haçlı Seferi düzenlemek olduğu anlaşılıyor. XI. ve XIII. Yüzyıllar arasında İslam dünyasına karşı düzenlenen Haçlı Seferlerine atıfta bulunulması, Protestanların, misyonlarının köklerini nereye dayandırdıkları ve nesilden nesile aktarılan Hıristiyanlık temeline dayanan Batı Uygarlığının üstünlüğü misyonunu da sahiplendiklerini göstermesi açısından kayda değer bir durumdur.

Misyoner Everett P. Wheeler'in Anadolu'daki Türk varlığını hiçe sayarak yaptığı değerlendirme, Protestan misyonerlerin Osmanlı Asyası ile ilgili nasıl bir portre görmek istediklerinin tarifidir. E. P. Wheeler'e göre;

“Biz Türkiye'de Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık için okul, hastane açıyoruz ilaç götürüyoruz, modern tıbbı ve eğitimi kuruyoruz. Türk bizi istemeyebilir ama oranın sahibi onlar değil ki, ...”¹²

10 Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda -İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları-*, Çev: Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s. 129.

11 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları-*, ss. 26-27.

12 Everett Wheeler, *The Duty of America to American Citizens in Turkey*, Fleming H. Revell Comp. New York 1896, sayfa 35'ten nakleden İlber Ortaylı, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Göz-*

Amerikan Board'ın Ermenilere yönelik dini içerikli amaçlarının bir diğer aşaması Ermeni cemaati arasında bölünmeyi gerçekleştirerek Protestan Ermeni Cemaati'ni oluşturmaktır. Bunun gerçekleşmesi Misyoner Rufus Anderson'a göre kilisenin daha düzenli hale getirilmesi bahanesiyle Ermeniler arasına sızmak ve kaleyi içten fethetmek şeklinde olacaktır.¹³ Rufus Anderson'un sözünü ettiği kilisenin düzenli hale getirilmesi ve kalenin içten fethedilmesi taktiği 1827-1850 yılları arasında kapsayan yirmi üç yıllık bir süreci kapsamıştır. Bu süreçte ilk olarak iki Ermeni papazı Protestanlaştırılmış, ardından 1846 yılında ilk Protestan Ermeni Kilisesi kurulmuş ve nihayetinde 1850 yılında Protestan Ermeni Cemaati resmen Osmanlılar tarafından tanınmıştır.

Protestan Misyonerler ve Ermeniler 1820-1878

Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarına ilk olarak 1820 yılında ayak basmışlardır. Bu ilk gelişlerinin amacı Osmanlı'yı tanımak, Ortadoğu'da özellikle Filistin'de İncil'e hizmet edebilmek için keşif amaçlı seyahatler yapmaktır. Çünkü bunlar açısından Osmanlı genel olarak tanınmayan bir ülke ve coğrafyadır. Dolayısıyla Osmanlı'nın misyon faaliyetlerine uygun olup olmadığının tespit edilmesi, hangi milletlerden oluştuğunun bilinmesi, coğrafi konumu, faaliyet alanlarının genişliği ve uygunluğunun ABCFM tarafından genel hatlarıyla bilinmesi ve ona göre hareket edilmesi gerekmektedir. Bu amaçlarla gönderilen ilk misyonerler Levy Parsons'un 1822'de, Pliny Fisk'in¹⁴ 1825'te ölmesi ilk faaliyetleri yarıda bırakmıştır. Bundan sonraki tanıma/keşif gezileri arasında; William Goodell ve Eli Smith'in 1821-1827 yılları arasında çeşitli zamanlarda yaptıkları Filistin ve Suriye gezileri, 1827 yılında misyoner Gridley'in İzmir'den Kapadokya'ya kadar olan gezisi sayılabilir. Ayrıca 1829 yılında Rufus Anderson'un Malta seyahati, 1830-1831 yıllarını kapsayan ve Eli Smith ile H. G. O. Dwight'in Anadolu

lemeler", İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, Cilt I, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000, s. 325.

13 Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi'nin Tanınması", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2/2002, s. 252; Protestanlığın Ermeniler arasında gelişimi için bakınız: Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul: Aras Yayınları, 2004, ss. 54-56.

14 Pliny Fisk hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Frank Fokke Ferwerda, "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar Biyografi-Bibliyografya Notları I", Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, Yıl: 6 Sayı: 11/2001, ss. 345-359; Ayrıca Osmanlı'da faaliyet gösteren Amerikalı misyonerlerin listesi ve Amerikan okulları hakkında yapılan kapsamlı bir çalışma için bakınız: Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005, ss. 260-331.

seyahati ve 1844'te Rufus Anderson'un İstanbul seyahati sayılabilir.¹⁵

Yukarıda zikredilen tanıma/keşif seyahatlerinin en kapsamlısı ve en önemlisi Anadolu'da dağınık bir halde yaşayan Ermenilerin durumlarının genel hatlarıyla tespit edilmesi için yapılan Eli Smith ile H. G. O. Dwight'in Anadolu seyahatidir. 1830-1831 yıllarını kapsayan bu seyahat Osmanlı Ermenilerini her yönüyle ABCFM teşkilatının belleğine yerleştirmiştir. Rapor şeklindeki bu gezi notları, ilk dönem faaliyetleri sonucunda Osmanlı milletleri arasında hangisi üzerinde etkili olunacağı konusunda tereddüt yaşayan ABCFM teşkilatına yön vermiştir. Çünkü ABCFM yetkilileri Protestan misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki ilk faaliyetleri sonucunda Müslümanlardan, Yahudilerden ve Rumlardan Protestanlığa geçişin olmasının mümkün olamayacağını görmüşler ve Ermenilere yönelme lüzumunu hissetmişlerdir.

Eli Smith ve H. G. O. Dwight'in Ermeniler hakkındaki kapsamlı raporundan sonra ortaya bazı sonuçlar çıkmıştır. Ermenilerin Osmanlı topraklarında Rumların/Bulgarların/Yahudilerin aksine dağınık bir şekilde yaşamaları bunlardan birisidir. Rumlar/ Bulgarlar/Yahudiler gibi güçlü bir milli ve dini geleneğe sahip olmamaları bir diğer özellikleridir. Ermeniler genelde İstanbul Patrikliğine bağlı olmakla birlikte Ecmiyadzin Katogikosluğu, Kudüs Patrikliği, Sis ve Akdamar kiliseleri ruhani merkez olma özelliklerine sahiptir. Dolayısıyla Ermeniler arasında dini merkez bütünlüğünün olmaması başka bir özelliğidir. Yine sosyal bağlarının kuvvetli olmaması ve okuma yazma oranının oldukça düşük olması ortaya çıkan sonuçlardan bazılarıdır. Bütün bu özellikler Amerikalı Protestan misyonerleri Ermenilere yönelten etkenlerdir.

Protestanların Ermeniler arasındaki teşkilatlanması, 1830-1876 yılları arasında olabildiğince yavaş ancak temkinli bir şekilde gelişmiştir. Misyonerlerin ilk hedefi Protestan bir Ermeni cemaati ortaya çıkartma çabası olmuştur. Bu amaç için yapılan çalışmalar 1831-1850 yılları arasında kapsamış ve biraz sancılı bir dönem olmasına rağmen sonuçta Sultan Abdülmecid'in 1850 yılındaki fermarıyla Pro-

15 Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwight'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", XIV. Türk Tarih Kongresi, Cilt II, Kısım II, Ankara: TTK Yayınları, 2005, s. 1460; Paul B. Henze, "Ermeni Şiddetinin Kökeni", Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu, Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 1984, s. 181; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları-*, s. 30, 55; Erdal Açıkşes, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, ss. 40-41; Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı 1896*, 59-62; Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi'nin Tanınması", s. 251.

testan Ermeni cemaati resmen ayrı bir teşekkül olarak ortaya çıkmıştır. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı'nın Osmanlı azınlıkları lehine getirdiği hakların etkisiyle hem misyonerler hem de Protestan Ermeni cemaati daha rahat hareket etme fırsatı elde etmişler ve bu fırsatı iyi değerlendirmişlerdir. Milliyetçilik fikirlerinin yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde Tanzimat ve Islahat Fermanları ulusal ve toplumsal tepkileri hızlandırmışlar ve arttırmışlardır.¹⁶ Tanzimat Dönemi, misyonerler açısından Osmanlı topraklarında kurumsallaşma dönemidir. Bu dönem özellikle Anadolu halkının pek alışık olmadığı eğitim ve sağlık alanında misyonerler tarafından gerçekleştirilen atılımların yoğunlaşmaya başladığı dönemdir. Payitahttan Anadolu'ya doğru adım adım yayılan misyonerlerin okullaşma faaliyetleri, Ermenilerin XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren çıkartmaya başladıkları olayların arka planını oluşturmuştur.

Protestan misyonerlerin Ermeniler hakkında dikkatlerini çeken ilk özellik, Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayılmış bir vaziyette yaşamlarını idame ettiren Ermenilerin okuma-yazma konusunda çok zayıf oldukları gerçeğidir. Bunun için yapılması gereken öncelikle ilkokulların açılmasıdır. Bu durumun gerekliliğini Misyoner Goodell ve Dwight'in 23 Haziran 1832 tarihli mektubundan öğreniyoruz;

“Sorun Ermenilerin iyiliği için mümkün olan en yararlı işi hangi yoldan yapacağımızdır. Onlarla ilgili olarak işe doğru uçtan başlamak için ilkokullar açmalıyız. Bir çocuğun kafasında yetişkin insanınkinden çok daha kolay iz bırakılabilir. ... Üstelik bunların pek çoğu okuyamıyor, hemen hemen tümü yazamıyor. ... Şimdi iki harfi birbirinden ayıramayan bu adamlara biz tanrının kitabını versek ne olur? Genişlememize gerek yok; demek ki, işe okuldan başlamalıyız.”¹⁷

ABCFM teşkilatı, Eli Smith ve H. G. O. Dwight'in raporu doğrultusunda hareket etme kararı almışlar, Ermenileri Protestanlaştırmanın geleceğe yönelik ve kalıcı yollarını uygulamaya koymayı amaç edinmişlerdir. Bunun yolu, küçük yaştan itibaren başlayacak olan o zamanın şartlarına göre modern sayılabilecek eğitim-öğretim faaliyetinden geçmektedir. Bu doğrultuda hareket eden Amerikalı misyonerler, XIX. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ilkokul, teoloji okulu ve kolejlerden oluşan yüzlerce eğitim kurumunu faaliyete geçirmişlerdir. Protestan misyonerlerin Ermeni Sorunu'nun

16 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 117.

17 ABCFM Arşivi, seri ABC 16:9, c. 1, No: 103'ten nakleden Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları-*, s. 177, 79. dipnot.

ortaya çıkmasındaki etkileri bu okullarda din, milliyet, hürriyet ve iktisadiyat ekseninde verdikleri eğitimde gizlidir.

Berlin Kongresi ve Protestan Misyonerler

93 Harbi'ne kadar olan dönem Amerikalı misyonerler açısından Osmanlı topraklarında tanıma, yerleşme, yayılma ve kurumsallaşma dönemi olmuştur. Artık Ermeniler her yönüyle Amerikalı misyonerlerce tanınmaktadır. 93 Harbi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında aldığı ağır mağlubiyet sonrasında yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. Maddesinde ilk kez Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatların yapılması gündeme gelmiştir. Böylece Ermeni Meselesi ilk kez bir antlaşmada, Osmanlılar ile Ruslar arasında problem olarak tartışılmış ve karara bağlanmıştır. Ancak 1878 yılında yapılan bu antlaşma, Rusların Osmanlı üzerindeki etkinliğini arttırdığı için İngiltere ve Fransa'yı rahatsız etmiştir. Sonuçta büyük devletler Berlin Kongresi'nin toplanmasına karar vermişler ve esas çözümün, bu kongrenin alacağı kararlar çerçevesinde olacağını belirtmişlerdir. Rusya ise galip devlet statüsünde olmasına rağmen bu durumu kabullenmek zorunda kalmıştır.

Amerikalı misyonerlerin Ermeni Meselesi'nin oluşum sürecindeki ilk somut adımları Berlin Kongresi sırasında olmuştur. Amerikalı misyonerler Ermeniler ile ilgili ıslahat yapılması ve yapılacak ıslahatlara ilişkin maddenin Berlin Antlaşması'nda yer alması için ellerinden geleni yapmışlardır. ABCFM temsilcileri, Ermenilerle ilgili 61. Maddenin kabulü için, kendisi de bir ABCFM üyesi olan ve o dönemde Berlin'de bulunan Amerikalı Dr. Joseph T. Thompson aracılığıyla devreye girmiştir. Bismark'ı bizzat tanıyan Thompson, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki insan haklarını, özellikle de din özgürlüğünü garanti edecek hukuksal zeminin oluşturulmasını amaçlayan misyoner yaklaşımını temsil etmiş ve bu konuda çalışmalar yapmıştır.¹⁸ Dr. Thompson kongre esnasında din özgürlüğü ve Ermenilerle ilgili yapılacak ıslahatlar konusunda Bismark ile sık sık görüşmüştür. Dr. Thompson'a bu meseleyi -Ermeni Meselesi- bütün boyutlarıyla sunmasını sağlayacak malzemeyi ABCFM'den iki sekreter temin etmiştir. Misyonerlerin Berlin'deki bağlantı elemanı olan Dr. J. T. Thompson, kongre başlangıcında 'Stateement on behalf of the American Board of Foreign Missions' başlığını taşıyan, Şark'ta özellikle mühtediler için uluslar arası koruma altında din ve vicdan hürriyeti talep eden bir dilekçe sunmuştur. Ayrıca iddiasını güçlendirmek için devlet temsilcilerine bir

¹⁸ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev: Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 166.

broşür dahi vermiştir. Biraz abartılı olmakla birlikte, Berlin Kongresi'nde Amerikalı misyonerlerin çabasından bahseden Misyoner Cyrus Hamlin 'Kuşkusuz başka etkiler de vardı, ama Bismark ne yaptıysa hepsinin kökeninde misyonerlerin ve Amerikan Board'ın etkisi vardı.'¹⁹ demektedir. Bu durum kongredeki misyonerlerin faaliyetlerinin etkin oluşu hakkında bizlere bir fikir vermesi açısından önemlidir. Berlin Antlaşması'ndan sonraki süreç misyonerler ve ABCFM için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü bundan sonra misyonerler için Protestanlaştırmanın önü açılacak, Anadolu'daki misyonlar büyük devletler tarafından sosyal bir güç olarak görülmeye başlanacak ve Doğu Vilayetlerinde Protestan İngiltere'nin 'hayırsever' koruyuculuğu gerçekleşecekti.²⁰ Bunun karşılığı olarak Protestan misyonerler büyük devletlerin Doğu Vilayetlerinde ne olup bittiği hakkında bilgilenmeleri için gerekli haberleri temin edecekler, Doğu Vilayetlerinde yapılacak olan reformların uygulayıcı güçlerinin temsilcileri olacaklardır. Ayrıca misyonerler siyasi fikirlerini beyan etmekten çekinmeyecekler, bir kısmı Doğu Vilayetlerinin İngiliz himayesine girmesini bir kısmı ise uluslar arası müdahale ile reformların gerçekleştirilmesi gerektiğini savunacaklardır.²¹

Siyasi otoritelere Osmanlı hakkında ne yapılması gerektiği hakkında yol gösterme cesaretini kendilerinde bulan misyonerlerden birisi The United Society of Christian Endeavour adlı misyoner örgütünün başkanı Francis E. Clark'tır. Bu misyonere göre Türkler ve geleceği hakkında yapılması gerekenler aşağıdaki cümlelerle anlatılmıştır;

“Türk egemenliği umutsuz ve iflah olmaz biçimde kötüdür. Altı yüz yıllık tarihin bize öğrettiği şudur ki, Türk egemenliğini değiştirmek konusunda nefes tüketmenin bir yararı yoktur. Bu egemenliğe son vermektense başka çıkar yol kalmamıştır. Tek umut Türk egemenliğine son vermektir.”²²

Misyonerler bu yönlü siyasi söylemleri devamlı olarak çeşitli ağızlarından tekrarlamışlardır. Harput misyonundan Misyoner Allen'in 26.07.1878'de Baldwin'e yazdığı mektupta İngiliz himayesi ile Berlin Kongresi'nin getireceği statü/fayda hakkındaki fikirleri misyonerlerin beklentileri ve siyasetle ilişkilerini ortaya koy-

19 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 166, özellikle 16. dipnot.

20 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 167.

21 Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 175.

22 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara: Atatürk Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 1985, s. 111.

ması açısından önemlidir:

“Barışın sağlanmasını sevinçle karşılıyoruz. Asya Türkiye’si’ni İngiliz himayesine sokacak bir düzenleme yapılacağını ummuştum. Hâlihazırdaki düzenleme bugün bunu sağlamıyorsa da sonunda çok daha fazlasını sağlayacaktır.”²³

Bu ve buna benzer birçok misyoner söylemlerinden anlıyoruz ki, misyonerlerin amaçları Osmanlı topraklarına bastıkları andan itibaren sadece dini içerikli değildir. Amerika’nın siyasi ve ticari emellerinin korunup geliştirilmesi, Amerika’nın Osmanlı üzerindeki politikalarına zemin hazırlanması, açılan okullar vasıtasıyla Osmanlı azınlıklarının özellikle Ermenilerin siyasi ve dini açıdan aydınlanmalarını sağlayarak uluslaşma süreçlerini başlatmak/desteklemek/devamını sağlamak doğrultusunda amaçları vardır.

Protestan Misyonerlerin Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları

Anadolu topraklarına gelen misyonerler XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde meydana gelen Fransız İhtilali ve ABD’nin bağımsızlık sürecinde yaşanan milliyetçi fikirlerin ve ulus temeline dayanan yönetim biçimlerinin pek de yabancıları değillerdi. Dolayısıyla Protestanlığın ilkelerinin Osmanlı ülkesine taşıyıcısı olmanın yanı sıra ister istemez milliyetçilik, hürriyet, din özgürlüğü, insan hakları gibi Osmanlı Asyası’nın yabancıları olduğu fikirlerin de taşıyıcısı oldular. Protestan misyonerler Anadolu’da Ermenilere yönelik açtıkları eğitim kurumlarında dini misyonlarının yanı sıra Tarih, Coğrafya, Ermenice dersleri okutarak Ermeni gençliğinin milliyetçi temele dayanan fikirlerle tanışmasında etkili olmuşlardır.

Amerikalı misyonerlerin eğitim faaliyetleri çerçevesinde, Ermeniler arasında ulusçuluk fikrinin oluşmasına ilk katkıları, Türk hâkimiyetinde yaşadıkları sürece genellikle Türkçe konuşan Ermenilere Ermenice’yi yeniden hatırlatmalarıdır.²⁴ Ermenice hakkında dersler, gramerler, sözlükler ve Ermenice İncil hazırlayarak bu dilin tekrar ihyasını sağlayan misyonerlerin eğitim kurumları, Ermenilerin milliyetçi fikirlere temayülüne katkı sağlamışlardır. Misyonerlerin Ermenice hakkındaki düşünceleri bize bu konuda fikir vermektedir. Misyoner Cyrus Hamlin’in Ermeni dili hakkındaki ‘Eğitimimiz Ermenice’nin yerleşmesinde ivme kazandır-

²³ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, ss. 175-176.

²⁴ Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okulları ve Türk-Ermeni İlişkilerinde Oynadıkları Roller”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:10/2001, s. 161; Nil Sarı, “Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu”, ss. 288-289.

dı. Onu kil ve demir olarak bulduk, altın olarak bıraktık. Şunu iddia ediyorum ki, Ermenice'nin Rönesans'ında sadece Bebek Koleji (bile) saygıdeğer bir yere sahiptir.²⁵ sözleri Ermenilerin uluslaşma süreci ile ilgili önemli bir adımın gerçekleştirildiğini gösterir. Misyonerler tarafından Ermenice'ye bu derece önem verilmesi ve bütün Ermeni okullarında aynı titizliğin gösterilmesi, Ermeni cemaatinin yüzyıllardır bir arada yaşadığı/kaynaştığı Osmanlı toplumundan yavaş yavaş farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu tür bir kültür politikası²⁶ uygulanması Anadolu'da toplumsal problemleri arttırmış ve Ermenilerin yaşam çizgisini milliyetçilik eksenine kaydırmıştır.

Protestan misyonerlerin verdiği eğitimin bir başka boyutu, Anadolu Ermenilerinin 'Ruhi kurtuluşu arayış'²⁷ çerçevesinde fert ve toplum olarak kendini geliştirmesi/gerçekleştirilmesi doğrultusunda eğitim faaliyetlerinin yürütülmesidir. Bunun sonucunda Osmanlı'ya muhalefeti arttıran liberal fikirlerin yayılması, milliyetçi fikirlerin Ermeniler arasında nispeten hızlı bir şekilde yayılmasına katkı sağlamıştır.²⁸ Yürütülen bu eğitim faaliyetleri daha XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinde inançları hariç her açıdan 'Hıristiyan Türkler'²⁹ olarak değerlendirilen Ermeniler açısından Osmanlı toplumu içerisinde sürdürdükleri geleneksel yaşam biçiminin dışına çıkmalarına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda toplumsal ayrımlara ve çatışmalara zemin hazırlamıştır.

Ermenilerin XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklılaşmaya başlaması birçok alanda aynı zamanda gerçekleşmiştir. Bu yüzyılda misyonlar ile misyonerlerin etkisiyle Ermenilerin Batılı anlamda modernleşmesi gerçekleştirilmiş ve bu değişim Ermeniler için bir yaşam tarzı olmuştur.³⁰ Ermenilerin, birden bire yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu içinde sürdürdükleri alışlagelmişlikten sıyrılmaları,

25 Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Boston, 1924 (8. Basım), sayfa 210'dan nakleden Esra Danacıoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Dergisi, Sayı: 9/2000, s. 144; Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991, ss. 289-294.

26 Selçuk Akşin Somel, "Cemaat Mektepleri ve Yabancı Misyoner Okulları", Osmanlı Uygarlığı, Cilt I, Ed: Halil İncalcık ve G. Renda, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 401.

27 Paul B. Henze, "Ermeni Şiddetinin Kökeni", s. 182.

28 Paul B. Henze, "Ermeni Şiddetinin Kökeni", s. 185; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 68.

29 Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev: Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995, s. 43, 49.

30 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, ss. 61-63.

yüzyillardır sürdürülen geleneksel yaşam biçiminden kopmaları, Anglo-Sakson yaşam biçimi ile tanışmaları, batı eğitimine kavuşmaları, onların kavramlarını öğrenmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk-Ermeni toplumu arasında alışılmış dengeli bozdu.³¹ Misyonerlerin bu tür etkileri sonucunda Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıla kadar millet sistemi şeklinde dini temele dayanan cemaat ayrımı bu yüzyıldan itibaren etnik kökene kaymıştır.

Anadolu'daki Protestan misyoner faaliyetlerinin eğitim boyutunun etkilerinin daha ileri boyutlarda olduğunu belirten araştırmacılar da vardır. Bunlardan birisi olan Hans-Lukas Kieser, Amerikan misyonerlerinin Doğu Vilayetlerindeki etnik topluluklara yönelik misyonerlik ve eğitim faaliyetlerinin sonuç itibarıyla 'Ermenilerin Rönesans'ının'³² yaratılmasında büyük etkisinin olduğunu belirtmektedir. Misyoner G. C. Reynolds'un Van'daki kolejini açılışı ile ilgili düşünceleri, eğitim yoluyla gerçekleştirilecek olan Ermeni Rönesans'ının bir başka şeklidir. Reynolds'a göre;

"Baskı ve kötü yönetimle harcanan uzun çağlar boyunca aşağılanma, cahillik ve kötülük olan bir yerde tarihten bize kalan yadigarlar arasında büyük yatırım yapmak isteyen herkes için çok cazip bir kapı açtığımıza inanıyoruz. Bu yatırım; karşılığında çok büyük bir kazanç getirecek, Hıristiyan kişiliğinin oluşmasını, aile hayatının yüceltilmesini ve *bir millet yaratmayı sağlayacaktır.*"³³

Misyoner Tillman C. Trowbridge'in Türkler hakkındaki genel misyoner görüşünü temsil eden ve Osmanlı'dan kurtulmanın yolunu gösteren ifadeleri, Misyoner Reynolds'un görüşlerini tamamlar mahiyettedir. Misyoner Tillman C. Trowbridge'a göre;

"Türklerin gerek insan olarak kendileri gerekse tüm toplumsal kurumları ilkindir. Bunun bir nedeni ırksal ise bir nedeni de dinseldir. Türkler Hıristiyanlaştırılmadıkça ve tüm kurumları batılılaştırılmadıkça kurtuluş yoktur. *Kurtuluşun yolu ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halkları bir bir Protestanlaştırmak ve özgürleştirmektir.*"³⁴

31 Seçil K. Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Atatürk Yolu Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1/1988, s. 11.

32 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 38.

33 "Plans for A College at Van", The Orient, Vol. 4, No. 43, Constantinople, October 22, 1913, Bible House, sayfa 2-3'ten nakleden Nil Sarı, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", s. 293.

34 Tillman C. Trowbridge, "Notes of A Tour in Armenia", ABCFM Arşivi, Seri ABC 16:7:1, C. 15, No: 291'den nakleden Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika -Kendi Belgeleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki*

Bu iki misyoner söyleminin temelinde kendilerince, Hıristiyan tarihi ve coğrafyasının kalbi olan Anadolu'daki İslam dininin ve bu dinin en büyük temsilcisi olan Türklerin varlığının kabullenilmeyeceği, kabullenilmesi için bir sebebin olmadığı düşüncesi vardır. Misyonerler, Türklerin hükmettiği Hıristiyan unsurlara zulmettiği, bu unsurların rahata kavuşması için buralardaki Türk-İslam varlığının sona ermesi gerektiğini öne sürmüşler ve bundan çekinmemişlerdir. Bu bağlamda Ermenilerin bağımsızlığı için yapılacak her türlü çalışma Hıristiyan azınlıkların özgürleştirilmesi kapsamında yapılan faaliyetler içine girmektedir.

Osmanlı topraklarındaki misyonların/misyonerlerin her yönüyle faydalı olduklarını iddia eden ve meydana gelen olaylarda Osmanlı yönetiminin suçlu olduğunu her fırsatta dile getiren Hans-Lukas Kieser, bu iddiasının yanı sıra misyonerist faaliyetlerin etnik unsurların ulusallaşmasında en etkili faktör olduğunu belirtmekten geri durmaz. Kieser'e göre;

“Misyona faaliyetlerinin amaçları doğrultusunda *radikal bir şekilde kimlik değiştirici olduğu tartışma götürmez*. Aynı dönemde azınlıklar arasında modern ulusal bilinç unsurlarının giderek artması değişik faktörlerin sonucudur. Esas mesele, Hıristiyan azınlıkların ‘ulusallaştırılmasında’ misyonerist faktörlerin ağırlığıdır.”³⁵

Protestanların Amerikan diplomasisine katkıları üzerine araştırmalar yapan Joseph Grabill, Protestanların Emeni milliyetçiliğine katkılarının doğrudan etki ettiğini dile getiren araştırmacılarından birisidir. Grabill'e göre;

“Şüphesiz doğrudur ki, misyonerlerin çalışmaları Ermenilerin ulusçu taleplerinin gelişmesinde dolaysız olarak önemli bir rol oynamıştır.”³⁶

Sydney Whitman'ın da misyoner okullarının Ermeniler üzerindeki etkisine yönelik düşünceleri aynı doğrultudadır;

“...Hiç şüphe yoktur ki, onların (misyonerlerin) öğretimleri -belki doktrinleri değil- her halde hiç arzulanan ve birkaç nesil sonra ortaya çıkan bir neticeyi,

Amerikan Misyoner Okulları-, ss. 53-54.

35 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, s. 237.

36 Joseph Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Univ. Of Minnesota Press, Minneapolis 1971, sayfa 224'ten nakleden Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 85.

Asya Türkiye'si'nde Ermeni ihtilal hareketini doğurmuştur.”³⁷

Rusya'nın Ermeniler arasındaki ihtilal hareketlerinin yayılmasına olan katkılarını göz ardı etmemek kaydıyla, yukarıdaki alıntılardan yola çıkacak olursak gerek birinci ağızdan misyonerlerin söylemleri gerekse ikinci ağızdan konuyla ilgilenen çeşitli araştırmacıların söylemleri Protestan misyonerlerin, özellikle eğitim vasıtasıyla, Osmanlı'nın Anadolu topraklarında yaşayan Ermenileri milliyetçi fikirlerle tanıştırdıkları anlaşılmaktadır. Bunu bilinçsiz olarak değil, bilakis bilerek ve isteyerek yapmışlardır. Dolayısıyla Ermenilerin Protestanlaştırılması ve özgürleştirilmesi siyaseti izlemişlerdir.

Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerinin misyonerlerce yayılmasıyla ilgili bir başka bakış açısı ise dolaylı yoldan yapılan faaliyetlerdir. Bu doğrultuda fikir beyan edenlerin görüşlerinin özü, misyonerlerin eğitim amacıyla Ermenileri kendi ülkelerine göndermeleri ve buraya giden Ermenilerin Batılı fikirlerle donanarak Osmanlı topraklarına dönmesi sonucu milliyetçilik fikirlerini yaymaya başladıklarıdır.³⁸ Burada misyonerler aracı konumundadır. Bunun yanı sıra zamanla Amerika'ya gönderilen Ermenilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra geri Anadolu topraklarına dönmeleri ve misyonerlerin açtığı okullarda öğretmen olarak eğitim faaliyetlerine başlamaları yeni bir durum ortaya çıkartmıştır.³⁹ Artık ihtilal fikirlerinin yayılmasında -Anadolu'daki Amerikan okullarında- misyonerler devreden çıkmış ve misyonerlerin yerini yurt dışında eğitilmiş Ermeni öğretmenler devralmıştır.

Misyonerlerin, Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kanalize etmelerinin bir başka boyutu da Batı medeniyetinin üstün olduğu propagandasını yapmalarıdır. Bu üstünlük düşüncesi zamanla Ermeni devrimciler arasında kabul görmüş ve özellikle Amerikan okulları bu Ermeni ihtilalcilerin toplanma merkezi haline gelmiştir.⁴⁰ Misyonerlerin, Ermeni ihtilalcilerinin fikirleri arasına Batılı anlamda ırk kavramını yerleştirmeleri de dolaylı etkilerden birisidir.⁴¹ Misyoner Roger R. Trask'a göre “Amerikan misyonerlerinden ve misyoner okullarından Ermeniler,

37 Sydney Whitman, *Turkish Memories*, London 1914, sayfa 120-121'den nakleden Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Lefkoşa: Rüstem Yayınları, 2001, s. 63.

38 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774/1923 -Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme-*, Çev: İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 264; Ki Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, ss. 64-66.

39 Ki Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, ss. 64-66.

40 Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, s. 131.

41 Ki Young Lee, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, ss. 64-66.

kendi dinlerini ve tarihsel geleneklerini yeniden yüceltmeyi öğrendiler. Batı'nın siyasi, sosyal ve iktisadi gelişme ideallerini öğrendiler. ...Ve Müslüman komşularından üstün olma gibi bir duygu geliştirdiler.”⁴² Milliyetçilik fikirlerinin Ermeniler arasında yayılması hususunda Protestan misyoner okulları dolaylı ya da dolaysız olarak çeşitli şekillerde etkili olmuşlardır. Bu etki o kadar etkili olmuştur ki, Tanzimat döneminde misyonerin eğitim tezgâhından geçen Ermeni geçliği, XIX. Yüzyılın son çeyreğinde birer İhtilalci olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkmışlardır.

Protestan misyonerlerin milliyetçilik telkinleri ile misyoner yetiştirmesi ihtilalciler⁴³ olarak Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkan Ermeniler, 1878-1920 yılları arasında sürekli devlete karşı isyan ederek problem yaratmışlardır. Bu süreçte misyoner katkısını göz ardı etmek mümkün değildir. Protestanlığın getirdiği dinde yenilenme fikirleri, modern eğitim, modern sağlık, Batı tarzı yaşam öğeleriyle Ermenilere yaklaşan Protestan misyonerler, onların ilk önce Osmanlı toplum hayatından farklılaşmalarına sebep olmuşlar akabinde ise Osmanlı topraklarında Ermeni olayları ortaya çıkmaya başlamıştır. Başka bir şekilde söyleyecek olursak, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında birinci sebep Rusların Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı üzerinde gerçekleştirmek istedikleri emeller, ikinci sebep ise en çok Ermenilerin yararlandığı özellikle Amerikan misyoner hareketinin⁴⁴ faaliyetleridir.

Amerikan misyonerlerinin Ermeniler üzerindeki milliyetçi fikirlerin yayılmasına ilişkin yaptıkları faaliyetlerle ilgili Osmanlı Devleti kademelerinin de tespitleri vardır. 28 Kasım 1894 tarihli Mekteb-i Gayrimüslim ve Ecnebi Müfettişliği'nden Halep Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen bir belgede konu ile ilgili çarpıcı tespitler yer almaktadır. Bu belgeye göre;

“Anadolu'daki Ermenilerin milliyetçilik fikrini ziyadesiyle teşvik eden kurumların başında Ayıntap'daki meşhur Protestan Okulu gelmektedir. Bu okulun müdür ve müdür muavinleri marifetiyle görünürde lisan ve fen öğretilmekte ise de hakikatte en zeki Ermeni gençleri buraya toplanarak siyasi maksatla eğitilmekte olduğu belirlenmiştir. Gerçi maarif serbest ise de bu serbestiyeti hiç kimsenin kötüye kullanarak devlete zarar vermeye hakkı yoktur. Bu tür ecnebilerin ve özellikle

42 Roger R. Trask, *The United States, Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Leiden baskısı, sayfa 11'den nakleden Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, s. 87.

43 Mark Sykes, *Darü'l-İslam*, Ter: Yılmaz Tezkan, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2000, s. 103.

44 Paul B. Henze, “*Ermeni Şiddetinin Kökeni*”, s. 178.

de Amerikan Protestanlarının ilim ve fen aracılığıyla Osmanlı Devleti aleyhine Müslim ve gayrimüslimlerden mektepte bulunan çocukların zihinlerini karıştırma ve zehirleme yolundaki teşebbüslerini önlemek için daima uyanık bulunmaktan başka; bunların ahval ve mülklerini teftiş etmek ve ders programlarını ve muallimlerini ve muallimlerinin şahadetnamelerinin incelenmesi gerektiği halde şimdiye kadar bu konuda nazırlıkça hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu mektebin muamelat-ı dâhiliye ve hariciyesi hususunda daima aranan şartlar yerine getirilmediğinden bu konuda gerekli durum hemen teftiş edilip aynı zamanda mevzu bahis olan Ayıntap Protestan Okulu gibi ehemmiyetli olan ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin ahval-i umumiye ve hususiyelerine dair teftiş raporu sonuçları serian ve Ayıntap Protestan Okulu'nun her türlü muamelatının ve tedrisatıyla muallimlerinin meslek ve meşreplerinin ve talebe sayısı ve programları velhasıl her türlü faaliyetleri dikkatle teftiş edilip sonuçları rapor edilerek Maarif Nazırlığı'na gönderilmesi."⁴⁵

Gayrimüslim ve yabancı okullar müfettişliğinin hazırladığı bu rapora göre, Ermeniler arasında milliyetçilik fikirlerinin yayılmasında en önemli etkiyi Protestan okulları yapmaktadır. Yabancı okullarda görünürde ilim ve fen öğretilmekte ise de esas öğretilen siyasi fikirlerdir. Devlet bu okullarda öğretim gören çocukların zihinlerinin karıştırılmaması ve zehirlenmemesi için daima tedbirli olmalıdır. Bu okulların zararlı faaliyetlerinin engellenmesi için teftiş olayının kapsamlı bir şekilde yapılması ve ona göre tedbir alınması gereklidir. Okulun durumu, ders programlarının içeriği, öğretmenlerin diplomalarının olup olmadığı ayrıntılı bir şekilde denetlenmelidir. Yapılması gerekenler hakkında gerekli bilgiler ilgili birimlere aktarılmıştır ama belgede belirtildiği gibi nazırlıkça, raporun hazırlandığı tarihe kadar herhangi bir inceleme yapılmamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu okulların faaliyetlerinden haberdar olduğu aşıkârdır, ancak dönemin siyasi olayları çerçevesinden bakıldığı zaman yabancıların açtığı okullarda gerçekleştirilen zararlı faaliyetler ikinci planda kalmıştır.

Protestan Misyonerlerin Ermeni Olaylarıyla Fiili Bağlantıları

Ermeni ihtilal hareketlerinin Osmanlı topraklarında ortaya çıkmaya başladığı dönemde bazı bölgelerde meydana gelen Ermeni olaylarında bizzat Protestan misyo-

⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Evrakı, Tasnif K. MF MGM Dos. No. 3, Gömlek No. 24, Belge 1, Varak 1, 28 Kasım 1894 tarihli belgeden nakleden Bayram Akça, "Antep (Ayıntap) Protestan Okulu ve Ermeni Meselesi", ASAM Ermeni Araştırmaları Dergisi, Cilt IV, Sayı: 14-15/2004, s. 48.

nerlerin fiili katkılarının olduğunu görüyoruz. Bitlis, Merzifon⁴⁶, Van⁴⁷, Maraş⁴⁸ ve Urfâ'daki⁴⁹ olaylar misyoner parmağının bire bir olduğu olaylardır. Şüphesiz ki, Ermeni olayları ile misyoner ilişkisini gösteren olaylar sadece yukarıda belirttiğimiz yerlerde gerçekleşmemiştir. Bunların yanı sıra Antep, Tarsus, Harput ve daha birçok yerde bu ilişkiyi görmek mümkündür.⁵⁰ Ancak burada örnek teşkil etmesi bakımından Bitlis olayına değinilecektir.

Amerikan Protestan misyonerleri Ermeniler arasında sadece milliyetçilik/ihtilal fikirlerini yaymakla kalmamışlar, aynı zamanda Ermeniler tarafından çıkartılan olaylara da karışmışlardır. Biz burada bütün olaylara değinmek yerine sadece Bitlis'te 1893 yılında çıkan olayları bastırmakla görevli Hüseyin Nazım Paşa'nın⁵¹ hatıralarında bir örneğini verdiği 13 Teşrinievvel 1893 Cuma günü Misyoner Corç'un⁵² Bitlis Hınk Horen Ermeni Kilisesi'ndeki Ermeni ihtilali ile ilgili vaazını aktararak yetineceğiz;

- 46 Merzifon'da meydana gelen Ermeni olayları ve misyonerlerin bu olaylardaki rolleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Gülbadi Alan, Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, ss. 342-421.
- 47 Van'da meydana gelen Ermeni olayları ve misyonerlerin bu olaylardaki rolleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı 1896, ss. 206-298.
- 48 Hasan Babacan, "1895 Maraş Ermeni Olayları ve Amerikalı Misyonerler", I. Kahraman Maraş Sempozyumu 6-8 Mayıs 2004, Cilt II, İstanbul: Maraşder Yay., 2005, ss. 645-652; Hasan Babacan, "1895 Maraş Ermeni Olaylarına Yabancı Misyonun Etkisi", Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi, 29-30 Mayıs 2004, Cilt I, Ankara: ASAM Yayınları, 2007, ss. 491-504.
- 49 Metin Hülagu, "Ermeni Meselesinin Oluşum Sürecinde Misyonerlik Faaliyetlerinin Yeri", Erzurum Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü 21-22 Haziran 2007 II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumuna sunulan yayımlanmamış tebliğ, s. 4-6; Mary Caroline Holmes, *Urfâ'da Ermeni Yetimhanesi 1919-1921*, Çev: Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005, ss. 59-103; Ali Saip Ursavaş, *Urfânın Kurtuluş Mücadelesi ve Kilikya Faciaları*, İstanbul: Kartuş Yayınları, 1988, ss. 73-102; Uğur Yıldırım, *Düni Bugünü İçyüzü ve Perde Arkasıyla Türkiye'de Misyonerlik*, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2005, ss. 61-81.
- 50 Konuyla ilgili şu kaynaklara bakınız: Metin Hülagu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10/2001, ss. 57-99; Ahmet Uçar, Amerikan Misyonerlerinin Türkiye'deki Faaliyetleri 1818-1930, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ss. 349-421; Gürsoy Şahin, "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt VII, Sayı: 1/2005, ss. 175-196; Gülbadi Alan, "Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni İsyancıları ve Amerikan Board Misyonerleri 1875-1918", Ermeni Araştırmaları II. Uluslararası Kongresi, 29-30 Mayıs 2004, Cilt I, Ankara: ASAM Yayınları, 2007, ss. 505-522; Dilşen İnce Erdoğan, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni İsyancılarının Çıkmasındaki Etkileri", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 16-17 Ekim 2003 Elazığ, Ed: Orhan Kılıç ve Mehmet Çevik, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları, 2004, ss. 293-306.
- 51 Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım -Ermeni Olaylarının İçyüzü-*, Haz: Tahsin Yıldırım, İstanbul: Selis Kitaplar, 2003, ss. 127-128.
- 52 Buradaki Corç olarak geçen misyoner, George P. Knapp'tır. Bitlis Akademisi'nde görev yapan bu misyoner, yapılan tahkikat sonucunda Ermenileri ihtilale teşvik edici faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmış ve 1895 yılında sınır dışı edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1991, s. 128; İdris Yücel, *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, ss. 149-154.

“Biliyor musunuz? Bu sıralarda Ermeni milletinin tarihi yazılıyor! Bu tarihi şöyle ya da böyle yazmak, şerefle açıp, şerefle bitirmek sizin, Ermeni kavmi necibinin elindedir. Anadolu'nun her tarafında isyan başlamıştır. Payitahttaki ihtilaller yeniden canlanmıştır. Ermeni bayrağı her yerde dalgalanıyor, Bu bayrağın üzerinde istiklal, hürriyet ve Barbar Türklere lanet yazılıdır. Bütün Düvel-i Muazzama sizinle beraberdir. İngiltere size en yeni silahlardan göndermiştir. Bu silahları ben pekâlâ biliyorsunuz ki, iktiza edenlere verdim. Silahı olmayan bana müracaat etsin, vereyim.”⁵³

“Hınçak komitemiz, kahraman sadasını bütün âlem-i medeniyete duyurmuştur ve size lazım olan silahlarla beraber para da temin etmiştir. Bugün Barbar Müslümanların Cuma günüdür. Vahşiler bugün kendi köhne ve bayağı dinlerince camilere dolarlar. Bugün Ermenistan'daki bütün memleketlerin camilerine kahramanlarımız hücum edecektir. Komitenin bana verdiği emir ve talimat mucibince ben de işte Allah'ın evinde ve Allah'la İsa'nın huzurunda sizlere emrediyorum. Bugün burada da camiler basılacak ve barbarlar itlaf edilecektir. Bugün siz de camileri basıp kan dökmelisiniz ki, beylik ve istiklal alasınız.”

“Bugün öğle ezanı okunmazdan evvel vahşiler dükkânlarını kapatıp camilere dolacaktır; siz de silahlarınızı alacaksınız, dükkânlarınızı kapatacaksınız, bugün daha gecedem hem namaz kılmak hem alış veriş etmek için şehre birtakım Kürtler ve aşiret ayıları da gelmişlerdir. Bunların gelmesi planımızın tatbiki için hayırlı olmuştur.”

“Evlerinizde ve dükkânlarınızda bulunan eşyanın kısmı azamını bu Kürtlerin ve aşiretlerin çadır kurdukları hanların yakınına koyacaksınız. Bir kısmını da Türk mahallelerinin münasip mahallelerine atıp saçacaksınız.”

“Kadınlarınızın bir takımı Türk mahallelerine gidip Kürtlerin ve aşiretlerin Türk dükkânlarını yağma ettiklerini söyleyecektir. Bu suretle Türklerle Kürtlerin arasını açmalıdır. Hükümet memurlarına da Türklerin ve Kürtlerin Ermeni mallarını yağma ettiklerini iddia eyleyeceksiniz. Anlıyor musunuz?”

“Bir taraftan bu propaganda yapılırken barbarlar Cuma namazından çıkmadan camilere hücum edip katliam edeceksiniz. Bugün bir Türk öldüren, Ermeni tari-

⁵³ Burada misyoner Corç, ihtilalcilere silah temin ettiğini itiraf etmektedir. Buna benzer bir olay da Maraş'ta yaşanmıştır. 1895 yılında yurt dışından Amerikalı misyoner Mikalem ve İngiliz misyoner Lee adına gelen bir sandıktan şüphelenen Osmanlı yetkililerinin yaptığı aramada sandıktan barut ve patlayıcı madde çıkmıştır. Resmi kayıtlara geçen bu olay hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Hasan Babacan, “1895 Maraş Ermeni Olaylarına Yabancı Misyonun Etkisi”, ss. 491-504.

hinin parlak bir sayfasını yazmış ve cennette Allah'ın en güzel bir meleği olarak kendisine yer hazırlamış olacaktır. Gaziler ölünceye kadar âleme-i medeniyetin takdirini kazanacak, şehitler İsa peygamberin havarileri gibi şöhret ve şan alacaklardır.”

“Size söyleyeceklerim bunlardan ibarettir.”⁵⁴

Hüseyin Nazım Paşa'nın hatıralarında kaydettiği bu ihtilal beyannamesi niteliğindeki misyoner vaazı, isyancı Ermeniler ile misyonerler arasındaki direkt bağlantının bir göstergesidir. Anlaşılan o ki, Protestan misyonerler için dini yayma faaliyetleri, zaman zaman Ermeni İhtilal hareketlerine verdikleri fiili desteğin gerisinde kalmıştır. Misyonerin Türkler ve İslam dini hakkında kullandığı terminoloji Batı'nın hafızasındaki Türk ve İslam imgesinin dışı vurumundan başka bir şey değildir. Misyonerin kendi ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Ermenilerin milliyetçilik ve ihtilal çizgisinde yetiştirilmelerinde misyonerler hem fikri hem de fiili destek sağlamışlardır. Bunu yaparken esas aldıkları hususlar ise Hıristiyanlık ve onun etrafında oluşan sömürge eksenli güçlerin kendilerine verdiği destek/yetkidir. Kendileri açısından kutsal olan Anadolu topraklarının manevi bir Haçlı Seferi ile yeniden fethedilmesi uğruna her şey yapılmalıdır. Ermeniler de bu manevi fetih hareketinde bir unsur olarak kullanılmıştır.

Sonuç

Amerikalı misyonerlerin Ermeniler arasındaki eğitim faaliyetleri dini ve siyasi içerikli sonuçlar doğurmuştur. Misyonerlerin faaliyetleri sonucunda Ermeniler, XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilk önce kendi cemaat/toplum yapısında/yaşamında değişim ve ayrışım yaşamıştır. Bu değişim ve ayrışım süreci aynı zamanda Osmanlı toplumuna karşı yabancılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Fransız İhtilali'nden sonraki süreçte Osmanlı Ermenileri, misyonerler vasıtasıyla başta milliyetçilik fikri olmak üzere birçok Batılı terminoloji ile tanışmıştır. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen Ermeni olaylarının ortaya çıkmasında Protestan misyonerlerin önemli etkileri olmuştur. Protestan misyonerler gerek fikri alanda gerekse fiili alanda, Protestanlaştırdıkları Ermeniler aracılığıyla, Ermenilerin Osmanlı'ya karşı çıkardığı olaylarda etkili olmuşlardır. 1893 yılında meydana gelen Bitlis olaylarında Protestan misyoneri George P. Knapp'ın Hınçak taraftarı ihtilalcileri açık olarak desteklemesi, 1895 yılı Maraş olaylarında ise Protestan misyoner Mikalem'e gelen sandıklarda Ermenilere dağıtılmak üzere barut ve

54 Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım -Ermeni Olaylarının İyüzü-*, ss. 127-128.

patlayıcı madde bulunması, misyonerlerin Ermenilere yardım konusunda sınır tanımadıklarını göstermektedir. Ermeniler özellikle Protestan misyonerlerle tanıştıktan sonra adeta kabuk değiştirmişler ve klasik Osmanlı toplumundan farklı bir çizgiye kaymışlardır.

Protestan misyonerlerin bazılarının Osmanlı'nın geleceği hakkında siyasi değerlendirmelerde bulunmaları ve bu konuda Batılı liderlere akıl verme cesaretini göstermeleri, siyasi alanda dahi sınır tanımadıklarını göstermektedir.

DR. ERDAL İLTER İLE “ERMENİ MESELESİ” VE BU KONUDAKİ BAZI İDDİALAR ÜZERİNE BİR RÖPORTAJ

Oya EREN

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
oeren@eraren.org

PORTRE/Dr. ERDAL İLTER

Dr. Erdal İlter, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Kürsüsü mezunudur (1967-1968 öğretim yılı). Ermenilik konusundaki Yüksek lisansını ve doktorasını Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nde tamamlamıştır. 1989-1992 yılları arasında, Bulgaristan’da Türkiye’nin Filibe Baş Konsolosluğu’nda Ataşe olarak görev yapmıştır. Bir dönem (2003’de), ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü’nün Başkanlığını yapmış olup, halen “Ermeni Araştırmaları Dergisi” ile “Review of Armenian Studies”nin yazı kurullarında faaliyet yürütmektedir. Ermeni faaliyetleriyle ilgili çalışmalarıyla tanınmış olup, bu konuda, basılı birçok bilimsel kitabın ve makalenin sahibidir. Bu sebeple, Kâmuran Gürün ve Dr. Bilâl N. Şimşir ile birlikte, 2002 yılında “Ermeni Araştırmaları Onur Ödülü”ne layık görülmüştür. Basılı kitapları arasında, “İçel’de Ermeni Faaliyetleri” (Ankara: Güven Matbaası, 1974); “Ermeni Propagandasının Kaynakları” (Ankara: Kamu Hizmetleri Araştırma Vakfı, 1994); “Ermeni Meselesi’nin Perspektifi ve Zeytûn İsyânları (1780-1915)” (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Genişletilmiş 2. Baskı, 1995); “Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silâhlanma Faaliyetleri (1890-1923)” (Ankara: Turhan Kitabevi, 2. Baskı, 2005); “Büyük İhânet: Ermeni Kilisesi ve Terör-Tarihî Seyir-” (Ankara: Turhan Kitabevi, Genişletilmiş 3. Baskı, 2007); “Armenian Church and Terrorism” (Ankara: KÖKSAV Yayınları, 1999); “Ermeni ve Rus Mezâlimi (1914-1916) (Tanık İfadeleri)” (Ankara: KÖKSAV Yayınları, 2. Baskı, 1999) ve “Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası/Bibliography of Turco-Armenian Relations” (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Genişletilmiş 3. Baskı, 2004) sayılabilir. Dr. Erdal İlter’in, Halil Kemal Türközü müstezar adıyla hazırladığı kitapları ve makaleleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında şunlar sayılabilir: “Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi” (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 3. Baskı, 1995); “Armenian Atrocity According to Ottoman and Russian Documents” (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1986); “Türkmen Ülkesi (=Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri” (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985). Türk İstihbarat Tarihi ile ilgili çalışmaları da bulunan Dr. Erdal İlter’in bu konudaki en önemli çalışması, “Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi: Millî Emniyet Hizmetleri Riyâseti (M.E.H./

İŞİMSİ

MAH) (1927/1965)” (Ankara: Millî İstihbarat Teşkilâtı Müsteşarlığı, 2002) adlı kitabıdır.

Oya Eren: Sayın Hocam, “Ermeni Meselesi”nin ortaya çıkışına ve dayandığı temellere değinebilir misiniz?

Erdal İlder: Konu çok detaylıdır. Bu sebeple, özet olarak değineceğim. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bir “Ermeni Meselesi”nin ortaya çıkışı, sömürgeci büyük devletlerin (İngiltere, Rusya, Fransa) Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için yarattıkları meselelerin uzantısından başka bir şey değildir. Yani bu sunî meselenin sebepleri geniş ölçüde “Emperyalizm (Sömürgecilik)” ve onun getirdiği “Şark Meselesi”nde aranmalıdır. “Emperyalizm (Sömürgecilik)”, bir devletin, diğer bir devlet üzerinde, maddî-manevî kontrol ve nüfûz kurması veya üstünlük sağlaması demektir. İşte, Türkiye’nin jeopolitiğini, başka bir ifade ile, Ortadoğu’daki önemini bilen emperyalist güçler denilen büyük devletler, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki diğer azınlıklar gibi, Ermenilerin de koruyucusu olarak ortaya çıkıp, bunlar hakkında plânlar, projeler hazırlayarak, Şark (Doğu) politikalarını düzenlemeye başlamışlardı. “Ermeni Meselesi”nin çıkış sebeplerinin, sadece Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler’in sosyal, kültürel, ekonomik, idarî ve siyasî statülerinden doğmadığı, fakat bu meselenin büyük devletlerin meselesi olarak sunî yaratıldığı ve “Şark (Doğu) Meselesi” adı ile anılan milletlerarası meseleler dizisinin bir parçası olduğu çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur. “Şark (Doğu) Meselesi”, siyaset adamları ve tarihçiler tarafından muhtelif şekillerde tarif edilmiştir. “Şark (Doğu) Meselesi”nin son yüzyıl anlayışı içinde geniş kapsamlı bir tarifinde, “Avrupa büyük devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu’nu iktisadî ve siyasî nüfûz ve hükmü altına almak veya sebepler ihdâs ederek parçalamak ve Osmanlı idaresinde yaşayan muhtelif milletlerin bağımsızlıklarını temin etmek istemelerinden doğan tarihî meselelerin tümüne birden “Şark (Doğu) Meselesi” diyoruz.” denilmektedir. Bu cümleden olarak, “Ermeni Meselesi”; “Şark (Doğu) Meselesi”nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Asya toprakları üzerindeki uzantısıdır. Yani, Anadolu’daki Hıristiyanları kurtarma gayretlerinin veya kısaca “Haçlı Zihniyeti”nin XIX. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Anadolu’da tezahürüdür. Bu bakımdan “Ermeni Meselesi”nin temelinde, Avrupa’nın dinî şuurla beslenen siyasî ve millî tahrikleri yatmaktadır.

Oya Eren: Ermeni lobileri, Ermeni yazarları, Ermeni kuruluşları, Ermenistan devleti ve diaspora Ermenileri Türkiye’den ne istemektedirler?

Erdal İlder: Ermeniler, Türklerin Ermenilere 1896 yıllarından başlayarak 1923

yılına kadar eza-cefa çektirip, sistemli bir soykırım uyguladıklarını iddia etmekte ve bu sebeple "Ermeni Soykırımı" adı ile dünya kamuoyuna yutturdıkları fiili Türkiye'nin tanınmasını istemektedirler. Bunun için "Dört T" adı verilen bir plâni uygulamaya koymaya çalışmaktadırlar. Bu plâni 4 başlık altında özetlemek mümkün olabilir:

1. Tanıtım: Ermeni sorunu bütün dünyaya terör yoluyla tanıtılacak. Bu ilk aşamada başarılı olmuşlardır.
2. Tanınma: Sözde iddialar dünya kamuoyunca kabul edilip, Türkiye tarafından da tanınacak,
3. Tazminat: Sözde Soykırım sebebiyle Türkiye'den tazminat alınacak,
4. Toprak: Büyük Ermenistan sınırları içinde yer aldığı iddia edilen toprak parçası Türkiye'den koparılacak.

"Dört T" plânına dayanarak oluşturulan Ermeni iddialarından bazıları ise şunlardır:

- Türkler, Ermenistan'ı işgal ederek Ermenilerin topraklarını ellerinden almışlardır!
- Türkler, 93 Harbi de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren ve 1915-1923 yılları arasında Ermenileri sistemli olarak soykırımına tabi tutmuşlardır!
- Soykırımında hayatlarını kaybeden Ermenilerin sayısı 1,5 milyondur!

Dün olduğu gibi bugün de, Ermeni lobilerinin etkilerini kırmak zor görünmektedir. Çünkü önce bu sunî mesele, Batılı büyük devletlerin reyleriyle Ermeniler için millî bir mesele haline getirilmiştir. Aslında, ne Osmanlı İmparatorluğu ve ne de Türkiye Cumhuriyeti Devleti için bir Ermeni Meselesi olmamıştır. Bu suni mesele, Batılı devletlerin meselesi olarak yaratılmıştır ve bugün de Türkiye'nin istikrarsızlığa sürüklenmesi için koz olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak, artık bugün, dinî temaların yerini ağırlıklı olarak eskiden olduğu gibi siyasî temalar almıştır. Üçüncü olarak, "Ermeni Soykırımı" tabiri bütün dünya literatürüne geçirilmiştir. Bir de buna, "Soykırım" iddialarını daha gerçekçi, daha kabul edilebilir bir duruma getirmek amacı ile ikinci bir tema daha ortaya atılmıştır. Bu da, "sözde Soykırım sonucu öldürülen (!) Ermeniler" in sayılarıdır. Böylece bu her iki tema birbirini bütünleyerek, yıllarca kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir.

Oya Eren: Bazı akademisyenler, "Ermeni Meselesi" konusunun bugün, siyasî bir hüviyete dönüştürüldüğünü, bu sebeple Türkiye'de yazılan veya yayın-

lanan ilmî kitaplara artık Batılı devletlerin bile itibar etmediklerini beyan etmektedirler. Ayrıca, gerçeğin salt arşiv belgelerine dayanılarak ortaya çıkarılması için, Türk ve Ermeni tarihçilerinden mürekkep ortak bir komisyonun kurulması teklifleri de gündeme taşınmıştır. Ancak Türkiye'nin bu teklifi, Ermeniler tarafından reddedilmektedir. Sizin bu konulardaki düşünce ve kanaatiniz nedir?

Erdal İter: Konuya uzak bazı tarihçilerin, “Ermeni Meselesi, bugün artık siyasî hüviyeti dönüştürülmüştür.” ifadeleri, sathî ve indî ifadelerdir. Gündümlü olarak söylenmektedir. Çünkü, bu sunî mesele, 1877-1878 (93) Osmanlı-Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile zaten daha o tarihlerde siyasî hale getirilmiştir. 2/3 Aralık 1920’de Ermenistan ile yapılan Gümrü (Alexandropol) ve 16 Mart 1921 tarihli Kars ile 24 Temmuz 1923’de yapılan Lozan Antlaşmaları ise bu siyasiliğin son halkalarını teşkil etmektedir. “Ermeni Meselesi” konusunun, 1920’de Gümrü, 1921’de Kars ve 1923’de Lozan Antlaşmaları’nda, başka bir ifade ile, milletlerarası antlaşmalar ile tarihin derinliklerine gömüldüğü biliniyorken, şimdi, “Ermeniler ile masaya oturalım, konuyu tarihçiler tartışsın” demek, Gümrü, Kars ve Lozan Antlaşmaları’nı tanımamak ve tartışmaya açmak demektir. Yani, tarihçiler ve hükümetler (devletler) aslında, Gümrü, Kars ve Lozan’da milletlerarası alanda siyasî olarak kapatılmış olan bu meseleyi, bilerek veya bilmeyerek, günümüzde tekrardan milletlerarası plâforma taşımaktadırlar!

Ermeni iddialarının daha 1920’lerde çöktüğünü söyleyebiliriz. Birinci Dünya Savaşı sonrası, 1919-1922 yılları arasında Osmanlı resmi görevlilerine karşı yürütülen yasal sürecin bir parçası olarak Ermeni iddiaları araştırılmıştır. Yenik Osmanlı İmparatorluğu’na zorla kabul ettirilmiş olan Sevr Antlaşması’na göre Osmanlı Hükümeti’nin “katliâmlarla” suçlanan kişileri Müttefik Kuvvetlere teslim etmesi gerekiyordu. Bunu müteakip, 144 üst düzey Osmanlı yetkilisi tutuklandı ve sınır dışı edilerek İngiltere tarafından Malta adasına sürgüne yollandı. Tutuklamalara yol açan bilgiler çoğunlukla yerel Ermeniler ve Ermeni Patrikliği tarafından sağlanmıştı. Sürgündekiler Malta’da göz altında tutulurken, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’da bulunan ve burada mutlak yetkiye ve güce sahip İngiliz işgal kuvvetleri de sürgündekiler hakkında suçlamada bulunmak üzere her yerde kanıt aramaktaydı. İngiliz ve Osmanlı arşivlerindeki dokümanter kanıtların incelenmesini İngilizlerce göreve atanmış bir Ermeni bilim adamı olan Haig Khazaryan yürüttü. Ne var ki Osmanlı Hükümeti’nin ve Malta’ya sürülen Osmanlı görevlilerinin Ermenilerin öldürülmesi yönünde emir verdiklerini veya teşvik ettiklerini gösteren herhangi bir kanıt bulamadı. Bunun üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Amerikan Hükümeti’nin mutlaka “katliâmlar” zamanında

derlenmiş çok sayıda dokümanter kanıtı sahip olduğunu düşündü. Doğrusu, eğer iddia edilen katliâmlar 1915-1917 yılları arasında meydana geldiyse, Amerikalıların çok sayıda dokümana sahip olmaları gerekiyordu. Zira, o dönemde Amerikan diplomatik ve konsolosluk görevlileri Türkiye’de serbestçe görevlerini yerine getirmekteydiler. Dahası, aynı zamanda birçok yerde faaliyet gösteren ve misyonerlerden oluşan Nearest Relief Society adlı Amerikan yardım kuruluşuna Osmanlı Hükümeti’nce tehcir esnasında yardım faaliyetlerini yerine getirme müsaadesi verilmişti. Dolayısıyla işlenen suçlara tanıklık etmiş ve Osmanlı resmî görevlilerine karşı kullanılabilecek mahiyette birçok kanıt toplamış olmaları gerekirdi. Böylece, İngiliz Dışişleri Bakanlığı ümitsizlik içerisinde dikkatini Washington’da bulunan Amerikan arşivlerine çevirdi. 31 Mart 1921 tarihinde Lord Curzon İngiltere’nin Washington Büyükelçisi Sir A.Geddes’e aşağıdaki telgrafi gönderdi: “Malta’da, Majestelerinin Hükümeti’nin elinde, Ermeni katliâmlarına suç ortaklığı ettikleri iddiasıyla tutuklu Türkler bulunmaktadır. Suç kanıtı saptamakta önemli ölçüde güçlük var. Lütfen Amerika Birleşik Devletleri’nin elinde soruşturma amaçlı olarak bir değeri olabilecek herhangi bir kanıt bulunup bulunmadığını araştırıp belirleyiniz.”

Washington’daki İngiliz Büyükelçiliği bu telgrafa 13 Temmuz 1921 tarihli aşağıdaki yanıtı gönderdi: “Sayın Lordum, ekibimin bir mensubunun Amerikan Dışişleri Bakanlığı’nı ziyaret etmiş olduğunu size bildirmek onuruna sahip oldum. Bu katliâmlar hususunda Birleşik Devletler Konsoloslarının vermiş olduğu raporları görmesine izin verilmiş... Saygılarımla bildiriyorum ki Lordum, bu raporlar içerisinde Türklere karşı kanıt olarak kullanılabilecek mahiyette hiçbir husus bulunmamaktaymış...” Soruşturmaların sonucunda Ermeni iddialarını destekleyecek hiçbir kanıt bulunamadı. Malta’daki iki yıl dört ay süren tutukluluk döneminin ardından sürgün olan tüm Osmanlı yetkilileri yargılanmadan serbest bırakıldılar ve göz altında tutulan bu kişilere tazminat ödenmedi.

Yukarıdaki sebeplerle, milletlerarası antlaşmalarla bundan hemen 90 yıl önce hal edilmiş bir konuyu tekrardan nasıl tartışacaksınız? Ayrıca, Ermenistan, Gümürü, Kars ve Lozan Antlaşmaları’nı tanımamakta, Sevr paranoyası anlayışıyla, Türkiye’den toprak taleplerinde ısrar etmektedir. Aslında mesele, Türkiye’nin meselesi değildir. Mesele, batılı devletlerinin meselesi haline getirilmiştir ve bu sebeple o ülke parlamentolarında gündeme getirilmekte ve Türkiye aleyhine kararlar alınmaktadır. Başta Taşnak Partisi olmak üzere bütün Ermeni kuruluşları ve Ermeni halkı, Kiliselerinin önderliğinde sözde soykırımı inandırılmışlardır. Onun için, masaya oturmazlar.

Oya Eren: Ermenilerin, “Ermeni Meselesi” konusunda aleyhlerine yazılmış

olan kitapları dünya ve ülke kütüphanelerinden yok ettikleri veya piyasadan toplattıkları söyleniyor. Bu konuda bu tür toplatılan veya yok edilen kitaplara ait örnekler var mıdır?

Erdal İlter: Gerek Osmanlı Devleti ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından arşiv belgelerine dayalı olarak Osmanlıca, Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak hazırlanıp basılmış ve yurtdışına dağıtımına tabi tutulmuş birçok kitap ve broşür, Ermeni basın militanları tarafından kütüphanelerden alınmış ve geri getirilmemiştir. Diğer taraftan, bu kitaplar kitapçılardan toplu olarak satın alınıp imha edilmiştir. Bu faaliyet, bugün de devam etmektedir. Fakat Ermeniler, sadece Türkler tarafından değil, diğer milletler ile Ermeni yazarları tarafından yazılan kitapları da imha etmişlerdir veya kaynak olarak kullanmazlar. Onların bu faaliyetlerine üç kitabı örnek olarak gösterebiliriz. Bunlardan birisi, Türk dostu olması sebebiyle Fransızlar tarafından da sevilmeyen, Fransız yazar Pierre Loti'nin kaleme aldığı ve 1918'de Fransa'da basılan "Les Massacres d'Arménie" (Ermenistan Katliamları) adlı 40 sayfalık broşürdür. Broşürün 27-28. sayfaları Ermeniler'in aleyhine ifadeler bulunması sebebiyle basım sırasında sansüre tabi tutulmuştur. Pierre Loti, sansüre uğrayan anılan broşürünü, 1919'da Paris'te bastırıldığı ve Türkiye'yi övücü çeşitli makale ve mektuplardan oluşan "Les Alliés Qu'il Nous Faudrait" (Bize Gerekli Müttefikler Onlardı) adlı kitabına da koymuştur. Ancak bu defa anılan kitaptaki sansürlü kısımlar bastırılmıştır. Ancak, Ermenileri aşağılayıcı ifadeler bulunan bu bölümü vermeyeceğim. Ermeniler tarafından birçok kütüphaneden toplatılan ve Ermeni yazarları tarafından kaynak olarak kullanılmayan "Ermenistan Katliamları" adını taşıyan broşür, coğrafi adından dolayı Ermeniler'e uygulandığı iddia edilen katliamları akla getiriyor. Pierre Loti, bu ifadeyi kasıtlı kullanarak, aslında Doğu Anadolu'da Türklerin Ermeniler tarafından katledildiklerini anlatmaktadır. Bu sebeple, Ermeniler aleyhlerine yazılmış olan bu broşürü nasıl tersyüz edip, kendi lehlerine kullanacaklardır? Onlara göre en geçerli yol, broşürlerin imha edilmesidir.

İkinci örnek yayın ise, "A Qui la Faute? Aux Partis Rév. Arménien" (Hata Kimde? İhtilâlcî Ermeni Partilerinde) adlı 70 sayfalık kitaptır. Ermeni piskoposu Gevond Turyan tarafından kaleme alınan ve 1917'de İstanbul'da basılan kitap, Ermeni kilisesinin bir itirafnâmesi niteliğindedir. O dönem itibariyle kitap, Ermeni Komiteleri'nin, Patrikhâne'nin ve Ermeni Cemiyetleri'nin gerçek yüzlerini ortaya koymaktadır. Gevond Turyan, daha sonra göçettiği New York'da Ermeni Kilisesi'nde bir âyini idare etmek için geldiğinde, sözde davaya ihanet ettiği gerekçesi ile Taşnak teröristleri tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. Kitabı ise, birçok kütüphaneden ya toplatılmış, ya da imha edilmiştir. Ermeni tarihçi ve yazarları da bu kitabı kaynak olarak kullanmazlar.

Ermeni Taşnak basın militanları tarafından kütüphanelerden toplatılan diğer bir eser de, 1918-1920 yılları arasında bağımsız olarak kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olan Hovhannes Kachaznuni tarafından kaleme alındığı iddia edilen ve 1923'de Bükreş'de Taşnak Partisi'nin konferansında metin olarak okunan ve bilâhare aynı yıl başlarında Viyana'da Ermenice olarak bastırılan "Taşnak Partisi'nin Artık Yapacağı Bir şey Kalmamıştır" (Dashnaksutiun Ailyevs Anelik Chuni) adlı 108 sayfalık kitaptır. Önce, bu kitabın hangi şartlarda ve neden yayınlandığını bilmek gerekmektedir. Mühendis olan Başbakan H. Kachaznuni, bir Taşnak ideologudur. Ermenistan'ın Sovyet işgaline uğraması ile ölüm listesinin başında yer almış ve diğer Taşnak yöneticileri gibi 1921 yılında yurtdışına kaçarak, 1921-1923 yılları arasında Budapeşte ve Bükreş'de ikamet etmiştir. 1923 yılında birşeyler olmuştur! Sovyet Rusya tarafından ele alınarak Sovyet casusu olarak kullanılan H. Kachaznuni'nin, 1923 sonrası Ermenistan'a dönmesine izin verilmiştir. Bu karanlık durum, neyin karşılığında gerçekleşmiştir? Ülkesi Ruslar tarafından kanlı bir şekilde işgal edilmiş bir Taşnak Başbakanı ve ideologu, durup dururken 1923 yılında Bükreş'de düzenlenen Parti Konferansı'nda Taşnakları aşığılayan rapor okuyacak? Şaşırtıcı bir durum? Taşnakların Ermenistan üzerindeki etkilerini ve isteklerini etkisiz kılabilmek için, anılan rapor, Sovyet gizli servisi ÇEKA (Casusluk ve Karşı Devrimle Savaşmak İçin Rus Olağanüstü Komitesi) tarafından hazırlanmış ve H. Kachaznuni'nin okuması sağlanmış, bilâhare rapor kitap halinde aynı tarihte Ermenice olarak Sovyet parası ile Viyana'da bastırılmıştır! Böylece, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucusu Taşnak Partisi ve yöneticileri, inandırıcı olsun anlayışıyla, bizzat onun Başbakanı tarafından mahkûm edilmişlerdir. H. Kachaznuni'nin yazdığı kitap (rapor) incelendiğinde, kitabın çok az bir kısmının Türk tarihi ile ilgili olduğu görülecektir (en fazla 7 sayfa kadar). Kitabın geri kalan kısmı ise tamamen Sovyet Rusya'ya övgü düzen cümlelerle doldurulmuştur. Kitapta, devamlı olarak Çarlık Rusyası suçlanmakta, Komünist Rusya ise övülmektedir. H. Kachaznuni şöyle demektedir: "Bolşevikler Ermenistan'a lâzımdı ve bugün de aynı biçimde lâzımdır... Yurtdışında oturarak, bu tehlikesiz ve uzak yer-den yumrukları sallamak gibi bir eylem, Taşnak Partisi'ne yakışmaz... Taşnak Partisi'nin Artık Yapacağı Bir şey Kalmamıştır... Taşnak Partisi tarihin elinde bir âletti. Onun yeri artık millî müzedir, sahneden çekilmelidir."

Ancak, Sovyet güdümlü anılan raporun (kitabın) Bükreş'de okunmasından bir ay sonra (Mayıs 1923'de), bu defa, Taşnak Merkez Komitesi, H. Kachaznuni'nin raporunun tamamen tersi olan resmî bir rapor (1915-1923 arası) yayınlamıştır (H. Kachaznuni'nin ve Taşnak Merkez Komitesi'nin bu raporları, tarafımdan tenkitli olarak bir monografi halinde yayına hazırlanmaktadır). Taşnak Merkez Komitesi'nin Batı dünyasına hitaben yayınladığı bu resmî raporda, Taşnak parti yönetiminin ve lejyonerlerin faaliyetleri sayesinde, tahminen 300.000 civarında

Ermeni'nin 1914 yılında, Van, Erzurum ve Bitlis'den Kafkasya'ya nakledildikleri de belirtilmektedir. Bu durum, kayıp Ermeni nüfusu konusunda Taşnak Partisi'nin resmî bir itirafıdır. Ayrıca, Sovyetler tarafından Taşnaklar'a karşı bir "Sürek Avı"nın başlatıldığı ve kimlerin nasıl yok edildikleri isim verilerek geniş şekilde anlatılmaktadır. Taşnak Merkez Komitesi bu raporunda, H. Kachaznuni'nin raporundaki ifadelerin tam tersini beyan ederek, "Taşnak Partisi bütün bu korkunç olaylara rağmen, yok edilemeden, dimdik faal ve nüfuz sahibi olarak varlığını sürdürmektedir ve çekiç ile örs arasında kalan Ermeni demokrasisinin kaderini yönlendirmeye çalışacaktır." demektedir. İşte, Taşnak Merkez Komitesi'nin bu resmî karşı raporu (Mayıs 1923 tarihli) da, Bükreş'te okunan konferans metni'nin H. Kachaznuni'nin kaleminden çıkmadığının en önemli delilidir. Yani, H. Kachaznuni'nin kitabı, aslında bir Sovyet kara propaganda kitabıdır.

Yukarıda yapılan açıklamalardan çıkan tek sonuç; H. Kachaznuni'nin yazdığı iddia edilen kitabının, diaspora Taşnak basın militanları tarafından kütüphanelerden toplatılması veya imha edilmesinin asıl nedeni, Komünist Sovyet düşmanlığı ile Taşnak Partisi'nin aşağılanması ve görevinin sona erdiği iddiası idi. Yani Taşnaklar, bu kitabın kendi kamuoyları tarafından okunmasını önlemek istemişlerdi.

Oya Eren: Ermenilerin eskiden beri, dünya kamuoyunu etkilemek için yoğun bir propaganda faaliyeti yürüttükleri bilinmektedir. Onların bu propaganda çalışmalarını örneklendirebilir misiniz?

Erdal İlter: Ermenistan dışındaki ülkelerde ve Ermenistan'da bu sözde meselenin Ermeni çocuklarına nasıl anlatıldığı ve yıllarca beyinlerin nasıl yıkıldığı hususu buna örnektir ve çok büyük bir önem arz etmektedir. Türkiye'deki tarih kitaplarından sözde "Ermeni Meselesi" konusundaki bilgilerin temizlenmesini isteyenler, "Ders Plânları" ve "Çalışma Haritaları" başlıklı, iki kısımdan oluşan ve okullarda okutulan; ABD'de Virginia'da bulunan St. James Armenian Church'deki "The Education Center" (Eğitim Merkezi) tarafından İnternette bütün dünya Ermeniliğine ilân edilen, ayrıca videoları da bulunan "The Armenian Genocide" başlıklı ders notları için neler söyleyeceklerdir, merak etmekteyim? Bu ders notlarının, tam anlamıyla Türk düşmanlığına genç Ermeni çocuklarına aşlamak amacıyla hazırladığına şüphe yoktur. Dikkat edilirse, konuyu Ermeni Kilisesi gündemde tutmaya devam etmektedir.

Burada, Ermeni kuruluşlarının kısa (taktik), orta ve uzun (stratejik) vadeli plânlarla nasıl çalıştıklarına da işaret etmekte yarar görmekteyim. Bu hususun Türk halkı ve yönetimi tarafından iyi değerlendirilmesi gerektiği inancındayım. Bu cümleden olarak, "Sözde Ermeni Meselesi"ni güncelleştirerek faaliyetlerini

yürüten Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partileri ve bunlara bağlı kuruluşlar, aşağıdaki hususlar çerçevesinde “Ermeni Davası” (Hai Tahd)’nin zafere ulaştırılacağına inanmaktadırlar.

- a. Avrupa Konseyi ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilâtı (AGİT) nezdinde Türkiye’nin çalışmalarını engellemek ve sözde “Ermeni Soykırımı”nı en iyi şekilde anlatarak, kanıtlamak,
- b. Birleşmiş Milletler (BM) nezdinde Türkiye’de insan haklarının çiğnendiği yolda faaliyet göstermek, BM ve onun bünyesinde yer alan UNESCO’da bu çalışmaları yönlendirmek ve tanıtımını yapmak,
- c. Türkiye’deki Ermeni sanat eserleri ile ibadethânelerinin korunması ve bunların Ermeniler tarafından muhafaza edilmesinin sağlanması için ortam yaratmak,
- ç. Elden alındığı ve işgal edildiği iddia edilen toprakları ve bu topraklar üzerindeki kültür ve sanat eserlerinin iadesini istemek, manevî değerlerin ön plânda istek olarak belirtilerek, Ermeni Davası’nı akademik ve siyasî bir polemik haline getirmek,
- d. Türkiye aleyhine yapılacak her türlü propagandanın plânlı ve kitlesel olmasına ve dağıtım gücünün fazlalığına itina göstermek,
- e. Türkiye’de insan haklarına saygı gösterilmediğini ve tarihi saptırıp yapmacık tarihler meydana getirildiğini açıklamak (yurtiçindeki lobileriyle birlikte),
- f. Türkiye’deki Ermeni toplumunun şu andaki durumunu değerlendirmek ve bunu siyasi propagandada delil olarak kullanmak (Meselâ, Prof. Dr. Tessa Hofmann’ın “Armenians in Turkey Today” adlı çalışması vb.),
- g. Türkiye’de zorla Müslümanlaştırılmış Ermenilerin bulunduğunu devamlı olarak vurgulamak,
- h. Türkiye’nin yapmakta olduğu propagandaları ve basın yoluyla yaptığı menfi neşriyatı dikkatle takip etmek ve tehzibi yoluna gitmek,
- ı. Türkiye’de, Ermeni yazarlarının ve Türk düşmanı yabancı yazarların Türkleri kötüleyen kitaplarını ve makalelerini süratle Türkçe’ye çevirip halkın istifadesine sunmak (Meselâ, Ermeni yandaşı Taner Akçam ve Ermeni tarihçi Vahakn N. Dadrian’ın yayınlanan kitapları ve makaleleri vb.),
- i. Türkiye’nin, Lozan Antlaşması’nı ihlâl ettiğini ve Osmanlı Devleti’nin devamı olduğunu işlemek,
- j. Verilecek mücadelenin zamanının uzatılarak, tanıtım işinin yayılmasını kolaylaştırmak,

- k. Dâva (Hai Tahd)'nin, mazlum bir toplumun dâvası olduğunu anlatmak,
- l. Her ülkenin ahlâk, terbiye ve âdetleri gözönüne alınarak, Ermeni Dâvası'nın ön plâna çıkarılması yolunda çalışmalar yürütmek,
- m. Ermeni gençlerinin, özellikle bu faaliyetlere taze kan olarak katılımlarını sağlamak.

Bütün bu nedenlerle, Ermeni lobilerinin etkilerini kırmak zor görünmektedir.

Oya Eren: Fransa ile Ermeniler arasında güçlü bir bağ olduğunu biliyoruz. Fransa'nın bu Ermeni aşkı nereden kaynaklanmaktadır?

Erdal İlter: İlk ve Orta Çağlarda, Adana, Tarsus, Kozan (Sis), Silifke, Mersin, İskenderun, Ayas gibi şehir ve kasabaların buldukları yerlere idarî bölge ismi olarak Kilikya deniliyordu. Ortaçağ'da 1095-1374 tarihleri arasında bu bölgede kurulan "Kilikya Ermeni Baronluğu" Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti ve Moğollara vergi vererek mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Fransızlar, İngilizler, Almanlar, İsviçreliler hemen herkes bu Baronluğu, Kırallık olarak niteleyerek, bu kırallığın kültürü ve politik kurumlarıyla bu bölgenin varisleri olduklarını dünyaya ilân etmişlerdir. Tabii ki tarihte böyle, rütbe verilerek yaşayan bir kırallık aslında mevcut değildir. Kırallık tacı da, Papa II. Innocentus tarafından verilmiştir.

Bakınız Papa, Ermeni Baron'u II. Levon'a 1187-1219) bu konuda neler söylemektedir:

"Sana bu tacı Haçlı Seferleri'ne yardımcı olman, mülkünü ordularımıza askerî üs olarak vermen için yolladık, sana Haçlılar'a yardım etmen için bu tacı yolladık. Kırallık titri soyuna geçmeyecek. Sen Haçlıların emrindesin bunu iyi anla, ortada kırallık adıyla bir konu yok, Haçlıların emrinde bizim seçtiğimiz bir Baron var..." (Bkz., Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabii Ermeni Baronluğu Tarihi*, KÖK Yayınları, Ankara 1990, s.XII).

Bu ifadeler, Ermenilerin ve Batılı bazı devletlerin Kırallık olarak adlandırdıkları kuruluşun gerçek mahiyetini de açıkça sergilemektedir.

Bu baronluğun prenslerinden bazıları Fransız Lusignan hanedanına mensup olduklarından Fransızlar, Ermenileri kardeşleri olarak görmekte idiler. Nitekim 1920'lerde yapılan Ermeni propagandalarında Ermenistan için "Doğunun küçük Fransası" adı kullanılıyordu (Zikr., Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922*, Ankara 1975, s.85).

Türkiye'nin Millî Mücadele yıllarında (1919-1922), güney cephesinde, Fransız işgal ordularında Ermeni lejyon askerleri de bulunmakta idi. Bunların binlerce

silâhsız masum Türkü nasıl katlettikleri bilinmektedir. Bugün de Fransa, iç siyaset yönünden ve Orta-Doğu'da iflas etmiş görünen tarihî menfaatlarını koruyabilmek için yine Ermeni konusunu ele almış görünmektedir. Ayrıca, geçmişte de, ASALA terörüne karşı etkisiz ve tepkisiz kalması da boşuna değildir.

Millî Mücadele döneminde, Fransa ile 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması'nın yapılması, işgal boyunca yaptıkları akıl ve hayale sığmayan zulümleri sebebi ile Ermenileri telâş içinde bırakmıştı. Çünkü güney'de bir Ermeni Devleti kurma düşünceleri yok olmuş, bölgenin Türklere ait olduğu tasdik edilmişti. Ancak maksatlı ve yanlış haber yayıcılar tekrar sahneye çıkmışlardı. Meselâ, Ekim 1921'de "Kilikya Problemi ve Fransa'nın Doğu'da Geleceği" başlıklı kitabını yayınlayan E. Altıar adında bir kadın yazar, Ankara ile dostça bir barış yapmanın imkânsızlığını, aslında Ermenilerin çoğunluk teşkil ettikleri Kilikya'yı Fransa'nın Türklere vermemesi gerektiğini savunuyordu (Yahya Akyüz, *a.g.e.*, s. 153). İtilâf Devletleri, "Büyük Ermenistan" davasından ümitlerini kesmişler, fakat eski müttefiklerini Kilikya'da kurulacak ve 500-600 bin Ermeni yerleştirecek olan "Ocak" veya "Ermeni Yurdu" gibi boş lâflar ile avutmak ve Ermeni hâmilîğinden sıyrılmanın çarelerini aramak istemişlerdir. Lozan'da da bu yolda gayret göstermişler, ancak netice alamamışlardır. Böylece Fransızların, Ermenilerin sırtından gerçekleştirmeye uğraştıkları sömürgeci çabaları Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile suya düşmüştü.

Özet olarak, işte Fransa'nın Ermeni aşkı, yukarıda yazdığımız açıklamalardan kaynaklanmaktadır.

Oya Eren: Sayın Hocam, Ermenistan'da ve çeşitli ülkelerde, "Ermeni Soykırımı" adına dikilmiş pekçok anıt var. Bu anıtlar dikilmeye devam edilirken, ayrıca Azerbaycan'ın önemli bir kısmı Ermeni işgali altındayken, Türk-Ermeni ilişkilerinin düzelmesi mümkün mü?

Erdal İter: Bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde (2003 yılı itibarıyla 26 ülkede) 143 adet "Sözde Ermeni Soykırım Anıtı" bulunmaktadır. Bugün bu rakam, 150'ye yaklaşmıştır. Bu ülkelerde kaç adet anıt bulunduğunu şu şekilde belirtebiliriz.

Arjantin'de: 4 adet, Bulgaristan'da: 2 adet, Kanada'da: 3 adet, Ermenistan'da: 28 adet, ABD'de: 27 adet, Fransa'da: 35 adet, İran'da: 6 adet, Suriye'de: 6 adet, Lübnan'da: 5 adet, Avusturya'da: 2 adet, Avustralya'da: 2 adet, İngiltere'de: 1 adet, Belçika'da: 1 adet, Brezilya'da: 2 adet, Uruguay'da: 2 adet, Kıbrıs'da: 2 adet, Almanya'da: 1 adet, Yunanistan'da: 2 adet, Mısır'da: 1 adet, Şili'de: 2 adet, İsrail'de:

1 adet, Hollanda'da: 1 adet, İtalya'da: 2 adet, Polonya'da: 1 adet, Ukrayna'da: 3 adet, İsviçre'de: 1 adet, anıt bulunmaktadır.

Bu anıtlar aşağıda belirtilen anlayışlarla dikilmişlerdir.

1. Bu anıtların bir kısmı, 1915 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda öldürüldüğü iddia edilen 1.500.000 Ermeni'nin adına dikilmiştir.

2. Bir kısmı, 1915 yılında Van'da öldürüldüğü iddia edilen Ermeniler adına dikilmiştir.

3. Bir kısmı, 1915 yılında Musa Dağı'nda ve 1917 yılında Ermeni Lejyonu'nda iken öldürüldüğü iddia edilen Ermeniler adına dikilmiştir.

4. Bir kısmı, 1921 yılında Gaziantep'de öldürüldüğü iddia edilen Ermeniler adına dikilmiştir.

Türk-Ermeni ilişkilerinin düzeltilebilmesi için, bu anıtların da ortadan kaldırılması veya üzerindeki kin kusan ifadelerin silinmesi gerekmiyor mu?

Türkiye'de, Ermeni çeteleri tarafından toplu katliâma uğramış Türklere ait mezarlar açılmakta ve buralara anıtlar dikilmektedir. Yani, olayların geçtiği yerlerde anıtlarımız vardır. Ermeniler ise, yukarıda verdiğimiz gibi hiç ilgisi olmadığı halde iddia ettikleri soykırıma ait anıtları yurtdışında açmaktadırlar. Bundan da, sözde meselenin nasıl siyasî olarak devam ettirildiği ve o ülkelerin menfaatlarına uygun bir duruma çekildiği anlaşılmaktadır.

Bugün, Türkiye'de İstanbul'da Ermeni diasporasının da gayretleri ve destekleriyle düzenlenen toplantılarda, "1919 yılında Taksim'e Ermeniler için 'soykırım anıtı' dikildiği, anıtın Divan Otel'i'nin bulunduğu yerde olduğu, ancak bu anıtı bir daha görenin olmadığı" iddia edilmektedir. Bu çeşit iddialar, Ermenilerin ve yandaşlarının eski bir oyunudur. Aslında bu iddia, öldürüldüğünü iddia ettikleri 1.500.000 Ermeni adına, İstanbul'da anıt dikilmesi projesine hazırlık çalışmasıdır. Ermeni odakları, geçmiş yıllarda da, anıt dikilemeyeceğini bildiklerinden, "Türkler'den de 1915 olaylarında ölenler vardır. Bu sebeple, bir yüzü Ermenilere, diğer yüzü Türklere ait olmak üzere ortak bir anıt dikilmelidir" anlayışını gündeme getirmişlerdi. Bu sebeple dikkatli olunması gerekmektedir.

Bu anıtların dikilmeye devam edilmesi ve Azerbaycan'ın önemli bir kısmının Ermeni işgali altında bulunması, Türk-Ermeni ilişkilerinin düzelmeyeceği anlamına gelebilir. Ermenilerin Dağlık Karabağ politikalarının, Azerbaycan'dan toprak kazanıp, sorunu sürüncemede bırakma taktiği olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin, Karabağ'da başlattıkları eritme politikalarına paralel olarak Türkiye'yi de devamlı gündemde tutmaları sebepsiz değildir. Onların amacı, Birinci Dünya

Savaşı'nın sonunda büyük devletlerin desteği ile gerçekleştirmeye çalıştıkları "Büyük Ermenistan"ı, yeniden gündeme getirmektedir. Dağlık Karabağ üzerindeki Ermeni iddiaları ve istekleri, bu amacın ilk basamağını teşkil etmektedir.

Kafkasya'da oluşturulacak barış ortamının Türkiye-Ermenistan dostluk ilişkileri yanında diğer bölge devletleri için de bir istikrar ortamı yaratacağı şüphesizdir. Bu sebeple, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun, taraflar arasında âdil bir çözüme kavuşturulması önem arz etmektedir. Bu noktada, Ermenistan Cumhuriyeti'ne tarihî bir görev düşmektedir. Bu sorunun çözülmesini müteakip, Türkiye-Ermenistan sınır kapılarının açılması, Türkiye açısından değerlendirilebilecek bir husus olarak görülmektedir.

Oya Eren: Ermenistan Cumhuriyeti'nin teröre bulaştığı doğru mudur? Ermenistan, bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi terörist bir devlet midir?

Erdal İter: Ermenistan'ın, bugün işgalci ve saldırgan bir devlet olduğu Batı tarafından da tescillenmiştir. Terörist bir devlet görüntüsü de vermektedir. Türkiye'nin çok dikkat etmesi gerekmektedir. Türkiye AB sevdası uğruna Batılı devletler tarafından, terörist bir devlete sınır kapılarını açmaya zorlanmaktadır. Acaba, Türk Büyükelçiliklerine, Büyükelçilerimize ve Başkonsoloslarımıza silâhli eylem yapan ve fakat birçoğu bulunamayan ASALA (Ermenistanın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu) ve JACG (Ermeni Soykırımını Adalet Komandoları) adlı Ermeni terör örgütlerine bağlı teröristler Ermenistan'da mı ikâmet etmektedirler? Ermenistan devleti, Ermeni teröristlere hamilik mi yapmaktadır? Bu teröristlerin Türkiye'ye teslim edilmeleri ve yargılanmaları gerekiyor mu? Bu bağlamda:

1. 09 Mart 1983 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar'a suikast düzenleyerek ölümüne sebep olan Harutyun Kırkor Levonyan ve Raffi Aleksandr Elbekyan, yakalanarak yargılanıp, haklarında 20'şer yıl hapis cezası verilmişti. Ancak, Harutyun Kırkor Levonyan 4 yıl, 2 ay kadar hapis yattıktan sonra hastalığı ileri sürülerek serbest bırakıldı. Diğer terörist Raffi Aleksandr Elbekyan da, 03 Aralık 1990 tarihinde Yugoslavya Cumhurbaşkanı Slobodan Miloseviç tarafından affedilerek hapisten kurtuldu. Her iki terörist de Ermenistan'a gittiler.

2. 15 Temmuz 1983 tarihinde, Fransa'da Orly Uluslararası Havaalanı'ndaki Türk Hava Yolları Bürosu'na bomba yerleştiren, 8 kişinin ölümüne ve 60 kişinin de yaralanmasına sebep olan ve Fransa mahkemesince tutuklanarak hakkında ömür boyu hapis cezası verilen terörist Varujyan Garbiçyan, Fransa ile Ermenistan arasında yapılan bir anlaşma sonucunda, Nisan 2001'de serbest bırakıldı. Şu anda, Ermenistan'da bulunmaktadır.

3. ASALA-RM (ASALA-Devrimci Hareketi)'nin lideri Monte Melkonyan, Fransa'daki faaliyetleri sonunda (1980-1985), yandaşları ile birlikte Ermenistan'a gitti. Onların düşüncelerine göre, sıra Batı Ermenistan'ı (Doğu Anadolu'yu) kurtarmaya gelmişti. Burada, Dağlık Karabağ savaşlarında adamlarıyla birlikte Azerilere karşı savaştı. 1993 yılındaki bir çatışmada öldü. Cenazesi, Erivan'da devlet töreniyle kaldırıldı, Ermeni kahramanları seviyesine (!) çıkarılarak, devasa bir heykeli dikildi.

4. Ayrıca, ASALA terör örgütünün, arşivini Ermenistan Hükümeti'ne bağışladığı dünya basın-yayın organlarında yazılmıştır. Bu arşiv, Ermenistan'da müzeye konulmuştur.

Bütün bunlar, Ermenistan Cumhuriyeti'nin teröre ne kadar bulaştığını ve terörün ortasında bulunduğunu göstermiyor mu? Şimdi vefat etmiş olan Amerikalı yargıç Samuel A. Weems, 2002 yılında yazmış olduğu "Armenia: Secrets of a Christian Terrorist State" (Ermenistan: Bir Hıristiyan Terörist Devletin Sırları) adlı kitabında, çok doğru bir mütalâa olarak, "Ermenistan, küçük, terörist, kinci, saldırgan bir ülkedir.", "Ermenistan, terörizm ihraç etmektedir.", "Ermenistan, arşivlerini açmamakla neyi saklamaktadır?" demektedir.

Oya Eren: Ermeni terörü denince aklımıza, ASALA (Ermenistanın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu) ve JCAG (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları)'ın 1970'li ve 1980'li yıllarda Türk ve yabancı hedeflere karşı yaptıkları saldırılar mı gelmelidir? ASALA ve diğer Ermeni terör örgütlerin Batı'da daha çok eylem gerçekleştirmelerinin nedenleri nelerdir?

Erdal İlter: Şimdi Ermeni terörü deyince 1970'leri, 1980'leri düşünmeyeceğiz. Ermeni terörünün bir evveliyatı var. Bunu anlayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'na gitmemiz gerekiyor. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gitmemiz gerekiyor. XIX. yüzyılın başlarında Ermeniler'e "Millet-i Sâdıka" adı verilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda rahat bir hayat tarzı içinde bulunuyorlardı. Hatta bunlar, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra, elçilik rütbesiyle mükafatlandırılmışlardı. Diğer bakanlıklarda görevli olarak bulunuyorlardı. Birdenbire XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir şeyler olmaya başladı, isyan hareketleri ortaya çıktı. 1860'lı yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeniler için dönüm noktası olmuştur. Çünkü 1860 yılından itibaren, fesat yuvaları olacak cemiyetlerini kurmaya başlamışlardı. Tabii 1860'lardan önce bir takım ayaklanmalar var ama bunlar aslında devlete vergi vermeme anlayışından, yani devletin vergi alsın, almasın itirazlarından dolayı bir takım ayaklanmalar var. Fakat 1860'dan sonraki ayaklanmalar, Osmanlı Devleti'nde bağımsızlık amacıyla yapılan ayaklanmalardır. Terör onun

için yapılmıştır. Meselâ, ilk ayaklanma ve terörün orada Müslüman halka karşı kullanılması, 1862 tarihinde Zeytûn'da olmuştur.

Hani bize bazı şeyler şöyle anlatılır, yazılır. "1878'den sonra bu isyanlar başladı" denir. Hayır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin ilk bağımsızlık yolundaki isyanları, Zeytûn İsyanı'dır. 1862'de başlıyor. Zeytûn, bugünkü Kahramanmaraş'a bağlı Süleymanlı nahiyesinin o zamanki adı. Leo Babakhanyan adında bir Ermeni tarihçisi var. Bu tanınmış bir tarihçidir. "Türkiye'de Ermeni İhtilâli'nin İdeolojisi" adlı iki ciltlik kitabı var. Orada ne diyor biliyor musunuz? "Bu Zeytûn İsyanı'nı çıkaran veyahut bu yolda komite kurmak için İstanbul'a Rusya'dan gelen kişi, Mikael Nalbandyan adlı birisidir" diyor.

Diğer yandan Fransa'nın da bu bölgede bir takım faaliyetleri var. Yani biz 1862'deki Zeytûn'da bulunan Ermenilerin isyanı ve etrafa terör uygulamalarının arkasında Rusya ile Fransa'yı görüyoruz. Zaten Fransa'nın Ermenilere karşı bir sempatisi vardır, Ortaçağlardan gelen bir şeydir bu. Bu konuya yukarıda değinmiştik. Lusignan soyu vardır, Fransız. Onlarla bir akrabalık var. Onun için meselâ, Maraş, Zeytûn, Adana, Mersin, o bölgede kurulan, "Kilikya Ermeni Krallığı" vardır. Krallık derler. Krallık değil, baronluğu. Ermeni Kilikya Baronluğu. Onlarla bir haşır neşir olmuşlardır.

Yani, Leo Babakhanyan'ın söylediği gibi, o tarihte Fransa ve Rusya tarafından desteklenen bir harekettir bu. Tabii bunun diğer sebepleri arasında şunları da söylememiz gerekiyor. Meselâ Amerika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen bazı Ermenilerin fesatçı girişimleri var. O tarihlerde gelen misyonerler var. Yine Rusya'nın Kafkasya'daki politikaları var. Meselâ Rus ordusunda, Çar'ın ordusunda bulunan bazı Ermeni subaylarının Kafkasya'da Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle temasa geçmeleri ve onları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaları meselesi var. Tabii bu arada, Avrupa devletlerinin de, 1878'den sonra yaratılan sunî "Ermeni Meselesi"ni kışkırtmaları var, bunları söyleyebiliriz. Ancak 1862'den sonra çıkan isyanlar (terör), 1890'lara kadar başarılı olamamış. Bu sefer ne yapmışlar? Yurtdışında faaliyete geçmişler. Meselâ, Taşnak dediğimiz örgütü kuruyorlar Tiflis'te, 1890'da. Ondan önce, 1887'de İsviçre'nin Cenevre şehrinde yine Rus Ermenilerinden, öğrenciler tarafından ihtilâlcî Hınçak örgütü kuruluyor. Bunlar sonradan partileşme sürecine geçip, parti durumuna geleceklerdir.

Ermeni terörü çift yönlüdür. Yani bir devlete karşı, bir de Ermeni vatandaşlara, namuslu Ermeni vatandaşları yoldan çıkarıp kendisine muti kılmak amacıyla yapılan terör. Bunu ben söylemiyorum, bunu Ermeni yazarlar söylüyor. Kitaplarında var. Öldürülen Ermenilerin isimleri, hangi amaçla öldürüldükleri, böyle bir durum var. 1862 yıllarından 1927 yılına kadar değişik yoğunlukta yani 65

yıl devam eden devlete yönelik Ermeni terör eylemlerinin listesi çok uzun tabii. Çok kısa olarak, meselâ Erzurum Olayı (Haziran-1890); Kumkapı Gösterisi (15 Temmuz 1890, Hınçaklar); Merzifon-Kayseri-Yozgat Olayları (1892-1893, Hınçaklar); Sasun Hareketi (1894, Hınçaklar); Bab-ı âli Gösterisi (30 Eylül 1895, Hınçaklar); Zeytûn İsyanı (Temmuz 1895, Hınçaklar); Van İsyanı (Haziran 1896, Taşnaklar); Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896, Taşnaklar); Yıldız Suikastı-Abdülhamit'e bombalı suikast (21 Temmuz 1905, Taşnaklar); Berlin Suikastı-Sadrazam Talât Paşa'nın Katledilmesi (15 Mart 1921, Katil: Soghomon Tehliryan); Roma'da eski Sadrazam Sait Halim Paşa'nın Katledilmesi (6 Aralık 1921, Katil: Arşavir Şirakyan); Berlin'de yine İttihat Terakki yöneticilerinden Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi'nin katledilmeleri (17 Nisan 1922); Tiflis'te Bahriye Nazırı Büyük Cemal Paşa ile iki yaverinin, Teğmen Süreyya ve Binbaşı Nusret beyin katledilmeleri (25 Temmuz 1922, Katiller: Karekin Lalayan ve Sergo Vartanyan); Lozan'da İsmet Paşa'ya suikast tehditleri (1022-1923); Atatürk'e Ermeni teröristlerce 1924-1927 yılları arasında altı suikast hazırlanmış, fakat başarıya ulaşmamış. Bab-ı âli gösterisi, bunun içinde terör var. Teröristlerin bir kısmı yakalanıyor. Ama bakın neler oldu.

Sadrazam Talât Paşa'yı katleden Soghomon Tehliryan serbest bırakıldı. Roma'da Sait Halim Paşa'ya suikast yapan Arşavir Şirakyan aynı. Dr. Bahaeddin Şakir ve Cemal Azmi'yi katledenler bulunamadı bile. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan şehit ettiler. Ne oldu? Hepsi serbest bırakıldı bu teröristlerin. Yani yukarıda söylediğimiz banka olayı ve diğer olaylarda teröristler yakalanıyor, fakat büyük devletlerin baskısıyla serbest bırakılıyorlar. Bakınız çok enteresan burası. Şimdi, bu teröristlerin bir kısmı yakalandı diyoruz ya. Bir İngiliz veya Rus büyükelçisi gidiyor saraya, "Bunları serbest bırakacaksınız" diyor. İşi araştırıyorsunuz, bu ayaklanma ve banka basma olayları veyahut diğer olayların arkasında İngilizleri, Rusları veyahut diğer Fransız gibi, İtalyan gibi büyükelçilikleri görüyorsunuz. Bunlar belgelidir.

Diğer bir şey, bakınız çok önemli bu. Taşnak ve Hınçakların terör ve suikast metotları, günümüzdeki terör olaylarını yaratan Ermeni gruplar tarafından da aynen yapılmıştır. Hatta PKK tarafından da yapılmıştır. Bakınız çok özel bir şey bu. Meselâ, 1915'te Muş mutasarrıfı Servet Bey, Ermeniler tarafından kahve ile zehirlenmiştir. Bugün düşünürseniz, bundan 6-7 yıl evvel bizim Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş Paşa ve diğer bazı paşaların kahve ile zehirlenecekleri meselesi vardı. Bunu nereden öğreniyoruz biz? Bakınız bunu da yine bir Osmanlı kaynağından öğreniyoruz. Osmanlı kaynağı diyor ki: 1915 yılının Ocak ayıydı. Ermeniler tarafından kutlanan bir bayram dolayısıyla, Muş mutasarrıfı Servet Bey, Ermeni piskoposuna nezaket ziyareti yaptı. Her türlü cinayeti işlemekten kaçınmayan

Ermeniler, bu defa da Servet Bey'i kendisine zehirli kahve takdim ederek öldürmeyi kararlaştırdılar. Servet Bey şüphe etmeden kendisine verilen kahveyi içti ve bu ölümüne sebep oldu, diye uzun uzun burada bunu anlatıyor. Metotlar aynı, yani değişmiyor.

ASALA veya diğer Ermeni terör örgütlerin Batı'da daha çok eylem gerçekleştirmelerinin bazı nedenleri var. Bu ikinci safha tabii. Gourgen (Karekin) Mıgırđıç Yanıkyan'ın Amerika'da iki mümtaz diplomatımızı öldürmesiyle başladı (27 Ocak 1973) ve böylece genişledi bu eylemler. İşte ASALA (Ermenistanın Kurtuluşu İçin Ermeni Gizli Ordusu), daha sonra TAŞNAK'a bağlı olan bir takım örgütler çıktı. JCAG/ARA (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) gibi. Şimdi niçin bu örgütler, Batı ülkelerinde Türk hedeflerine yapılandan daha çok eylem yapmışlardır? Bunun sebepleri var. Hani Türk hedeflerine, büyükelçilerine, diplomatlara, şuraya, buraya yapıyorlar da, Batı ülkelerine neden daha çok eylem yapmışlar. Bunun sebebi nedir? Bir kere örgütün silâhlı propagandasını yapmak. Her türlü silâhlı ve bombalı eylem. Örgütün adını duyuracaklar ki etrafına bol adam toplayabilsin. Şimdi bunlar terör yaptığı için, Avrupa ülkelerinde yakalanıp, içeri atılıyorlar, yakalananlar var tabii. Avrupa ülkelerinde, terör nedeniyle tutuklu bulunan örgüt mensuplarının serbest bırakılmalarını sağlamak için terör uyguluyorlar. Meselâ, Fransa'da tutuklanmış değil mi? Fransız hedefine eylem yapıyor. "Ya bırakacaksınız, ya bombalayacağım" diyor. İsviçre'de yakalanıyor adam, mahkeme sürüyor. Hayır. Bombalıyor, serbest bırakacaksınız diyor. Batı'da olmasının nedenlerinden biri, Avrupa devletlerini Türkiye'ye karşı tutumlarından dolayı onları uyarmak. "Türkiye'ye iyi davranmayın veyahut işte şöyle yapın, böyle yapın" diye bombalı eylem yapıyorlar. Lübnan'dan Ermeni göçünü durdurmak için, Avrupa devletlerini uyarı olarak bombalama eylemleri yapıyorlar. Çünkü Lübnan'dan göç varmış, bu göçü durdurmak için. Batı'ya yüklüyorlar bunu siz yapıyorsunuz diye. Göçü durdurmak için Batılı ülkeleri, meselâ İtalya'yı bombalıyor, eylem yapıyorlar. Avrupa devletlerine, ülkelerinde bulunan Ermeniler'e karşı baskıcı tutumlarından dolayı bombalı eylem yapıyorlar. Meselâ, Fransa'da bu eylemler olduğu zaman, Fransız hükümeti bu Ermeniler üzerinde bir baskı kurdu. Göz açtırmıyor ya, sen misin göz açtırmayan? Fransız hedeflerini bombalama eylemi yapıyorlardı. Mahkemelerde hüküm giyen Ermeni teröristlerin mahkûmiyetlerini protesto etmek için bombalama eylemi gerçekleştiriyorlardı. Yani Batı'da Ermeni terörünün yoğunluk kazanmasının sebepleri bunlardır.

Orly uluslararası havaalanında, Türk Hava Yolları bürosunda zamansız patlayan bomba, 8 kişinin ölümüne, 60 kişinin yaralanmasına sebep oldu. Tabii bu ASALA'nın parçalanması açısından bir dönüm noktası sayılabilir. Ama ASALA'nın parçalanması daha evvel var, hareketler var da bu artık son nokta olu-

yor. Nasıl oluyor bu iş? Bu dönüm noktasını nasıl söyleyebiliriz? Meselâ, ASALA liderlerinden, Monte Melkonyan var. Bu çıkıyor, diyor ki: “Bu bir kör terörizmdir. Ben bunu kınıyorum ve ayrılıyorum ASALA’dan” diyor. Ve kendi adamlarını topluyor, Ağustos 1983 tarihinde “ASALA-Devrimci Hareketi” diye bir grup kuruyor ve böylece örgüt ikiye ayrılıyor. Tabii o arada ASALA’nın durumu biraz sarsılıyor. Çünkü Fransa’da yasal olarak kurulmuş, Ermeni Ulusal Hareketi var, MNA. Bunun lideri, Ara Toronyan idi. O da bu yapılan hareketi kınıyor, o da ASALA’dan desteğini çekiyor. Yani çok önemli şey bunlar. Bakınız şimdi ne var biliyor musunuz? Meselâ Hagob Hagobyan’dan bahsedilir, ASALA lideri. Bu adam Fransa’ya girip çıkıyor, Fransa hiçbir şey yapmıyor. Fransız terör uzmanı Claude Moniquet’in yazdığına göre (*La guerre sans visage*, Paris 2002, s. 121), ASALA ile Fransız yetkilileri arasında mutata olan bir anlaşma yapılmıştı. ASALA Fransa’da herhangi bir harekette bulunmayacak olursa, Fransız polisi onların Fransa’yı bir üs olarak kullanmasına göz yumacaktı (1982 itibarıyla).

“Orly saldırısından sonra Ermeni terörü büyük ölçüde azalmıştır” görüşüne de ben katılmıyorum. Niye katılmıyorum? Çünkü bu olay 15 Temmuz 1983’te oldu. 1983’ten 1991’e kadar bu Ermeni terör örgütlerinin faaliyetleri devam etti. Türk hedeflerine, dışişleri mensuplarına karşı eylemlere devam edildi. Türk hedeflerine 13, yabancı hedeflere 5 adet eylem var. Bunlar ufak şeyler değil. Ben tabii hepsini burada söylemiyorum. Meselâ, 27 Temmuz 1983 tarihinde, Portekiz Lizbon büyükelçilik binasına JCAG/ARA’nın 5 tane teröristi girdi. Ve çıkan çatışmada Lizbon büyükelçiliği mensuplarından, Yurtsev Mihçioğlu’nun eşi Cahide Mihçioğlu, bir Portekizli polis ve 5 Ermeni terörist öldü. Arkadan 27 Mart 1984 tarihinde, Tahran büyükelçiliğinde askeri ateşe yardımcısı astsubay İsmail Pamukçu evinin önünde ASALA’nın silâhlı saldırısına uğradı. 27 Mart 1984’te, 28 Mart 1984, 28 Nisan 1984, 20 Haziran 1984, yani İran’da üç tane, 20 Haziran 1984’te de Viyana büyükelçiliği çalışma müşaviri vekili Erdoğan Özen, arabasına yerleştirilen uzaktan kumandalı bombanın patlatılması sonucu hayatını kaybetti. JCAG/ARA üstlendi bunu. Evner Ergun var yine öldürülen. Ali Coşkun Kırcı, Allah rahmet eylesin, büyükelçi, Ottawa büyükelçiliğinde idi. 12 Mart 1985’de JCAG/ARA teröristleri burayı bastılar, büyükelçimiz ikinci kattan atladı, hatta ayaklarından yaralandı, hastaneye kaldırıldı. Bir Kanadalı güvenlik görevlisi öldü. Yani, Orly olayı Ermeni terörünü azaltmıştır diye bir şey söylenemez.

Oya Eren: Hocam, 1877-1878 yıllarından 2008 yılına kadar geçen 130 senelik sürede, “Ermeni Meselesi”ni nasıl değerlendiriyorsunuz?

Erdal İter: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları’na sıkıştırılan maddeler ile sunî olarak tarih sahnesine çık-

rılan "Ermeni Meselesi"nin büyük devletlerin çıkarları ile ilgili politik yönü, bugün Türkiye'de ilköğretimden yükseköğretime kadar pek az kişi tarafından bilinir. Neden? Çünkü yıllarca, sanki olayların müsebbibi Türklermiş gibi, konuyu Ermeniler çarpıtarak işlerlerken, bizler gerçekleri unutturmaya, Ermeniler tarafından öldürülen yüzbinlerce masum Türk'ün kanını görmezlikten gelmeye çalışmışsınız. Lozan Antlaşması'ndan sonra konunun kapanmış olduğunu zannederek, "Türkiye Devleti'nin bir Ermeni Meselesi yoktur." demiş, "Su uyur, düşman uyumaz" atasözünü de bir tarafa koyarak, bu sunî meseleye tabu olarak bakmışsınız. Böylece, "geçmişî karıştırıp yaraları tazelemeyelim" anlayışından hareket edilerek gerçekler unutturulmuş ve 2000'li yıllara ulaşılmıştır. Türk Hükümetleri'nin bu tutumu şüphesiz Türk milletinin karakterinden kaynaklanmaktadır. Tarihi boyunca, düşmanına elini önce uzatan Türk milleti bu asaletin karşılığını maalesef daima acı sonlarla kapamıştır.

Yıllar önce (1976'da) bir lisede, ikinci sınıfta, Tarih öğretmeni Selçuklu Türkleri ile Moğollar arasında cereyan eden 1243 Köseadağ Savaşı'nı öğrencilerine anlatırken, Türklerin Ermenilere gerek yönetim, gerekse dinî alanda müsamahakâr davrandıklarını, Ermenilerin ise bu iyi niyete karşılık, Selçuklu Sultanı'nın kendilerine sığınan annesi ile kızkardeşini Moğollara teslim ettiklerini, Hıristiyanlar hakkında daima iyi sözler yazmış olan Süryani tarihçisi Ebûl Farac'ın bu olayı kınadığını ve Ermenilerin bu hareketinin hükümdarlar nazarında haklı sayılamayacağını söylediğini, Ermenilerin son yıllarda da dış güçlerin tahrikleriyle yurtdışı temsilciliklerimize saldırılarda bulduklarını ifade etmiştir. Teftiş için derste bulunan Ortaöğretim müfettişi, dersin bitiminden sonra öğretmene: "Aman hocam, siyasî ortamı düşünelim, Ermeni konusunu bu şekilde işlemeyelim." diyebilmiştir.

İşte Türkiye'deki durum böyle gelişmiş ve zamanın iktidarının anlayışına göre, "Ermeni Meselesi" denilen sunî konuya okullarda bu şekilde yön verilmeye çalışılmıştır. Devletin değil, hükümetlerin politikaları takip edilmiştir. Hatta bu yolda kitap yazanlar, o çalkantı içerisinde "tutucu" olarak gösterilmişlerdir.

Türkiye'de 1970'lerden itibaren yazılan Ermeni konusuna ve Türk-Ermeni ilişkilerine temas eden kitaplar daha çok günlük ihtiyaçlara cevap verir, diğer bir deyimle cevap yetiştirir nitelikte olduğundan, meselelere derinlemesine nüfuz etmek imkânı vermemiş, hatta yanlış anlamalara sebep olabilmıştır. Meseleler, bu kitapların pek azında analize ve senteze tâbi tutulmuştur. Kaynaklarda Ermenilerin tiynetlerine ve yabancı güçler tarafından nasıl tahrik edildiklerine dair bilgiler bulunmakla beraber, şimdiki kadar, "Ermenileri kırarız, komşularımızı ve dostlarımızı gücendiririz." anlayışı, bizi haklı davamızda bugün zor durumda bırakmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu çeşitli yönleriyle tenkit edenlerin, devletin parçalanmasını önleme hususunda "entrikacı" olarak nitelenen II. Abdülhamid'e, onun iyi ve kötü yönlerini aynı potaya koyarak Ermeni ağzıyla "Kızıl Sultan" diyenlerin kaç tanesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü devirde bile, "Ermeni Meselesi" ne nasıl ve ne şekilde yaklaşımda bulunduğunu; bunun için Ermenilerin Türklere yaptıkları mezâlimi ve büyük devletlerin bu meseledeki rollerini "Millî Kongre Yayınları" adı altında çeşitli dillerde yayınlattırıldığını, Türk'ün haklılığını savunmaya çalıştığını bilmektedir?

1900'lerden 2008'lara kadar uzanan 108 yılda Ermeni ve Ermeni sempatisini yazarlar tarafından kaleme alınan ve propaganda kokan Ermeni tarihlerinde Türkler kötülenmiş ve gerçekler tersyüz edilmiş, sözde "Ermeni Katliâmı"ndan ve adaletten söz edilmiştir. Onlar herhalde Türkler'in bu konuyu bilmediklerini düşünmüş olmalıydılar. Bu sebeple artık, tersyüz edilmiş gerçekler, bizzat Türk ilim adamları tarafından çeşitli dillerde vaktiyle çok büyük imkânsızlıklara rağmen yapılabildiği gibi, günümüzde de yeni yayınlanacak detaylı ilmî eserlerle ortaya konulmalıdır. Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Rusya, İngiltere, Almanya vb. ülkelerin üniversitelerinin XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Ermeniler ile ilgili kitaplar yayınladıkları bilinmektedir. Ermeni vakıfları ve kiliseleri tarafından propaganda amacıyla yeniden basılarak dünyaya sunulmakta olan bu kitaplar, tek tek elden geçirilerek en ufak noktalar dahi cevapsız bırakılmamalıdır.

Bugün dünyanın birçok ülkesinde sözde "Ermeni Katliâmı" adına 150'ye yakın anıtın dikildiği biliniyorken, Anadolu'da Ermeni çeteleri ve istilâcı güçler, Rusya, İngiltere, Fransa ve Yunanistan tarafından vahşice katledilen masum Türkler adına güçlü anıtların dikilmemiş olması da düşündürücüdür. Şehit kanlarıyla sulanan bu topraklarda, cânî Ermeni çeteleri tarafından öldürülerek çukurlara gömülen Türkler'in toplu mezarları halâ bulunmakta ve "Gerçek Anıtlar"ın dikilmesini beklemektedir.

Ermeni kuruluşlarının (Ermenistan, Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Gregoryen kiliseler, Ermeni yayın organları vb.) Türkiye'yi uluslararası alanda güç durumda bırakmak amacıyla yoğun bir yayın faaliyetine girişmeleri gerektiği her zaman kendi yayın organlarında telâffuz edilirken, öte yandan, belgeyebilmek için türlü tahrifata giriştikleri "soykırım" ile ilgili olarak yeni tertipler peşinde koştukları ve işledikleri cinayetlerine suçlu arama gayreti içinde buldukları görülmektedir. Bugüne kadar, dünya devletlerinin arşivlerinde Ermenilerin Türkler tarafından plânlanmış bir soykırımına uğradıklarını gösteren bir tek belge bulabilmek mümkün olmamıştır. Fakat aksine bütün belgeler ve hatıralar, Ermenilerin Türkleri topluca katlettiklerini göstermektedir. Türkiye aleyhine kullanılacak belgeler yoktur ama, Batılı bazı oy avcılarını Ermenilere hoş görünmek için Türkiye'yi je-

nositle suçlamaktan geri kalmamaktadırlar. Bugün Amerika Birleşik Devletleri ve Fransa başta olmak üzere birçok ülkede Ermeni terör örgütlerinin kontrolü altında bulunan dernekler, kuruluşlar, kiliseler ve şahıslar vasıtasıyla yürütülen Türkiye aleyhtarı propaganda bütün yoğunluğu ile devam etmekte ve birçok ilim adamı teröristlerin tehdidi altında soykırım tarihleri yazmaya zorlanmakta, Ermeni iddialarını haklı gösterme çabası içerisine sokulmaktadırlar.

Son otuz sekiz senede (1970-2008) Türkiye'de, Ermeni konusu ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin ve hatıraların yayınlanması, Ermeni iddialarının ne derece yüzeysel, tutarsız olduğunu ispatlamakta ve iflâs ettiğini göstermektedir. Bu dürüst yayın faaliyeti, Ermeni kuruluşlarının işine gelmemekte, onların daha hırçın hale gelmelerine sebep olmakta ve yıllarca Türk düşmanlığı ile beyinlerini yıkadıkları Ermeni gençliğinin uyanmasından ve gerçekleri görmesinden korkmaktadırlar. 7 Ağustos 1982 tarihinde Ankara Esenboğa Havaalanı baskınında yaralı olarak ele geçirilen ASALA militanı Levon Ekmekçyan'ın bu yoldaki ifadeleri gerçekten anlamlıdır. O mahkemede verdiği ifadesinde, "1915 olayları hakkında bizim büyüklerimiz ve tarihi yazarlar, idarecilerimiz bize o şekilde öğretmişlerdir ki, Türk milleti bizim kanımızı emmiştir ve şimdi de halen Türk milleti Türkiye'deki Ermeniler ve yurt dışındaki Ermeniler'in sonunu getirecek bir yol tutmuştur. 24 yaşında olan ben bu fikirlerle beyni yıkanmış olduğu halde, bu yanlış fikirleri bize empoze edenlerin sadece kendi keyifleri ve menfaatları için bu işe tevessül ettiklerini anlıyorum ve şimdi anlıyorum ki, Türk milleti, Türk hükümeti bizim düşmanımız değildir. Bizim düşmanımız, bizim sahiplerimiz ve tarihimizi yazarlardır." demektedir.

Aklı selim sahibi Ermeniler tarafından lânetlenen ASALA, Taşnak, Hınçak, Ramgavar ve diğer kuruluşlar, gerçeklerden o kadar korkmaktadırlar ki, bu sebeple, dünyanın çeşitli ülkelerinde müsait buldukları kütüphanelerde bulunan ve tarihî gerçekleri anlatan kitapları usulünce imha etme yoluna dahi başvurmaktadırlar.

Ermeni kuruluşlarının sözde davalarını güncel tutabilmek için her türlü taktiğe başvurdukları bilinmektedir. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un daha 11 Mart 1920 tarihinde Avam Kamarası'nda söylediği "Ermeniler masum kuzu değillerdir." sözü hatırlardan silinememiştir. "Masum kuzu" olmadıkları Türkler tarafından çok iyi bilinen Ermeni terör örgütleri, Taşnak, Hınçak ve Ramgavar vb. kuruluşlar, şimdi de insanlık ölçülerine sığmayan bir yolu seçerek, uluslararası platformlarda (UNESCO; Avrupa Birliği) faaliyetlerini insafsızca sürdürmektedirler.

1973'den beri Ermenilik konusunda, emperyalizmin Türkiye'ye uyguladığı taktik değişmiştir. Başka bir ifadeyle, ortaya bir zoka atılmış ve Türkiye'nin bu zoka-

yı yutması sağlanılmış, Türk devleti, Türk halkı sabah akşam Ermeni konusuyla meşgul edilmeye başlanılmıştır. Buna, aynen Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi günümüzde de karışmayan devlet kalmamış, bu devlet parlamentoları Türkiye hakkında araştırmadan yine siyasî kararlar alarak, tıpkı 100 yıl öncesindeki politikalarını uygulamaya koyarak, bu defa Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni suçlamaya başlamışlardır. Aslında mesele, Hıristiyanlık meselesi haline getirilmek istenilmektedir!

Oya Eren: Türkiye'de zaman zaman, Ermeni iddialarına cevap verilmediği ve bu konuda yayın yapılmadığı iddia ediliyor. Gerçekten Türkiye'de, Ermeni iddialarına cevap veren yayınlar yapılmıyor mu?

Erdal İlter: Türkiye'de Ermeni iddialarına karşı, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından çeşitli dillerde yayınlar (Kitap, broşür, dergi, makale) yapılarak cevaplar verilmiş, ancak muhatab meseleye siyasî bir veche verip, peşin hükümlü davranmış ve davranmaktadır.

Osmanlı Devleti, Batılı büyük devletler tarafından kışkırtılan Ermeni hareketlerine karşı, haklılığını göstermek için "Kırmızı Kitap" serisi olarak Osmanlıca, İngilizce ve Fransızca bir dizi yayın yapmıştır. Ancak bu yayınlar, yukarıda da belirttiğim gibi, Ermeniler tarafından veya hasım devletler tarafından kütüphanelerden toplatılarak imha edilmiş veya kütüphanelere koydurulmamıştır. Başka bir ifadeyle, konu hakkında Türk'ün haklılığı dünya kamuoyundan gizlenilmiştir.

Günümüzde de, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından veya özel şahıslar ve kuruluşlar tarafından da bu sunî meseleyi anlatan, Ermeni iddialarına cevap veren eserler yayınlanmaktadır (Türk Tarih Kurumu, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Üniversiteler, ve diğer Araştırma Merkezleri vb.). Tabii, bu yayınların yabancı dillerde yayınlanarak dünya kamuoyuna iletilmesi önem arz etmektedir. Diğer taraftan, devletin bu işten elini çekmesi gerektiği ifade edilerek, resmî görüş dışında eserler verilmesi gerektiği hep söylenilmiştir, hem nalına hem mihına görüşü ile kitap yazmış olan yabancı yazarlar bu ülkede baş tacı edilmişlerdir. Bu anlayışlardan artık vazgeçilmelidir. Yani Ermeni yazarları Batı üniversitelerinde üniversite yayını olarak kitap yazıp, basacaklar, Türkiye'de resmi yayındır diye araştırma yapıp basılamayacaktır. Bu da, Ermeniler tarafından ortaya atılmış başka bir taktiktir. Zaten, YÖK'ün internet sitesini incelediğiniz zaman bu konuda Türk üniversitelerinde ne kadar az, yüksek lisans ve doktora tezi yaptırıldığını göreceksiniz. Bu tezlerin bir kısmının da, bilimsellikten uzak ve birbirinin kopyası olduğu görülecektir. Burada, yapılan bu tezlerin büyük kısmının danışmanlar veya imtihan heyetleri tarafından

yeterli şekilde gözden geçirilmediği tarafımdan da bizzat tespit edilmiştir. Bu tam bir vurdum duymazlıktır. Bu sunî mesele, Türkiye'de millî mesele olarak algılanmamaktadır. Eğer öyle olsaydı, şimdiye kadar okul kitaplarında okutulması gerekirdi. Yeni yeni kitaplara konulmaya başlanılmıştır.

Türkiye'de yeteri kadar yayın yapılmadığı iddiasına gelince; bugün gelinen noktada, bu konularda Türkiye'de yapılan yayın sayısı hiç de az değildir. Ancak, bu konuya akademisyenlerin eğilmesinde yarar görülmektedir. Bilim adamı, maaşını cebine koyarak, yurtiçi ve yurtdışı arşivlere artık gitmemektedir. Ekonomik koşullar malûmdur. Bu nedenlerle, devlet tarafından bu bilim adamlarına yardım yapılması önem arz etmektedir. Ermeni kuruluşları böyle yapmaktadırlar. Biz de ise, önüne beş-on kitap alan, hemen kitap yazımına başlamaktadır. Benim, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 2004 yılında yayınlanan "Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası"nda, Türkiye'de kaç kişinin (bilim adamları dahil) bu yolda eser verdiğini veya makale kaleme aldığını açık olarak göreceksiniz ve üzüleceksiniz. Bu bibliyografyanın ikinci cildi de tarafından hazırlanmış olup, tashihleri yapılmaktadır.

Türkiye'de gazete haberi olarak çıkan veya bazı kitaplarda, gerçekmiş gibi yansıtılan yayınlarla ilgili bilgilere rastlanmaktadır. "Dünyada, Ermeni iddialarını destekleyen 26.000 esere karşılık; Türkiye'de yalnızca yerli olarak, 35 kitap ve broşür bulunmaktadır." denilmektedir. Bu ifadeler, külliye yalan ve yanlışır. Bu hesabı, kimler, neye dayanarak yapılmaktadır? Bu da tartışılması gereken bir konudur.

Türkiye'de bazı araştırmacılar da, konuya tam mânâsıyla vakıf olmadıklarından, Osmanlı İmparatorluğu döneminde basılmış olan, daha sonra da Lâtin harflerine çevrilerek yakın tarihte yeniden yayınlanmış eserleri, mahiyetini bilmediklerinden, yeni bir eser bulmuş gibi ortaya çıkarıp propaganda yaparak gülünç duruma düşmektedirler. Bu anlayıştan vazgeçilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenilik konusunda Osmanlıca, İngilizce ve Fransızca basılmış olan bütün eserler bugün, yani 30 yıllık zaman diliminde günümüz Türkçesine çevrilmiş ve basılmıştır. Bu nedenle, "yeni bir eser buldum" diye ortaya çıkılmamalıdır.

Oya Eren: Türkiye, Ermenilik konusunda şimdiye kadar neleri ihmal etmiştir?

Erdal İter: a. Türkiye'de, 1923 Lozan Antlaşması'ndan beri, Ermeni devletinin ve diasporasının Türkiye aleyhindeki faaliyetleri bilinmesine rağmen, Ermenilik konusunda ihmalkâr bir tutum içerisine girilmiştir. Tabii ki devletin bu siyasî tutumunda, Cumhuriyet rejiminin eski defterlerle ilişkisinin kesilmesi gerektiği

ve yeni rejimin yerleştirilmesi anlayışının rol oynadığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nden miras kaldığı ifade edilen birçok konu unutulmaya mahkûm edildi. 1965 yılından itibaren ise, başta Erivan ve Beyrut olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde, Türkiye'yi hedef alan sözde "Ermeni Soykırımı" törenleri düzenlenmeye başladı. Ancak Türkiye, 1973'de ABD'de iki Türk diplomatının öldürülmesine kadar yine uyanamamıştı. Eğer Türkiye, Osmanlı Devleti'nin Ermeni Masası Şefi ve Cumhuriyet döneminin milletvekili olan Esat Uras'ın "Ermeniler yurtdışında rahat durmuyorlar." mealindeki ikazlarını dinlemiş olsaydı, belki de bugünkü duruma gelinmeyecekti. O, bu amaçla, unutulmaları hatırlatmak amacıyla, ünlü kitabı olan "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi"ni kendi imkânları ile 1950 yılında Ankara'da bastırmıştı. Esat Uras bu kitabında, Ermeni kaynaklarına dayanarak, Lozan'dan sonra bu konunun uluslararası platformlarda gündeme getirilmesi için Ermeniler tarafından derhal çalışmaların başlatılması gerektiğini Ermeni tarihçilerin ağzından vermekte ve 1950'lerde Türkiye'nin dikkatini çekmekte idi. O zamanlar çeşitli önlemler alınabilirdi. Bütün bu olumsuz davranış ve tutumlara karşı, ne devlet çapında ne de üniversitemizde ciddi kararlar almak, ciddi çalışmalar yapmak maalesef bugüne kadar gerçekleştirilememiştir. Bu konuları araştırmak, birkaç tarihçinin insafına terkedilmiştir.

b. Türkiye, konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin yabancı dillerde yayınına sağlayarak, uluslararası alanda kulis faaliyetini yürütememiştir,

c. Türkiye, yurtdışında, çeşitli ülkelerde yaşayan vatandaşlarını bu konuda örgütleyememiştir,

d. Türkiye, bu konuda üniversitelerinde yeterince yüksek lisans ve doktora tezleri yaptırıp, bunları Türkçe ve yabancı dillerde bastıramamış, taktik ve stratejik yayınlara öncelik verememiştir,

e. Türkiye'de bu konu, günümüze kadar, millî mesele olarak görülüp okullarda doğru dürüst okutulmamıştır,

f. Türkiye, gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında, Ermeniler tarafından katledilen binlerce Türk evlâdı için her sene anma törenleri düzenlememiştir (Artık bu törenler yapılmalıdır. Devlet, aynen Ermeniler'in yaptığı gibi -24 Nisan-, belirli bir günü kabul edip, her sene anma törenleri düzenlemelidir).

İşte yukarıda belirttiğimiz hususlar gerçekleştirildiği zaman, haklı davamızın savunulmasının daha da kolaylaşacağı değerlendirilmektedir.

Oya Eren: Bir taraftan Türkiye'nin AB'ye tam üyelik hedefi, diğer taraftan sözde yıldönümleri ve iddialar. Sizce Türkiye bu süreçten nasıl başarıyla çı-

kabilir? Neler yapılmalıdır?

Erdal İter: Ben Türkiye'nin, önümüzdeki 10-15 yıl sürecek olan AB'ye tam üyelik müzakerelerini, Lozan Barış Antlaşması Müzakereleri'ne benzetmekteyim. Bir defa, bu müzakerelere katılacak olan Türk delegasyonunun çok iyi çalışması ve sağlam bilgilerle mücehhez kılınması gerekmektedir. Türkiye bu süreçte, çok kuvvetli bir dış politika izlemelidir.

Burada önemli olan bir konu, Avrupa Birliği tarafından, kendilerine hiçbir şekilde dokunulmayan, devamlı taviz verilen Ermenistan'ın ve Ermeni Lobisi'nin, Türkiye ile olan problemlerini halletmesi de ifade edilmelidir. Zaten bu hususta, Türkiye'nin de Ermenistan'dan beklentileri bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

- a. Ermenistan ve dünya Ermeniliği, hiçbir zaman olmamış "soykırım" iddialarından, Türkiye'den tazminat ve toprak isteklerinden vazgeçmelidir,
- b. Ermenistan Parlamentosu, 23 Ağustos 1990 tarihinde kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesinde yer alan, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi için yazılan "Batı Ermenistan" ifadesini Bildirge'den çıkarmalıdır ve bu yoldaki çalışmalarından vazgeçmelidir,
- c. Ermenistan Anayasası'nın 13. maddesinin 2. paragrafında, Devlet Arması'nda Ağrı Dağı'nın da bulunduğu kayıt altına alınmıştır. Bu hükmün Anayasa metninden çıkartılması gerekmektedir. Ermenistan, bu boş hayalden vazgeçmelidir,
- d. Ermenistan yönetimi, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı belirleyen 2/3 Aralık 1920 tarihli Gümrü ve 16 Mart 1921 tarihli Kars Antlaşmaları'nın yürürlükte olmadığı iddiasından vazgeçmelidir,
- e. Ermenistan, yaklaşık % 20'ini işgal etmiş olduğu Azerbaycan topraklarından çekilmeli, Azerbaycan-Nahçıvan koridorunu açmalı, sayı olarak 1 milyonun üzerinde olan Azerbaycanlı Türk göçmenlerin (Kaçgın) yurtlarına dönmesini sağlamalıdır. Başka bir ifadeyle, Ermenistan yönetimi, işgalci politikalarından vazgeçmelidir.

Yukarıda sıraladığımız maddelerdeki hususlara Ermenistan yönetimi, "bunlar bizim vazgeçmezlerimizdir" diyorsa ve Ermenistan'ın söz konusu bakışına rağmen Ankara, sırf Batı (Avrupa Birliği) böyle istiyor diye sınır kapılarını Ermenistan'a açarsa, Türkiye'nin dış politika çizgilerinde başka sürprizlerin de ortaya çıkacağı şüphesizdir. Bu sebeple, yukarıdaki hususlar düzeltilmedikçe Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmeyeceğini düşünüyorum.

Bir diğer konu da, sorunlu yapısıyla Ermeni diasporasının, ulusal Ermeni çıkarları için önemli bir tehdit oluşturmasıdır. Dışarıda yaşayan Ermeniler, tabu ve

inanç haline getirdikleri yaklaşımlarını bağımsız Ermenistan'a da empoze etmeye çalışmakta, Ermenistan'ın dış politikasında gerçekçi yaklaşımları engellemektedirler. Hiçbir dayanağı bulunmayan "sözde soykırımı", Türkiye'ye kabul ettirmek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Türkiye, uzun vadede politikasını değiştirmeden ve de meseleyi AB üye ülkelerine doyurucu bir şekilde anlatarak ve yoğun bir politik-kültürel propaganda faaliyeti sürdürerek, bu süreçten taviz vermeden çıkabilir.

Oya Eren: Sayın Hocam, bize zaman ayırdığınız için teşekkür ederim.

KONFERANSLAR

Yıldız DEVECİ BOZKUS

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
yildizdeveci@gmail.com

EUSAS-II II. ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR SEMPOZYUMU XIX. YÜZYILDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE BÜYÜK DEVLETLERİN POLİTİKALARI 22-24 MAYIS 2008

Erciyes ve Nevşehir Üniversitelerinin birlikte hazırladıkları ve bu yıl ikincisi düzenlenen sempozyumun konusu “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Büyük Devletlerin Politikaları” olarak belirlenmiştir.

Daha önce 2006 yılında “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği” olarak belirlenen sempozyum da Türk ve yabancı basında büyük yankı uyandırmıştı. Birinci sempozyumda da bugüne kadar gerçekleştirilen sempozyumlardan farklı bir tema seçilmişti. Ayrıca birinci sempozyum bildirilerinin kısa zaman içerisinde dört cilt olarak yayınlanmış olması ve ilgili araştırmacılara ulaştırılması da bu alanda çalışma yapacak olan akademisyenlerin önemli bir temel başvuru kaynağı elde etmelerini sağlamıştı.

Bu yılki sempozyum ise altı oturumdan oluşmuştur. 2006'daki sempozyum gibi bu yılki sempozyuma da katılım oldukça yüksek olmuştur. Hemen hemen Türkiye'deki tüm üniversitelerden toplam 100 bilim adamının katıldığı sempozyum, gerek konuyla ilgili tarihçilerin gerekse de bu konuda araştırma yapanların yararlanacağı önemli bir çalıştay olma özelliğini taşımıştır.

Sempozyum Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cengiz Utaş ile Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı Prof. Dr. M. Metin Hülagü'nün konuşmalarıyla başlamıştır. Açılış konuşmalarının oluşturduğu Birinci Oturuma ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem başkanlık etmiş ve bu oturumda TTK Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, E. Büyükelçi Nüzhet Kandemir, Prof. Dr. Ömer Turan ve Prof. Dr. Mahir Aydın, sempozyum konusundaki görüşlerini belirten birer konuşma yapmışlardır.

KONFERANSLAR

Sunulan tebliğlerin hepsine değinmemiz mümkün değildir. Bunlardan izlemek olanağı bulduğumuz bir kaçı hakkında bilgi verebileceğiz.

Marmara Üniversitesi'nden sempozyuma katılan Prof. Dr. Mahir Aydın "Emperyalizmin Ermeni Piyonu: Karabet Tomayan" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Amerikan misyonerlerinin Merzifon'da kurdukları Amerikan Anadolu Protestan Koleji'nde yetiştirilen Ermeni çocuklarından biri olan Ohannes oğlu Karabet Tomayan'la ilgili önemli bilgilere yer veren Aydın, ilerleyen yıllarda Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yapan Tomayan'ın 1887 yılında Merzifon İhtilal komitesinde yürüttüğü çalışmalara geniş yer vermiştir. Tomayan'ın yürüttüğü faaliyetler neticesinde tutuklandığı ve Tomayan'ın affedilmesi için başta İngiltere olmak üzere, Fransa, ABD, İtalya ve Almanya'nın devreye girdiğini belirten Aydın, özellikle İngiltere'nin daha da ileriye giderek Tomayan'ın serbest bırakılmaması halinde 1882'den beri işgal altında tuttuğu Mısır'a bağımsızlık vereceğini açıklamaması neticesinde Tomayan'ın 1893'te affedildiği hususları üzerinde durmuştur. Bu yönüyle Aydın'ın aslında Ermenilerin Anadolu'da yarattıkları gerginliklerin nasıl uluslararası sorunlar haline geldiğini görmemiz açısından önemli bir vaka çalışması olarak değerlendirilebilir.

Erciyes Üniversitesi'nden Prof. Dr. Abdullah Saydam "Osmanlı Düzeninin Çökmesinin Ayrılıkçı Hareketlere Olan Etkisi-Ermeni Milleti Örneği" konulu bildirisinde Osmanlı Millet Sistemine gayrimüslimlerin durumundan bahsetmiştir. Bu bağlamda özellikle XVIII. Yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı düzeninin çökmeye başlamasıyla beraber Osmanlı düzenine sadakat gösteren grupların da yeni taleplerinin ortaya çıkmaya başladığını belirtmiştir. Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeni şartlarının Osmanlı'yı cazibe alanı olmaktan çıkardığını da belirten Saydam, Osmanlı'nın çöküşü ile dünya düzeni arasındaki çelişkiler ve ortaya çıkan yeni şartların ayrılıkçı hareketlerdeki rolü üzerinde durmuştur.

ODTÜ Tarih bölümünden Prof. Dr. Ömer Turan "Amerikan Misyonerlerine Ermenilerin Tepkileri" başlıklı tebliğinde, Amerikan misyonerlerinin açtıkları okullar, yaptıkları yayınlar ve kurdukları hastanelerle nasıl Protestanlık propagandası yaptıklarını ve 1850'li yıllarda Ermeniler arasında Protestan milleti yaratmada ne kadar başarılı olduklarını hususuna değinmiştir. Turan ayrıca, Amerikan misyonerlerinin eğitim ve basın-yayın faaliyetleriyle Ermeni toplumunun ilerleyip güçlenmesinde, Ermeniler arasında milli bilincin yükselmesinde oynadıkları rol ve Anadolu'da meydana gelen olaylarda yarı siyasi kimlikleriyle Ermenileri himaye ettikleri, yine Anadolu'daki gelişmeleri Amerikan kamuoyuna tek tarafı

yansıttıkları ve Amerikan kamuoyunda “zalim Türk, mazlum Ermeni” imajının oluşmasına katkıda bulduklarını belirtmiştir. Ermenilere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetlerine zaman zaman bazı Ermeni çevrelerinden de eleştirilerin geldiğini, Ermeni patrikhanesinin Ortodoksları Protestanlığa geçirme çalışmaları sebebiyle Amerikan misyonerlerine karşı çıktıklarını, bazı Ermenilerin ise kendi milli kimliklerinin zarar gördüğü gerekçesiyle Amerikan misyonerlere muhalefet ettiklerini, ateist-sosyalist Ermenilerin ise bir din propagandası yapıyor olmaları sebebiyle misyonerlere karşı çıktıklarını belirtmiştir.

Bildiriler arasında dikkat çeken bir diğer çalışmada Erciyes Üniversitesi'nden Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı'nın sunmuş olduğu “Ermeni Milliyetçiliği'nin Doğuşunda Şark Meselesi Faktörü” olmuştur. Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda bir çok faktörün etkili olduğunu belirten Yuvalı, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin maddi bakımdan varlıklı ve devlet hayatının hemen hemen bütün kesimlerinde etkin bir toplum iken, Batılı ülkelerin resmi veya gayri resmi yollardan yapmış olduğu müdahalelerle nasıl isyancı ve katliamcı konuma getirildiği konusunda bilgi vermiştir.

Yrd. Doç. Dr. Hatice Erdemir ve Yrd. Doç. Dr. Halil Erdemir tarafından hazırlanan “Fransa'nın Türkiye Politikalarında Ermenilerin Kullanımı ve Yahudilerin Rolü” başlıklı bildirisi, Ermeni ve Yahudi toplumunun söz konusu dönemde ne tür sorunlar yaşadıklarının incelenmesi bakımından önem arz etmektedir. Emperyalist Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ndeki dini ve milli azınlıkları kullanarak Anadolu'da milli çıkarlarını gerçekleştirdiklerine değinen Erdemir, Fransa'nın Osmanlı Ermenilerinin yanı sıra Yahudi ve Arapları da kullandığının altını çizmiştir. Osmanlı Yahudilerinin ve Ermenilerinin kullanılması arasında bir benzerlik kuran Erdemir bildirisinde Fransa'nın bu vesileyle Osmanlı'nın iç işlerine nasıl müdahale ettiğini belgeler ışığında değerlendirmiştir.

Dikkat çeken bir diğer makale ise Afyon Kocatepe Üniversitesi'nden Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin'in sunmuş olduğu “Sivaslı Mihitar (1676-1749), Mihitaristler ve Ermeni Milliyetçiliğine Katkıları” konulu tebliğ olmuştur. 1676'lı yıllarda Sivas'ta doğan, daha sonra Katolik bir Ermeni rahip olan Mihitar ve öğrencilerinin, Ermeni milli kimliğinin oluşması için yaptığı katkılar hakkında bilgilere yer veren Şahin, ayrıca Mihitarist rahiplerin 1715 yılında Venedik'te St. Lazar Adasında kurdukları akademi sayesinde, Ermeni toplumu içinde milli bilincin uyanmasında, Ermeni dilinin ve kültürünün dünyaya yayılmasında son derece etkili hizmetleri olduğuna da değinmiştir.

Dr. Nejla Günay'ın "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yaptıkları Propaganda Faaliyetleri" konulu bildiride Anadolu'da Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları saldırılara Avrupa'daki gazetelerde değinilmediği, Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren değişik ülkelerin gönderdiği misyonerlerin ise Ermeni amaçlarına hizmet eden bazı gazetelerin muhabiri gibi çalıştıklarını ve söz konusu misyonerlerin genellikle Ermeniler için yardım kampanyaları düzenledikleri bilgilerine yer verilmiştir.

Gazi Üniversitesi'nden Arş. Gör. Aytül Tamer'in "ABD Dış Politikası Bağlamında Ermeni Ulusçuluğunun Dönüşümü" başlıklı bildirisinde ise 19. yüzyıl savaşlarının temelinde emperyalist devletlerin özgürlük ve devlet kurma vaadiyle küçük ve topraksız ulusları kendi çıkarları için kullandıkları belirtilmiştir. Tamer, ABD'de yaşayan diaspora Ermenilerinin söz konusu dönemde yayınladıkları dergileri incelediğini ve ABD'nin Türkiye ve Ortadoğu'ya yönelik dış politikası bağlamında Ermeni ulusçuluğunun dönüşümünün Armenia (1904-1907), The New Armenia (1908-1929) ve The Armenian Herald (1917-1919) dergilerindeki haberlere nasıl yansıdığına makalesinde geniş yer vermiştir. Tamer çalışmasında ayrıca politik yazıların yanı sıra ulusal bir toplumsal bellek yaratmada etkili olan kahramanlık hikayeleri, anılar ve görsel materyallerin nasıl kullanıldığına da değinmiştir.

Sempozyuma Ankara Üniversitesi'nden katılan Arş. Gör. Özlem Karsandık da "Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Yasadışı Ermeni Örgütlerinin Rolü: Hınçak Cemiyeti Örneği" başlıklı bir bildiri sunmuştur. Karsandık, Ermenilerin 1860'larda kültürel ve sosyal amaçlı başladıkları örgütlenmelerini 1880'lerde hızlandırdıklarını ve siyasallaştırdıklarını belirterek, söz konusu örgütlerin bağımsızlıklarını ancak silahlı eylem yoluyla gerçekleştirebileceklerini inandıklarını ifade etmiştir. Ermeni bağımsızlık mücadelesinin ilk ve en önemli örgütünün 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak Cemiyeti olduğuna değinen Karsandık, bu cemiyetin kuruluşunda Osmanlı Ermenilerinden hiç kimsenin bulunmadığını ve cemiyetin kurucularının eğitimini Avrupa'da sürdüren birkaç Rus uyruklu Ermeni öğrenci olduğunu ve bunlarında Marksist olduğunu vurgulamıştır.

Yine Erciyes Üniversitesi'nden Okt. Cengiz Kartın'ın hazırlamış olduğu "Ermeni Komitelerinin Faaliyetleri Çerçevesinde Ermeni Milliyetçiliğinin doğuşu" konulu bildiri de ise Batılı devletlerin Ermeni topluluğu içindeki milli duyguları kullanarak onları devlete isyan ettirme gayretiyle hareket ettiklerini, bu nedenle Ermeni milliyetçiliğini canlandırmak için çeşitli yolları denedikleri ve bu yollardan birinin de Ermeni komitelerinin olduğunun altını çizmiştir.

Azerbaycan Sumgayıt Devlet Üniversitesi'nden sempozyuma katılan Abbasova Aygün, mevcut Ermenistan devletinin tarihi Azerbaycan toprakları üzerinde kurulduğu, bugünkü başkent Erivan'ın aslında Azerbaycanlıların asırlarca yaşadıkları bir yer olduğu ve burada geçmişte Azerbaycanlıların çoğunluk teşkil ettiklerini belirtmiştir. Aygün ayrıca, Ermenilerin, Rusların denizlere ve Hindistan'a olan ulaşabileceği en kısa ve en uygun yol olan Hazar denizine olan ilgisini keşfetmeleriyle beraber Hıristiyanlara yardım adı altında Rus Çarının bu eyaletlere girmesini kolaylaştırdıklarını ifade etmiştir. Karabağ konusunda yaşanan gelişmeleri de kısaca değerlendiren Aygün, Azerbaycan'ın Karabağ konusunda yaşadığı sorunları uluslararası arenada gündeme getirebilmesi için Türkiye ve Azerbaycan diasporalarının daha aktif çalışmaları gerektiğine de vurgu yapmıştır.

Biz de Konferansa "Yayınlanmış Olan Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, 1879-1918" başlıklı bir bildiri sunarak bu bağlamda Osmanlı Ermenilerinin Fransa'ya göç etmeleri, Fransa'daki Ermenilerin faaliyetleri, Fransız diplomatlarının Ermenilere sağladıkları destek ve Fransız misyonerlerle Ermeniler arasındaki ilişkileri belgeler ışığında değerlendirmeye çalıştık.

Konferansın Kapanış Oturumuna ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Başkanı E. Büyükelçi Ömer Engin Lütem başkanlık yapmış ve bu oturumda Prof. Dr. Mahir Aydın, Prof. Dr. Ömer Turan, Doç. Dr. Selma Yel, Prof. Dr. Abdullah Saydam, Prof. Dr. Kamil Veli Nerimanoğlu ve Prof. Dr. Mustafa Keskin söz alarak Sempozyumun ele aldığı dönem hakkında görüşlerini dile getirmişlerdir.

Sonuç olarak Erciyes ve Nevşehir Üniversiteleri tarafından düzenlenen bu sempozyum, konuyla ilgili bilim adamlarını bir araya getirerek bilgi ve fikir alışverişinde bulunmalarını sağlaması ayrıca sunulan tebliğlerin kalitesi bakımından önemli bir bilimsel faaliyet olmuş, tebliğler bu dönemi inceleyecek olanlar için yararlı bir kaynak oluşturmuştur.

Başta Sayın Prof. Dr. Metin Hülagü olmak üzere sempozyumu düzenleyenleri candan kutlarız.

KİTAP TAHLİLİ

Oya EREN

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
oeren@eraren.org

SORULARLA ERMENİ MESELESİ

Hazırlayanlar: Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara
İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2008, 471 Sayfa.

“Sorularla Ermeni Meselesi” adlı eser Prof. Dr. Ahmed Akgündüz, Doç. Dr. Said Öztürk, Dr. Recep Kara tarafından soru-cevap şeklinde hazırlanmıştır. İki yüze yakın soru ve cevaptan oluşan, Ermenilerin tarihleri, kökenleri, Müslümanlarla ilişkileri ve Osmanlı Dönemindeki siyasi, kültürel ve ekonomik hayatlarının incelendiği çalışma, onyedinci bölümden oluşmaktadır.

Eserin birinci bölümü, Ermenilerin vatanı, tarihleri ve kimliklerini incelemektedir. Bu bölümde Ermeni tarihçilerin “Ermenistan neresidir?” sorusuna verdiği cevaplar tartışılmış ve konuyla ilgili bugüne kadar yapılmış araştırmalar çok yönlü olarak ele alınmıştır. Bu bölümde aynı zamanda Pers (İran)-Ermeni ilişkileri, Bizans-Ermeni ilişkileri incelenmiş, Ermenilerin hıristiyanlık öncesi ve hıristiyanlık sonrası dönemlerine değinilmiştir.

Kitapta ayrıca, Ermenilerin hıristiyanlık içindeki yeri detaylı olarak ele alınmış, mezhepleri ve kiliseleri yine soru ve cevaplarla ayrıntılandırılmıştır. Ortodoks Ermeni kilisesinin bağımsız bir kilise kimliği kazanması, Gregoryanlık ve anlamı, Ortodoks Ermeni Kilisesi’nin Katagikosluk ve Patriklik merkezleri incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca cumhuriyetten günümüze kadar İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliği’nin idari yapısındaki değişikliklere değinilmiştir.

Diğer bir bölüm, Ermenilerin Müslümanlarla ilişkilerine ayrılmıştır. Bu bölümde, Ermenilerin Müslümanlarla ilk temasları, Türklerle ilişkileri, Anadolu’nun Türkler tarafından fethi esnasında Ermenilerin durumu, Selçukluların Ermenilere karşı nasıl bir politika izledikleri, ‘İstanbul’un fethinden önce ve sonra Ermeniler’ ve Fatih Sultan Mehmed’in Ermenilere ilişkin politikasına yer verilmiştir.

KİTAP TAHLİLİ

Eserde 1299-1876 yılları arasında Ermenilere tanınan haklar ve imtiyazlar ele alınmıştır. İslam hukukunda gayr-i müslimlere ve özellikle Ermenilere verilen hak ve hürriyetlerden bahsedilmiş; siyasi ve idari haklar, temel hak ve hürriyetler, özel haklar, ödev ve yükümlülükler detaylı olarak incelenmiştir. Osmanlı yöneticilerinin bütün gayr-i müslimlere ve özel olarak Ermenilere verdiği haklar belgelerle incelenmiştir.

Osmanlı devlet hizmetindeki Ermeniler ayrıntılı olarak incelenmiş; sorularla, Osmanlı yönetim kademelerinde gayr-i müslimlerin yeri üzerinde durulmuştur. Belgelerin orjinalleri ve Türkçe'ye çevirileriyle Osmanlı bürokrasisinde görev yapan Ermeniler hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı ticaretinde Ermenilerin rolü, mali yönetimde buldukları görevler, Osmanlı mimarisi ve musikisinde ismi geçen Ermeni sanatçılar ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni basını hakkında bilgi verilmiştir.

Eserde bir diğer bölüm, Ermeni meselesini hazırlayan sebeplerin açıklanmasına ayrılmıştır. Ermeni Katolik kilisesinin kuruluşu, Osmanlı devleti'nde Ermeniler arasında Katoliklik propagandasının başlaması ve Ermeniler üzerindeki etkileri, "Mehitarist/Mığitarist Hareket" in anlamı ve Ermeniler arasında yayılması, Eçmiyazin Katagikosluğu'nun Ermeniler için önemi detaylı olarak anlatılmıştır. Ermeni meselesini hazırlayan sebeplerden biri olarak batılı devletlerin ve Rusya'nın tahrikleri gösterilmiş; bu doğrultuda Fransız-Ermeni ilişkileri, İngiliz-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı, İngiltere'de Ermeni propagandası, Ermeni meselesinin çıkışında ABD'nin rolü, Rus-Ermeni ilişkilerinin ortaya çıkışı irdelenmiştir. Ayrıca Rusların Kafkasya'yı ele geçirmesinin Ermeniler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Ermenilerin Rusya'nın kontrolüne girmeleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının Ermeni faaliyetleri ve isyanlarına etkileri açıklanmıştır.

"Komiteler ve İsyanlar Devri" başlığını taşıyan bir başka bölüm, ilk Ermeni ihtilal komiteleri hakkında bilgi vermektedir. Hınçak ve Taşnak komitelerinin faaliyetleri, İngiltere'de faaliyet gösteren Ermeni dernekleri, Ermeni isyanlarının başlaması ve sonuçları incelenmiştir.

Eserde, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Türk-Ermeni ilişkilerindeki değişiklik üzerinde durulmuş, seçimlerde Ermeni-Rum ittifakının seyri hakkında bilgi verilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde Ermeni komitelerinin takip ettikleri politika, ıslahat taleplerinin başlaması ve bu taleplerinde Rusya'nın etkisinin ne olduğu incelenmiştir.

Eserde ayrıca, I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin hıyanet etmesi ve tehciri zorunlu kılan olaylar açıklanmış, 1915 yılında Zeytun ve Van'da meydana gelen isyanlar hakkında bilgi verilmiştir. 1915'te Anadolu'da meydana gelen Ermeni olaylarına karşı Osmanlı devleti'nin aldığı tedbirlere değinilmiştir.

Soykırım ve tehcir kavramlarının gerçek anlamlarının açıklandığı, terimlerin uluslar arası hukuk açısından incelendiği bölüm dikkat çekici olmuştur. Tarih-te yapılan bazı soykırımlar hakkında bilgi verilmiş, Osmanlılarda iskan siyaseti olarak tehcir uygulamalarına değinilmiştir. "17-24 Nisan 1915 tarihinde neler oldu?" sorusu ayrı bir başlık altında incelenmiş, tehcir kararının alınması, tehcir kararının aslına ve günümüz Türkçesiyle ifadesine yer verilerek sevk ve iskanın hangi bölgelerden başladığı ve nerelere yapıldığı anlatılmıştır. Tehcir edilen Ermenilerin masraflarının nasıl karşılandığı, mal ve mülklerine ne olduğu belgelerin aslı ve Türkçeleriyle açıklanmıştır.

Eserde tehcirden sonraki gelişmeler ve Ermeni nüfusu hakkındaki tartışmalara değinilmiştir. Kitapta, Osmanlı devleti'ndeki Ermeni nüfusu hakkında bilgi verilmiş, tehcir edilen Ermeniler için yayınlanan geri dönüş kararnamesine yer verilmiştir. Eserde ayrıca, tehcir kurallarına uymayanların milli ve milletlerarası komisyon veya mahkemeler tarafından soruşturulmaları ve yargılanmalarına yer verilmiştir.

Ermeni meselesinin Lozan Konferansı'nda nasıl halledildiği ayrı bir bölümde incelenmiş, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından II. Dünya Savaşı sonuna kadar geçen sürede Ermeni faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Sovyetler Birliği'nin Ermenistan adına Türkiye'den toprak talebinde bulunması, 1946-1973 yılları arasında Ermeni milliyetçiliğinin yeniden canlanmasının sebepleri üzerinde durulmuştur.

Eserde son olarak, Ermenilerin soykırım iddialarının arkasındaki amaçlar, 1970'lerde başlayan Ermeni terörünün sebepleri, Ermeni terörü nedeniyle şehit düşen diplomatlar ayrı bir bölümde yer bulmuş ve soykırım iddialarına karşı yapılabilecekler açıklanmıştır. Ermeni sorunundaki diyalog çabaları, Avrupa Parlamentosu/Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde Ermeni faktörünün nasıl bir rol oynadığı, Ermenilerin soykırım iddiasını uluslar arası kamuoyuna kabul ettirme çabaları ve son dönemdeki gelişmeler hakkında bilgi verilmiştir.

“Sorularla Ermeni Meselesi” adlı eser, Ermeni meselesini başlangıcından günümüze tarihsel, hukuksal, uluslararası ilişkiler boyutuyla ele alan önemli bir kaynaktır. Kitap Osmanlı arşivlerinden belgeler ve onların Türkçe çevirileriyle merak edilen pek çok konu hakkında okuyucuyu aydınlatmaktadır. Soru-Cevap yönteminin tercih edilerek her bir maddenin merak edilen noktalarının vurgulanması; kitabın, konuya başlangıç yapmak isteyen araştırmacılar için rehber niteliği kazanmasını sağlamıştır.

KİTAP TAHLİLİ

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
yildizdeveci@gmail.com

OSMANLI DEVLETİ'NDE KATOLİK ERMENİLER SİVASLI MİHİTAR VE MİHİTARİSTLER (1676-1749)

Yazar: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, 272 Sayfa.

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy Şahin tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nde Katolik Ermeniler, Sivaslı Mihitar ve Mihitaristler (1676-1749)” adlı kitap altı bölümden oluşmaktadır. Selçuklu ve Osmanlı döneminde Türk-Ermeni ilişkileriyle ilgili genel bir değerlendirmenin yapıldığı ilk bölümde, Türklerle Ermenilerin ilk karşılaşmaları dönem üzerinde durulmaktadır.

Anadolu’da Bizans yönetiminin baskısı altında yaşayan Ermenilerin dini ve siyasi faaliyetlerini gerçekleştirmek konusunda ciddi baskılara maruz kaldıkları, bölgeye Türklerin gelmesiyle aradıkları hoşgörü ortamına kavuştukları bu nedenle Ermenilerin Anadolu’nun fethi sırasında Türk idaresini Bizans’a tercih ettiği ve Türkleri bir kurtarıcı olarak karşıladıkları, dolayısıyla önceleri Selçuklu daha sonra ise Osmanlı yönetimi altında refah ve güven içinde yaşadıkları belirtiliyor.

Selçuklu dönemi Türk-Ermeni ilişkilerinin büyük oranda karşılıklı bir sadakat çerçevesinde geliştiği üzerinde duran yazar, Ortaçağ dönemi boyunca Roma ve Bizans yönetiminin misyonerler aracılığıyla başta Ermeniler olmak üzere Nasturi, Süryani, Keldani ve bazı diğer etnik grupları kendi dini öğretilerine inandırmaya çalıştıklarını ve bazı misyonerlerin ikna edemedikleri etnik grupları zaman zaman şiddete başvurarak din değiştirmeye zorladıklarını belirtiyor.

Osmanlı dönemi Türk-Ermeni ilişkilerinin de değerlendirildiği eserde, Fatih Sultan Mehmet döneminde Ermenilere tanınan idari ve dini imtiyazlar, Ermenilerin bu dönemde ilk kez ayrı bir cemaat olarak kabul edilmeleri ve yine aynı dönemde ilk kez Süryani, Habeş ve Kıpti kiliselerinin de Ermeni patrikliğine bağlı olarak faaliyet gösterdikleri belirtiliyor. Ermeniler dışındaki bazı etnik grup-

KİTAP TAHLİLİ

ların devletle olan ilişkilerinin de bu dönemde Ermeni patrikliği tarafından yürütülüyor olmasını Ermeni patrikhanesine tanınan bir tür ayrıcalık statüsü olarak değerlendirmek mümkündür.

Kitapta değinilen bir diğer husus da Fatih'in İstanbul'daki ticareti arttırmak için Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşayan Ermenileri İstanbul'a getirdiği ve böylelikle Anadolu'nun yanı sıra İran, Gürcistan ve Kırım gibi bazı yerlerde yaşayan Ermenilerin İstanbul'a getirilmesi ile buradaki Ermeni nüfusunun artırılmış olduğudur. İlerleyen dönemlerde İstanbul'daki Ermeni nüfusunun Yavuz Sultan Selim döneminde de benzer şekilde Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun fethiyle birlikte arttığı vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Katolik misyonerlerle Ermeniler arasındaki ilişkilerin de değerlendirildiği kitapta bölgeye ilk gelen Katolik Fransiskanlarının St. François manastırını ve kilisesini kurarak faaliyetlerine başladıkları, bu misyonerlerin daha çok Hıristiyanlığı yaymak ve İstanbul'daki azınlıkların eğitim faaliyetleriyle ilgilenmek gibi görevler yüklendikleri belirtiliyor. Buradaki Misyonerlerin faaliyetleriyle ilgili olarak dikkat çeken önemli hususlardan biri söz konusu misyonerlerin Osmanlı Devleti'nin tersane, kadirga veya üst düzey görevlilerin evlerinde çalışan Hıristiyan esirlerin dinlerine sadık kalmalarını sağlamaya yönelik çalışmalarının olduğudur.

Kitapta genel olarak Fransa'dan gelen misyonerlerin yanı sıra İngiltere, İsveç, İtalya ve Almanya'dan da gelen misyonerlerin gayrimüslimler arasında Katolikliği yaymaya çalışmaları değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı'nın Fransa ile olan ilişkilerinin gelişmesi ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa'ya bazı kapitülasyonlar tanınması ile Fransa'nın himayesindeki Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin yoğunluk kazandığının altı çiziliyor.

Osmanlı yönetiminin Katolik Ermenileri ilk kez 1758 yılında resmen ayrı bir cemaat olarak tanıdığını ve bu tarihten itibaren Ermenilerin kendi ruhani ve dünyevi vekilleri tarafından yönetilmeye başlandığı, 18. yüzyılın sonlarına doğru ise Katolik Ermenilerin Gregoryen Ermeniler tarafından baskı altına alındıkları da hususlarına da değiniliyor.

1780-1781 yıllarında özellikle İstanbul Ermenileri arasında Katolikliğe geçiş konusunda ciddi bir artışın yaşandığı ancak bu mezhepler arası geçişin daha ziyade bazı iş gücü Ermenilerin maddi beklentiler nedeniyle bu tür faaliyetlerde buldukları belirtiliyor.

Kitapta değinilen bir diğerk hususta Osmanlı toplumunda diğerk etnik gruplara oranla Katolikliğe en çok geçişin Ermeniler arasında görüldüğü ve Gregoryen Ermenilerle Katolik Ermeniler arasında bazı mezhep kavgalarının yaşandığı konusu olmuştur. Zamanla bu kavgaların farklı Ermeni mezhepleri arasındaki uçurumu iyice derinleştirdiği ve iki mezhebin giderek birbirinden nefret eder hale geldiğini belirtmektedir.

Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermenilerle ilişkilerini bahane ederek zaman zaman Osmanlı Devleti'nin iç işlerine bazı müdahalelerde bulunduğu, bu müdahalelerin daha çok Fransa, Avusturya, İspanya gibi ülkeler tarafından gerçekleştirildiği ve Haçlı Seferleri sırasında Ermenilerin Türklere ve Bizanslılara karşı Haçlılarla işbirliği yaptıkları konuları üzerinde de durulduğu görülmektedir. Söz konusu işbirliğinin neticesinde Haçlı Ermeni ilişkilerinin bazı yarı bağımsız siyasi birimlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu, Haçlı Seferlerinin en önemli sonucunun ise Ermenilerin milli mezhebi olarak bilinen Gregoryenlik dışında Katoliklik mezhebinin de Ermeniler arasında yaygınlık kazanmasını sağladığına işaret edilmektedir.

Kitapta değinilen önemli hususlardan bir diğerk de Batılı devletlerin ve Katolik misyonerlerin çalışmalarının neticesinde Sivaslı Mihitar Ermeni rahibin Katolikliğe geçmiş olduğudur. Sivaslı Mihitar ve Mihitaristlerin bazı fikir ve faaliyetlerinin Ermeni milliyetçiliğinin ortaya çıkmasındaki etkilerinin de incelendiği kitapta, Sivaslı Mihitarın çalışmalarının ve kendisinin yetiştirdiği öğrencilerin Ermeni ayrılıkçı faaliyetlerindeki rolleri üzerinde de duruluyor.

Sivaslı Mihitar ve yetiştirdiği öğrencilerinin zamanla Gregoryen Ermenilerin baskısı sonucu önce Modon ve ardından Venedik'teki St. Lazar adasına yerleştiği, buralarda eğitim öğretim faaliyetlerini yürüten Mihitar Ermenilerin Ermeni tarihi, coğrafyası, edebiyatı, sosyolojisi vb. konularında araştırmalar yaptıkları ve 1991 yılında buradaki akademilerinin kapanmasının ardından ise Mihitarist öğrencilerin Mihitaryan birliği adı altında bir cemaat kurarak çalışmalarının bu birlik adı altında yürütmeye çalıştıkları belirtiliyor.

Ermeni Mihitar ve öğrencilerinin Venedik'teki St. Lazar adasında kurdukları Ermeni akademisinde Ermenilerin Batı kültürünü yakından tanıma imkânı elde etmeleri ile Batı siyasetiyle yakından tanışma imkanı elde eden Mihitaristlerin burada Avrupa'daki bir çok klasik eseri Ermeniceye çevirerek Batı medeniyetinin Ermeniler arasında tanıtılmasında aktif rol aldıkları belirtiliyor. St. Lazar adasında Ermenilerin Batı kültürüne aşina olmanın yanı sıra Batıya Ermenilerin

kabul ettirilmesinde de önemli rol oynadıkları vurgulanarak, Sivaslı Mihitar'ın milliyetçi fikirlerinin kendisinden sonra yetiştirdiği öğrenciler tarafından devam ettirildiği, bu çalışmaların ise Ermenilerin siyasallaşmasında katkıda buldukları belirtiliyor.

Mihitarların yaptığı bazı çalışmalarının ileride Osmanlı aleyhinde gerçekleştirilen bazı faaliyetlere zemin hazırladığı ve Mihitaristlerin tehcirden önce özellikle Katolik Ermenilerin Amerika'ya göç etmesinde önemli rol oynadıklarının da belirtildiği kitabın beklide en ilginç bölümü Katolik Ermenilerin tehcir süreci içerisinde genel olarak, Ruslarla yada Ermeni terör örgütleri yada Ermeni siyasi partileriyle herhangi bir işbirliği yapmadıkları gerekçesiyle tehcirin ilk yıllarında Katolik Ermenilerin tehcire tabi tutulmadığı fakat zamanla bazı siyasi ve terör olaylarına karışmalarının neticesinde bu mezhep üyelerinin de tehcir kapsamına alındıkları hususudur.

Sonuç olarak bu kitap Haçlı Seferlerinden başlamak üzere Ermenilerin Katolikliğe geçiş nedenleri ve Gregoryen, Protestan ve Katolik Ermeni toplumları arasındaki mezhep kavgaları, Osmanlı Devleti'nin Katolik Ermenilere yönelik politikaları ve Sivaslı Mihitar ve Mihitaristlerin siyasi ve kültürel çalışmalarına yönelik önemli bilgiler içerdiğini söylemek mümkündür. Eseri ayrıca Türkiye'de Ermeni toplumunun tarihsel ve dini boyutuyla ilgili ortaçağda yaşanan gelişmeleri ve bu gelişmelerin tehcir ve Ermeni sorununa etkileri boyutlarının çok fazla incelenmediği bu alandaki önemli bir boşluğu gidermesi açısından da konuyla ilgili araştırmacıların ilgisini çekecek bir kaynak niteliği taşıması bakımından da dikkat çekici bir çalışma olarak değerlendirilmek mümkündür.

KİTAP TAHLİLİ

Sultan Deniz KÜÇÜKER

Ankara Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi
sultandeniz@yahoo.com

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMLERİNDE SİVAS VE SUŞEHRİ BÖLGELERİNDE ERMENİ FAALİYETLERİ

Yazar: Yrd. Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, 256 Sayfa.

Kitap, Ermeni meselesini özellikle Sivas ve Suşehri bölgelerinde gelişen olaylar odaklı olarak işlemiştir. Ancak bu olayların hangi çerçevede şekillendiğinin anlaşılması bakımından ilk önce Türk ve Ermenilerin Osmanlı devleti içerisindeki sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerine yer verilmiştir. Kitabın ilk bölümünde, beraber yaşamının bir sonucu olan toplumların etkileşimi, Türk ve Ermeni kıyafetlerinden, yemeklerinden ve düğünlerinden verilen örneklerle iki kültür arasındaki folklorik benzerlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Verilen bu örneklerle ortaya konulan şu olmuştur ki Türkler ve Ermeniler Osmanlı devleti içerisinde ayrı ve zıt iki unsur olarak değil, bu kültürün birer parçası olarak var olmuşlardır.

Kitabın ikinci bölümü, dış odakların Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini konu etmiştir. Bu faaliyetlerin başında gelen misyonerlik hareketleri ayrı bir başlık altında işlenmiş ve bu noktada Sivas ilinde gelişen olaylar üzerinde özellikle durulmaya başlanmıştır. Burada gelişen olaylar üzerinden XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne başkaldıran Ermenilerin, özellikle Amerikan misyoner okullarında yetiştikleri, bu okullarda "Ermeni kimliği" yaratılmaya çalışıldığı ve Ermeni terör örgütlerinin bu okulları karargah olarak kullandıkları anlatılmıştır. Olayların devamında anlatıldığına göre; misyonerler bu tür çalışmalara devam ederken Osmanlı yönetimi tedbirler almaya çalışmış, ancak bu tedbirler Ermeni meselesini kendi çıkarlarına göre kullanan Batılı devletlerin etkileriyle sonuçsuz kalmıştır. Bu bağlamda Batılı devletlerin olaylar üzerindeki etkilerinin anlatıldığı yeni bir başlık açılmış, bu başlık altında Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Ermeniler üzerinden yaptıkları hesaplar irdelenmiştir. Kısacası, dış odakların Osmanlı kültürünün birer parçası olarak görülen ve uzun yıllar, derin ilişkilerde bulunmuş olan Türk ve Ermeni toplumlarının bugün içine düştükleri durum üzerindeki etkileri anlatılmıştır.

Dış odakların etkileri sonucunda gelinen noktada, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, yazarın başlıca araştırma alanı olan Sivas, Suşehri ve Şebinkarahisar'da da Türk-Ermeni ilişkileri sıkıntılı bir sürece girmiştir. Buna göre, kitabın ikinci bölümündeki bir yeni başlık "XIX. Yüzyılın Sonlarında Sivas, Suşehri ve Çevresinde Ermeni Faaliyetleri" olmuştur. Bu başlık altında Osmanlı'ya karşı İngiliz, Fransız ve Rus ajanlarınca desteklenen Ermeni hareketleri anlatılmıştır. Ardından, yabancı devletlerin etkileriyle ortaya sürülen ve Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılan Ermeniler lehindeki ıslahat çalışmaları ve bu ıslahat çabalarının Sivas ve çevresindeki etkileri işlenmiştir.

Kitabın üçüncü bölümü ise XX. yüzyılın başlarında, 1908 yılında Meşrutiyetin ilanından sonra artan Ermeni isyanlarının anlatılmasıyla başlar ve 1912 Balkan Savaşı'na kadar geçen zamandaki olaylar Sivas, Suşehri ve Şebinkarahisar'da yaşananlardan verilen örneklerle devam eder. Belirtildiğine göre, Osmanlı Devleti'nin Balkan savaşından zayıflamış olarak çıkması azınlıkları daha da şımartmış, Doğu vileyetlerinin üstünde bağımsızlık ve ayrılık düşüncelerini canlandıran bir hava yaratmıştı. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu fırsat olarak gören Ermeniler, özellikle Rusların desteğiyle, Sivas'ta ellerinden gelen her türlü hazırlığı yapmaktan geri kalmamışlardır. Kitabın bu bölümünde, Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Ermeni faaliyetlerinin yanı sıra özellikle Rusya ve Amerika'nın olaylar üzerindeki etkinlikleri üzerinde durulmuştur ve yaşananlar söz konusu yerleşimler odaklı irdelenmiştir.

Aynı bölümün devamından anlaşıldığı üzere I. Dünya Savaşı Ermeniler tarafından bir fırsat olarak görülmüş, Osmanlı'ya karşı genel bir harekette bulunamaları da yerel taarruzlara başlamışlardır. Yine burada bildirildiğine göre, bu dönemlerde gerek Şebinkarahisar ve gerekse Suşehri bölgesi, Ermeni komiteleri tarafından Karadeniz ve Doğu Anadolu yolları bakımından stratejik ve politik bir önem taşımakta idi. Aynı bölgenin I. Dünya Savaşı sırasında Rusların Kelkit vadisine kadar gelmeleriyle birlikte daha da önemli ve stratejik konuma geldiği anlaşılmaktadır.

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcının ardından gelen yıl 1915'te Osmanlı Devleti Doğu'da zor şartlar altında Ruslarla savaşırken Ermenilerin gerek Van, Bitlis gibi cephaneye çok yakın bölgelerde gerekse Şebinkarahisar ve Suşehri gibi ordunun erzak yolunun geçtiği bölgelerde isyanlar çıkarmaları ve bu olayların ardından gelen, Osmanlı Devleti'nin çıkardığı Ermenilerin zorunlu tehciri kanunu kitabın son bölümünde konu edilmiştir. Osmanlı'nın çıkardığı bu kanun bir tedbir niteliğindedir. Buna göre Doğu Anadolu'daki Ermeni halk, yoğun oldukları eyaletler-

de ihtilal çıkarmasınlar diye, askeri nedenlerle başka bölgelere sürgün edilmiştir.

Ardından gelen yeni başlık altında, tehcir kanununun Sivas vilayetinde uygulanması anlatılmıştır. Bu noktada, yer değiştirme sırasında soykırım maksadıyla Osmanlı ordusu tarafından öldürülen tek bir Ermeni bile bulunmadığı, Ermenilerin göçü sırasında herhangi bir sıkıntı yaşanmaması için hükümetin bütün tedbirleri almaya çalıştığı vurgulanmıştır. Hatta anlatıldığına göre, tehcir konusunda gerekli titizliği göstermeyenlerle suç işleyenler tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdir. Kitapta işlenen son konu, tehcirden geri dönüştür. Burada anlatılanlardan, tehcir sırasında olduğu gibi, tehcirden geri dönüş sırasında da Osmanlı devletinin Ermenilerin güvenliği için gerekli tüm önlemleri aldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; söz konusu dönemde Sivas, Vilayet-i Sitte denilen ve Ermenilerin toprak taleplerinin bulunduğu vilayetlerin en batısında ve en büyük olanı idi. Suşehri ise Karadeniz'e açılma açısından son derece stratejik bir noktada idi. Ayrıca bunun kadar önemli bir diğer özelliği de bölgenin Ruslarla mücadele edilen Doğu cephesinin en önemli ikmal yolunu oluşturması idi. İşte bu sebeplerle kitabın başlığında adı geçen iki bölge Sivas ve Suşehri Ermenilerin özellikle önem verdikleri bölgelerin başında gelmiş ve bu bölgelerde gelişen olaylar ayrıca bir önem teşkil edip, bir kitap altında toplanmaya layık bulunmuştur.

KİTAP TAHLİLİ

Asiye DUMAN

Yrd.Doç.Dr., Gazi Üniversitesi,
Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
asiyed@gazi.edu.tr

MARAŞ'TA ERMENİLER VE ZEYTUN İSYANLARI

Yazar: Nejla GÜNAY
İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, 416 Sayfa.

Nejla Günay'ın "Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları" adlı kitabı IQ Kültür Sanat Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır. Kitapta XIX. ve XX. yüzyıl başlarında Maraş'ta yaşayan Ermeniler, tarihî, sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel yönleriyle yerli ve yabancı belge ve kaynaklar ışığında ele alınıp değerlendirilmektedir.

Giriş'i takiben üç bölüm hâlinde hazırlanan kitabın "Sunuş"u Prof.Dr. Hikmet Özdemir tarafından yazılmıştır. Sunuş, Kahramanmaraş üzerine yapılan çalışmalar hakkında verdiği bilgi açısından konuyla ilgilenenler için önemli bir kaynakça niteliği taşımaktadır.

Her sayfasından dikkatli ve zahmetli bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılan eserin "Giriş" bölümünde Maraş'ın coğrafi konumu, Maraş Ermenilerinin menşei, Eski Çağda Maraş'ın durumu, Ermenilerin bu bölgeye yerleştirilmesi ve Maraş Ermenileri-Bizans-Haçlı ilişkileri hakkında bilgi verilmiştir. Girişte bu bilgiler yanında Maraş ve çevresinde devlet, beylik veya topluluklar arasında cereyan eden hâkimiyet mücadeleleri, Ermenilerle bağlantılı olarak ele alınıp incelenmiştir.

Yukarıda üç bölümden meydana geldiği belirtilen eserin "Birinci Bölüm"ü, Maraş Ermenilerinin sosyal, ticarî ve ekonomik hayatı; vakıf, okul ve kiliseleri; Osmanlı toplum yapısında meydana gelen değişmeler, Islahat Fermanı'nın bu sürece etkisi hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Bu fermanın ilan edilmesinden sonra Maraş'ta Ermenilere ait kilise, okul v.b müesseselerin sayısındaki artış ortaya konurken eğitim gören Müslüman ve Ermeni çocukların sayısının karşılaştırılması da bu bölümde yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin yaptığı idarî düzenlemeler ve bunun sonucunda Ermenilerin şehrin yönetiminde üstlendikleri rol, Maraş'ın ticarî hayatı ve ekonomisi içindeki durumları yine bu bölümde ayrıntılı olarak

ele alınıp incelenmiştir. Ermenilerin Müslümanlara benzeyen özellikleri ve şehrin sosyal yapısı, Birinci Bölüm’de ele alınan diğer bir konudur.

“İkinci Bölüm”de, Ermenileri isyan için kıskırtan devletlerin amaçları ve bu çerçevede geliştirip uyguladıkları politikaları; misyonerlerin ve Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri ele alınmıştır. Katolik ve Protestan misyonerlerin Maraş’ta açtıkları okul, hastane gibi müesseseler ve bunların işleyişleri de arşiv belgeleri ışığında değerlendirilip bu bölümde ortaya konmuştur. İhtilal yapmak amacıyla Maraş’ta kurulmuş olan cemiyetler ve Ermenilerin yurt dışında yürüttükleri propaganda çalışmalarıyla Osmanlı Devleti aleyhine bir kamuoyu oluşturulması yönündeki faaliyetleri de İkinci Bölüm’ün konuları arasındadır. Bu bölümde, araştırmanın genelinde olduğu gibi huzurun kâbusa, sadakatin ihanete, sevginin nefrete nasıl dönüştürüldüğü belgelerle dünyanın yüzüne çarpılmaktadır aslında.

“Üçüncü Bölüm”, nefretin vahşet olarak sergilendiğinin resmi. Bu resimde Maraş’ta Ermeni isyanları; bu isyanların hazırlıktan uygulamaya bütün aşamaları, isyancıların “Büyük Devletler”den aldığı destek; Osmanlı Devleti’nin isyanlar karşısında aldığı tedbirler ve düştüğü-düşürüldüğü durum; ülke dışında isyanlar ve Ermeniler hakkında yapılan yalan-yanlış yayınlar bütün çıplaklığıyla gözler önüne serilmektedir. Özellikle Hınçak Komitesi’nin Maraş, Zeytun ve Adana gibi güney bölgelerinde Ermeni halkı isyana nasıl hazırladığı belgelerle ortaya konmaktadır. Büyük Devletlerin isyan etmeye yatkın olan Zeytun Ermenilerini kendi çıkarları doğrultusunda nasıl yönlendirdikleri ve onları kullanarak Osmanlı Devleti’nden Hristiyan azınlık lehine koparılan tavizler bu resmin bir parçası olarak ele alınmaktadır. Bu bölümü “Vahşete karşı adil yaklaşım ve çaresizliğin acı belgesi.” cümlesiyle özetlemek de mümkün.

Ermeni konusuyla ilgili olarak şüphesiz birçok kitap yayınlanmıştır. Ancak Nejla Günay’ın kitabını bu konuda yazılan diğer kitaplardan ayıran bazı özellikler vardır: Bu kitap;

Osmanlı Devleti’nin bir bölgesinde yerleşik olarak yaşayan Ermenileri, şehrin tarihî bütünlüğü içerisinde sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik yönleriyle kapsamlı bir şekilde ele alan ilk araştırma ürünüdür. Maraş’ta Ermeni-Müslüman ilişkilerinin nasıl başladığını, Ermenilerin hem Müslümanlarla hem de birbirleriyle ilişkilerinin nasıl geliştiğini ayrıntılı olarak incelemektedir.

Katolik ve Protestan misyonerleri ve Büyük Devletlerin Maraşlı Ermenilere yönelik faaliyetleri ve onlar üzerindeki etkilerini göz önüne sermektedir. Bu faali-

yetlerin Ermeni toplumunu kendi içinde parçalayıp misyonerlerin mensup olduğu devletlerin güdümüne sokmaları detaylı olarak göstermektedir.

Şehrin nüfusu ayrıntılı olarak ele alınarak Ermeni ve Müslüman nüfus karşılaştırmaktadır. Şehirdeki Ermeni müesseseleri ve bunların işleyişi hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ermenilerin silahlanma faaliyetleri ve bu konuda gördükleri yardımları, silahların ülkeye hangi noktalardan sokulup dağıtıldığını belgeler ışığında ayrıntılı olarak ele almaktadır.

Bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayaliyle çıkarılan 1860, 1862, 1878, 1879 ve 1895 Zeytun ve 1895 tarihli Maraş isyanlarında Hınçak Komitesi ile Büyük Devletlerin rolünü belgelerle ortaya koymaktadır. Eser, ek olarak verilen belge, fotoğraf ve haritalarla zenginleştirilmiştir.

“Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyancıları” adlı eser, Ermeniler konusuyla ilgili yapılacak olan araştırmalarda belgeler ve arşiv kayıtlarına dayanarak yapılmış bir çalışma olmasından dolayı görülmesi gereken kaynaklar arasındadır.

KİTAP TAHLİLİ

Pınar ÖZBEK

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
pozbek@eraren.org

BELGELER, MEKTUPLAR VE RESMİ YAZIŞMALARLA TÜRK SOYKIRIMINDA FRANSIZ-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Yazar: Ali Özoğlu

İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2007, 368 Sayfa.

Ali Özoğlu'nun yazarlığını yaptığı "Belgeler, Mektuplar ve Resmi Yazışmalarla Türk Soykırımında Fransız-Ermeni İlişkileri" isimli kitap Ermeni Sorunu'na farklı bir perspektiften yaklaşan ve yorumu okuyucuya bırakma eğiliminde olan bir eserdir.

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı Siyaset sahnesinde önemli yer tutan Ermeni Sorunu, 1878 Berlin Antlaşması ile uluslararası siyaset sahnesine girmiştir. 1915 yılında Sevk ve İskan Kanunu'nun çıkması ile bu sorun daha da büyümüş ve dünyadaki Emperyalist Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki oyunlarının aracı haline gelmiştir. Tarihsel süreçte belli dönemlerde adı bile geçmeyen bu sorun belli dönemlerde siyasi oyunların temel belirleyicisi konumuna gelmiştir. Gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin imajını uluslararası kamuoyunda olumsuz etkileyen bu sorun günümüze kadar pek çok araştırmacının ilgi alanı olmuş ve olmaya da devam etmektedir.

Ali Özoğlu'nun kitabının ilk bölümünde Emin Çölaşan, Emekli Tümgeneral İhsan Sarıkaya, Emekli Albay İhsan Çiloğlu, Emekli Büyükelçi Şükrü Elekdağ ve kitabın yazarı Ali Özoğlu'nun Ermeni Sorunu'nun farklı dönem ve boyutlarına ışık tutan yazı ve yorumları yer almaktadır. Tarihsel sürecin yanı sıra güncel değerlendirmelerin de bulunduğu bu ilk bölümde aynı zamanda Ermeni Sorunu konusunda Türk Devleti'ne ve vatandaşlarına yönelik tavsiyelere de yer verilmiştir.

İkinci bölümde detaya inilmeden Ermeni Sorunu ile ilgili tarihsel bilgilenirmeye yer verilmiştir. Ermeni örgütleri ve bu örgütlerin amaçları, Sevk ve İskan Kanunu ve konu ile ilgili çıkan diğer yasalar ve nüfus istatistikleri üzerinde

KİTAP TAHLİLİ

önemle durulan konulardır. Bu kısımda aynı zamanda güncel değerlendirmelere de yer verilmiştir. Bunların yanı sıra dünyada ki diğer soykırım örnekleri, Ermeni soykırımını tanıyan ülkeler ve üniversitelerimizden konu ile ilgili çıkan kararlar bu bölümün diğer alt başlıklarını oluşturmuştur. Türk halkı ve siyasetçilerine yönelik öneriler bu bölümde de devam etmektedir.

Kitabın son bölümünde, tamamı Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden alınmış olan belgelere yer verilmiştir. 1879 ve 1918 yılları arasında Osmanlı Merkezi ile Fransa'da ki Osmanlı Elçilikleri, Fransa Dış İşleri ve Osmanlı'nın Taşra Teşkilatıyla olan yazışmalar ile Fransa'da ki elçilikler ve Fransa Dış İşleri Bakanlığı arasındaki evrak trafiğinin yansıtıldığı bu bölümde, belgeler kronolojik sıra ile verilmiştir. Belgelerin sadece günümüz Türkçesine çevrilmiş halleri eserde yer almaktadır.

Belgelerde Fransa'da ki Ermeni Faaliyetleri, Ermeniler'in uydurma haberler ile kendilerini mağdur gösterme çabaları, Ermeni göçleri hakkında haberleşme, Ermeniler için reform konusu, olası isyanlar, Ermeni ve Fransız din adamlarından dolayı ortaya çıkan sorunlar konularına yer verilmiştir.

“Belgeler, Mektuplar ve Resmî Yazışmalarla Türk Soykırımında Fransız Ermeni İlişkileri” başlıklı bu kitap hem tarihsel sürece eğilmesi hem de güncel değerlendirmelere yer vermesi sebebiyle çok geniş bir zaman aralığını incelemeye çalışmıştır. Bu sebeple, özellikle birinci ve ikinci bölümde sadece yüzeysel olarak bilgilendirme sağlayabilmiştir. Üçüncü bölümde ise arşiv belgelerinin seçimi sırasında temel alınan kıstaslar bildirilmediği için bilimsel yaklaşımdan uzaklaşmıştır. Seçilmiş birinci el kaynakların yer aldığı eser, Ermeni Sorunu konusunda, araştırmacılara yan kaynak olabilme özelliğini taşımasına rağmen eserde belgelerin orijinal hallerine yer verilmemesi aslında önemli bir eksikliktir. Bunların yanı sıra, eserin sadece arşiv belgelerine ve yorumlara dayalı olması okuyucu kitlesini sınırlandırmaktadır. Konuya hakim olmayan okuyucuların başlangıç için bu esere yönelmeleri yerinde bir karar değildir.

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Uzmanı
yildizdeveci@gmail.com

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 (Cilt-8)

Türkçe, Osmanlıca, İngilizce

595 Sayfa

Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2008

ISBN: 978 975 409 475 6

Hikmet Özdemir

Ermeni İddiaları Karşısında Türkiye'nin Birikimi

Türkçe

163 Sayfa

Ankara, TBMM Kültür Sanat Yayınları, 2008

Hikmet Özdemir

The Ottoman Army 1914 - 1918: Disease and Death on the Battlefield

İngilizce

256 Sayfa

Utah, Utah University Press, 2008

ISBN: 978 087 480 92 37

Sunuş: Doğu Perinçek

Talat Paşa Cinayeti Davası /

Tutanaklar

Türkçe

232 Sayfa

İstanbul, Kaynak Yayınları, 2008

ISBN: 978 975 343 5291

Taha Niyazi Karaca

Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Olayı

Türkçe

336 Sayfa

İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008

ISBN: 978 975 255 194 7

Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Recep Kara

Sorularla Ermeni Meselesi

Türkçe

471 Sayfa

İstanbul, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları, 2008

ISBN: 978 975 7268 38 3

Taner Akçam

'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'

Osmanlı Belgelerine Göre

Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik

Politikalar

Türkçe

339 Sayfa

İstanbul, İletişim Yayınları, 2008

ISBN: 978 975 0505 62 1

Jean-Louis Mattei

Belgelerle Büyük Ermenistan Peşinde

Ermeni Komiteleri

Türkçe

EN SON ÇIKAN KİTAPLAR

368 Sayfa
Ankara, Bilgi Yayınları, 2008
ISBN: 975 220 2498

Ahmet Çiğdem, Ahmet İnel, Etyen Mahçupyan, Hamit Bozarslan, Hans-Lukas Kieser, Melissa Bilal, Ömer Laçiner, Suavi Aydın, Şükrü Argın, Taner Akçam, Timuçin Bindeder, Ümit Kıvanç, Yetvart Danzirkyan

Bir Zamanlar Ermeniler Vardı!..
Türkçe
261 Sayfa
İstanbul, Birikim Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 516 038 2

Vahakn N.Dadrian

Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma
Türkçe
663 Sayfa
İstanbul, Belge Yayınları, 2008
ISBN: 978 975 344 3982

GÜNCEL BELGELER

BELGE 1. DIŐIŐLERİ BAKANİ ALİ BABACAN'IN ŞEHİT EDİLEN DIŐIŐLERİ BAKANLIĞI MENSUPLARI İLE DİĞER KAMU GÖREVLİLERİNİ VE AİLE FERTLERİNİ ANMAK ÜZERE DÜZENLENEN TÖRENDE YAPTIĞI KONUŞMA, 18 MART 2008*

GÜNCEL BELGELER

* http://www.mfa.gov.tr/MFA_tr/AnaSayfaUstKisim/BK_18Mart2008.htm

DIŐIŐLERİ BAKANİ ALİ BABACAN'IN ŞEHİT EDİLEN DIŐIŐLERİ
BAKANLIĞI MENSUPLARI İLE DİĞER KAMU GÖREVLİLERİNİ VE
AİLE FERTLERİNİ ANMAK ÜZERE DÜZENLENEN TÖRENDE
YAPTIĞI KONUŞMA, 18 MART 2008

Aziz Şehitlerimizin Muhterem Aileleri,

Saygıdeğer Konuklar,

Değerli Mesai Arkadaşlarım,

Yurtdışında ölkemizi büyük bir onur ve özveriyle temsil ederken Şehit edilen Bakanlığımız mensuplarının, diğer kamu görevlilerimizin ve aile fertlerinin manevi huzurlarında saygıyla eğilmek için bir araya gelmiş bulunuyoruz.

BildiĐiniz gibi, 18 Mart Türk milletinin, vatani üzerindeki varlığını kanının son damlasına kadar savunacağını dost ve dűŐman herkese bir kez daha hatırlattığı bir gündür.

Tarihimiz, bir Őehitler tarihidir. Çanakkale Őehitlerimizi, I. Dünya SavaŐı'nda çeŐitli cephelerde hayatlarını vatan savunmasında kaybedenler, iŐgal altındaki topraklarımızdan dűŐmanı atmak, yıkılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerinden Anadolu'da Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmak için canlarını verenler, SoĐuk Savaş yıllarının baskısı altında Kore'de, soydaŐlarımızın canlarını korumak için Kıbrıs'ta Őehit olanlar izlemiŐtir.

Bugün kanlı terör örgütü PKK ile mücadelemizde yine Şehitlerimizin acılarını kalbimizde hissediyoruz.

Aziz Şehitlerimizin Muhterem Aileleri,

Değerli Mesai Arkadaşlarım,

1973-1994 yılları arasında Ermeni terör örgütlerinin 19 ayrı ölkede gerçekleştirdikleri menfur suikastlar neticesinde birçok değerli diplomatımız, kamu görevlimiz, diplomatlarımızın eŐleri ve çocuklarının yanı sıra çok sayıda insanımız hayatını kaybetmiŐtir.

Ölkelerine Şerefle hizmet ederken haince katledilen ve her biri bizler için son de-

rece kıymetli olan arkadaşlarımızın acılarını bir kez daha yüreğimizin en derininde hissediyoruz. Vatan sevgisini ve görev bilincini kendi canlarından bile aziz tutan şehitlerimizin isimleri bugün Bakanlığımızın her köşesinde yaşatılmaktadır.

Şehitlerimizin dostları ve mesai arkadaşları kat ve kat güçlenmiş azim ve inançla görevlerine devam etmektedirler. Bayrak elden ele, nesilden nesile taşınmakta, ülkemize ve devletimize en üstün hizmetin çabası içinde gayret sarf edilmektedir. Dışişleri Bakanlığı, şehitlerimizin aziz hatırasını ilelebet yaşatacaktır.

Değerli Mesai Arkadaşlarım,

Ülkemiz bulunduğu coğrafyanın zorlu ve olumsuz koşullarına rağmen barış ve güven ortamının tesis edilmesi için olağanüstü çaba göstermiştir, göstermeye de devam edecektir. Buna karşılık namlusunun ucunu insanımıza ve toprağımıza yöneltmiş olanlar bilmelidirler ki, bu hasmane tavırları bizi yıldırمامıştır, yıldırmayacaktır.

Vatan toprağı için, onuru için, çok büyük acılar çekmiş bir ülkenin Dışişleri Bakanı olarak bölgemizde ve dünyada barış ve güvenliği sağlamanın, terörizmle ortak mücadelenin, ne kadar elzem ve önemli olduğunu herkesin anlamasını diliyorum.

Biz geleneğinin temelinde hoşgörü olan bir milletiz. Bugün barışa, huzura, dostluğa herşeyden fazla ihtiyaç duyulan bir zamanda yaşıyoruz. Türkiye, tarihi ile barışık, ileriye olumlu bakan bir ülkedir. Bu anlayışla, ülkemiz Ermenistan'a, hafıza tortularını ve efsaneleri bir tarafa bırakarak, ortak tarihimizin tartışmalı dönemlerini bilimsel olarak, tarih ve arşiv bilimi ışığında incelenmesi ve değerlendirilmesi için Ortak Tarih Komisyonu kurulması teklifinde bulunmuştur. Türkiye, askeri arşivler dahil bütün arşivlerini araştırmacılara açmıştır.

Tarihi gerçeklerin araştırılması yerine üçüncü ülkelerin parlamentolarından asılsız iddialarına paralel kararlar çıkartmak, kendi inşa edilmiş hafızalarını Türkiye'ye aynen benimsetmeye çalışmak yanlıştır. Bu ne hakkaniyetle ne de gerçekçilikle bağdaşmaktadır.

Değerli arkadaşlar,

Türkiye'nin tarihi ve geleceğı için, barış için, bağımsızlık için canlarını feda eden şehitlerimizin mirasına sahip çıkıyoruz, sahip çıkacağız.

Ülkemizin istikbali ve huzuru, birliği ve beraberliği adına terörizme karşı mücadelede hayatını kaybetmiş çocuklarımızı ve ayrıca gazilerimizi minnet ve saygıyla anıyorum.

Bu acı günde aziz şehitlerimize Allah'tan rahmet, çok fedakar ailelerine sabır ve metanet diliyorum.

Ruhları şad olsun.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ (ERAREN) YAYIN İLKELERİ

A. Genel Kurallar

1. ERAREN tarafından yayınlanan dergilerde yayınlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Her hangi bir yazının yayınlanıp yayınlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Çalışmalar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece ERAREN'in görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayınlanmış yazıların telif hakları ERAREN'e aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sayfayla sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan özet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Alıntılar, atıflar, metin içinde dipnot şeklinde numaralandırılarak verilmeli ve ayrıca, yazı sonunda, "Kaynaklar" başlığı adı altında, alfabetik düzende (soy isim, isim sırası gözetilerek) tam künye halinde sıralanmalıdır.
8. Dipnot yazımında uyulacak kurallar ekte kutucuk içinde, "Dipnot Yazım Kuralları" başlığı altında, detaylı bir şekilde verilmekte olup; yazarların bu düzene (<http://www.eraren.org>) uymaları beklenmektedir.

DİPNOT YAZIM KURALLARI

A. KİTAP

- Kitap, Tek Yazar:

John Smith, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

- Kitap, İki Yazar:

John Smith ve Mary Jones, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazar:

John Smith, Mary Jones ve Graham Fuller, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Üç Yazardan Fazla:

John Smith *et al.*, *Kitap Adı*, New York: New York Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Kitap, Yazar Adı Olarak Bir Kurum Verilmiş İse:

Devlet Planlama Teşkilatı, *Yeni Strateji İle 3. Beş yıllık Kalkınma Planı*, Ankara: NEC., 1973, ss. 40-65.

- Çeviri Kitaplar:

J. M. Albertini, *Ekonomik Sistemler: Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm*, Çev. Cafer Unay, Bursa: Uludağ Üniversitesi yayını, 1990, s.7.

- Birden Fazla Baskı Yapan Kitaplar:

Sadun Aren, *İstihdam, Para ve İktisadi Politika*, 9.b., Ankara: Ankara Savaş Yayınları, 1989, s.8.

- Yazar veya Editör Adı Bulunmayan Kitap ve Makaleler:

Merriam-Websters Collegiate Dictionary, 10. Baskı, Springfield: Merriam-Webster, 1993, ss. 100-102.

- İkinci Kaynaktan Alıntı:

Ziya Kaya, *Kitap adı*, Ankara: Onur Yayınları, 1995, s. 24'den G. Fuller, "Eurasia in the World Politics", *Foreign Affairs*, Cilt 10, Sayı 3, Haziran 2000, s. 44.

- Birden Fazla Ciltten Oluşan Yayınlar

David Daiches, *A Critical History of English Literature*, 2.b., New York: Ronald, 1970, 2. Cilt, ss. 538- 539.

B. MAKALE

- Derleme Kitaplarda Makale

John Smith, "Makale Adı", Mary Jones, Der., *Kitap Adı*, New York: New York, Publishing, 1999, ss. 100-102.

- Dergilerde Yazarı Belli Olan Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Dergilerde Yazarı Belli Olmayan Makale

"Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, Mayıs 1990, s. 8.

- Günlük Gazetelerden Alınmış Makaleler

Jane Brody, "Turmoil Beneath the Calm", *New York Times*, 26 Haziran 1983, s. 3.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı", *Dergi Adı*, Cilt 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/abc/nbc>, ss. 100-101.

C. RAPOR

- Yazarı Belli Olan Rapor

Kemal Unat, *Raporun adı*, Washington, U.S. Government Printing Office, 1995, s. 8.

- Yazarı Belli Olmayan Rapor

Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution for the Year Ending June 30, 1992, Washington, U.S. Government Printing Office, 1993, s. 28.

- Bir Kurum, Firma Ya Da Enstitünün Yazarı Olduğu Rapor

Dış Politika Enstitüsü, *Uluslararası İlişkilerle İlgili Anayasaya Konabilecek Hükümler*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1990, s. 33.

D. ANSİKLOPEDİ MADDESİ

John Bergmann, "Relativity", *The New Encyclopedia Britannica*, Cilt. 10, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1993, ss. 501- 508.

E. TEZLER

Yayınlanmamış Tezlerin başlıkları için *italic* kullanılmayacaktır.

K.E. Wrightson, "The Puritan Reformation of Manners, with Special Reference to the Countries of Lancashire and Essex 1640-1660", yayınlanmamış doktora tezi, Cambridge University, 1974, 2. Bölüm, s.36.

E. KİTAP, FİLM TELEVİZYON PROGRAMI VB. DEĞERLENDİRMELERİ/ ELEŞTİRİLER

John Smith, "Exposing the Self-Knowledge Myth", *Contemporary Psychology*, Cilt. 10, No. 7, Haziran, 2004, s. 12.

Jane Brody, "Heart Attacks: Turmoil Beneath the Calm", 60 Minutes, *NBC*, 26 Haziran 1983.

G. İNTERNET

- Kamu Kurumlarının İnternet Sayfaları

T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası, "Türkiye Ukrayna Anlaşması", <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grouph/ikili/11.htm>

- Süreli Olmayan İnternet Yayınları (örn., Web sayfası, Raporlar)

John Smith, "Makale Adı", 14 Mayıs 2004, <http://www.internet.com/basim/mdhn/htm>, s. 12.

- İnternet Dergisinde Makale

John Smith, "Makale Adı." *Dergi Adı*, Cilt. 10, Sayı 7, 14 Mayıs 2004. <http://www.internet.com/abc/nbc>. (31 Temmuz 2006).

- E-Posta Yoluyla Tartışma Gruplarına, Forumlara Vb. Gönderilen Mesajlar

John Smith, "New Inventions in the Cyberworld of Toylandia", (Mesaj: 25), 23 Nisan 1999. <http://groups.earthlink.com/forum/messages/00025.html>. (31 Temmuz 2006)

H. KONFERANSLARDA SUNULAN TEBLİĞLER

John Smith, "Microcomputers and the Business Writing Classroom", *Midwest Regional Konferansı*, Milwaukee: Association for Business Communication, 18 Nisan 1998, s. 14

I. BROŞÜR

The Great Falls in Perspective, New York: Tailor Publishing, 1982, ss. 11- 21.

İ. RESMÎ YAYINLAR

United Nations, Economic Commission for Africa, *Industrial Growth in Africa*, New York: United Nations, 1963, ss. 4- 6

J. MEKTUPLAR

William Makepeace Thackeray, "To George Henry Lewes", (6 Mart 1848), mektup 452, *Letters and Private Papers of William Makepeace Thackeray*, Der. Gordon N. Ray, 4 Cilt, Cambridge, Harvard University Press, 1946, 2. Cilt, ss. 353-354.

K. RÖPORTAJ

- Kitapta Basılmış

Federico Fellini, "The Long Interview: Juliet of Spirits", Der. Tullio Kezich, *Kitap Adı*, New York: Ballantine, 1966, s. 56.

- Radyo TV'de Çıkmış

Suzanne Gordon, "Interview, All things Considered", *National Public Radio*, New York, 1 Nisan 1983.

- Kişisel Röportaj

Kişisel Röportaj, isim (metinde eğer isim belirtilmemişse kiminle yapıldığı), Ankara: 27 Nisan 1983.

L. HARİTALAR VE ŞEMALAR

Canada, Harita, Chicago: Rand, 1983.

Grammar and Punctuation, Şema, Grand Haven: School Zone, 1980.

M. KARİKATÜRLER VE FOTOĞRAFLAR

Charles Schulz, "Peanuts", Karikatür, *Star Ledge*, 4 Eylül 1980, s. 72.

N. AYNI KAYNAĞA İKİNCİ VE DAHA SONRAKİ BAŞVURULAR

Bu durumda her hangi bir kısaltma (ibid, age, agm...vb) kullanmak yerine çalışma başlığının ilk iki kelimesi ve üç nokta konulmalıdır. Şayet çalışmanın başlığı dört kelimeden kısa ise her dipnotta aynen verilmelidir.

John Bradley, *The Evolution of the International Criminal Court*, New York: New York Publishing, 1999, s. 100.

John Bradley, *The Evolution...*, s.101.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ENSTITÜSÜ

www.eraren.org